

**JUUPAJOEN KAHDEKSANKULMAINEN KIRKKO -
ARKKITEHTUURIREPRESENTAATION KULTTUURIHIS-
TORIALLINEN KONTEKSTI 1800-LUVUN ALUN AUTO-
NOMISESSA SUOMESSA**

Hanna Huikko
Maisterintutkielma
Taidehistoria
Musiikin, taiteen ja kulttuu-
rin tutkimuksen laitos
Jyväskylän yliopisto
Syksy 2023

JYVÄSKYLÄN YLIOPISTO

Tiedekunta Humanistis-yhteiskuntatieteellinen	Laitos Musiikin, taiteen ja kulttuurintutkimuksen laitos
Tekijä Hanna Huikko	
Työn nimi Juupajoen kahdeksankulmainen kirkko – Arkkitehtuurirepresentaation kulttuurihistoriallinen konteksti 1800-luvun alun autonomisessa Suomessa	
Oppiaine Taidehistoria	Työn laji Maisterintutkielma
Aika Syksy 2023	Sivumäärä 98 + Liite 1
<p>Tiivistelmä</p> <p>Tutkielmassa selvitetään vuonna 1838 rakennetun Juupajoen kirkon kahdeksankulmaista muotoa taide- ja kulttuurihistoriallisessa kontekstissaan. Juupajoen kirkon ja vuonna 1860 rakennetun kello-tapulien rakennushistoriaa ja arkkitehtuurin lähtökohtia tunnetaan niukasti arkistolähteisiin nojautavassa kirjallisuudessa. Alun perin saarnahuoneeksi rakennetusta kirkosta ei ole tiettävästi säilynyt virallisia piirustuksia, kuten ei kellotapulitakaan. Kirkon ovat rakentaneet paikalliset tilalliset pitäjän puuseppä Juho Juhonpoika Salinin (1805–1881) johdolla.</p> <p>Juupajoen kirkon arkkitehtuuria tarkastellaan suhteessa ns. akateemiseen arkkitehtuuriin. Erityisesti nostetaan esiin Ruotsin 1700-luvun lopun arkkitehtuuri-ihanteiden kulkeutuminen Suomen maalaispitäjiin sekä autonomian alussa järjestäytyneen Suomen rakennushallinnon omaksuman kustavilaisen klassismin ja myöhemmin empireklassismin ilmeneminen pyörökirkkoarkkitehtuurissa. Vertailevan tutkimuksen avulla analysoidaan rakennusprosessien kulkua, arkkitehtuurin tyyli- ja tekijöiden attribuutteja.</p> <p>Tavoitteena oli konstruoida Juupajoen kirkon rakentamisajankohdan historiallinen konteksti, tulkita ja analysoida sen arkkitehtonisia lähtökohtia sekä pohtia kirkon tekijyyteen liittyviä kysymyksiä. Tutkimusmenetelminä hyödynnetään mikro- ja makrohistorian tasoja, hyödynnetään niin perinteistä historian tutkimusta kuin ”uusien historioiden” menetelmiä ja avointa suhtautumista erityyppisiin lähdeaineistoihin.</p> <p>Keskeisiksi tutkimustuloksiksi muodostui historiallisten jatkuvuuksien ja arkkitehtuuritraditioiden ymmärtäminen ja länsimaisten kulttuurivaikutteiden leviäminen periferioihin, tekijyyden käsittäminen erilaisina toimijoina, jotka muodostavat ristiriidoista huolimatta jatkuvia kulttuuriympäristöprosesseja sekä jatkotutkimusten, dokumentoinnin ja museaalisen huolenpidon tarve ainutlaatuisesta kirkkoarkkitehtuurikonaisuudesta ja esineistöstä.</p>	
Asiasanat Puukirkko, kirkkoarkkitehtuuri, kirkkotaide, kansanrakentajat, kirkonrakentaja, Juupajoen kirkko, keskeisrakennus, keskeiskirkko, pyörökirkko, pyörökeskiö, oktogoni, mutterikirkko, 1800-luku, kulttuuriperintö	
Säilytyspaikka Jyväskylän yliopisto	
Muita tietoja	

Faculty Faculty of Humanities and Social Sciences	Department Department of Music, Art and Culture Studies
Author Hanna Huikko	
Title The Octagonal Church of Juupajoki - Cultural-Historical Context of Architectural Representation in Early 19th-century Autonomous Finland	
Subject Art History	Level Master's Thesis
Month and year Autumn 2023	Number of pages 98 + Appendix 1
<p>Abstract</p> <p>The thesis explores the octagonal shape of the Juupajoki Church, built in 1838, within its art and cultural-historical context. The building history and architectural foundations of Juupajoki Church and the bell tower constructed in 1860 are scantily documented in literature relying on archival sources. Originally constructed as a preaching room, there are no known official drawings for the church, nor for the bell tower. The church was constructed by local farm owners led by parish carpenter Juho Juhonpoika Salin (1805–1881).</p> <p>Juupajoki Church's architecture is examined in relation to the so-called academic architecture. Particularly emphasized is the transmission of Swedish late 18th-century architectural ideals to Finnish rural parishes and the manifestation of Gustavian neoclassicism and later empire neoclassicism in circular church architecture, that were adopted by Finland's organized building administration at the beginning of autonomy. Through comparative research, the progression of construction processes, architectural style characteristics, and attributes of the creators are analyzed.</p> <p>The objective was to construct the historical context of the time of Juupajoki Church's construction, interpret and analyze its architectural foundations, and contemplate questions related to the church's authorship. Research methods utilize micro and macro historical levels, drawing from both traditional historical research and methods of "new histories," with an open approach to various types of source materials.</p> <p>Key research results include the understanding of historical continuities and architectural traditions, the spread of Western cultural influences to the periphery, the comprehension of authorship as diverse actors forming continuous cultural and environmental processes despite conflicts, and the need for further research, documentation, and museological care for the unique church architecture and artifacts.</p>	
<p>Keywords</p> <p>Wooden Church, Church Architecture, Church Art, People as Builders, Church Builder, Juupajoki Church, Central Building, Central Church, Circular Church, Circular Nave, Octagon, 19th Century, Cultural Heritage</p>	
<p>Depository</p> <p>University of Jyväskylä</p>	
<p>Additional information</p>	

SISÄLLYS

1	JOHDANTO	1
1.1	Tutkimuksen lähtökohta	1
1.2	Tutkimushistoria ja tutkimusperinteeseen liittyminen	2
1.3	Tutkimuksen tavoitteet, kysymyksenasettelu ja tutkimusmenetelmät	3
1.3.1	Tutkimuksen tavoitteet	3
1.3.2	Tutkimuskysymykset	3
1.3.3	Tutkimusmenetelmät ja teoria	5
1.4	Käytetyt lähteet ja kirjallisuus	8
2	JUUPAJOEN KIRKON RAKENNUSHISTORIAA	11
2.1	Juupajoen kirkon rakentaminen	11
2.2	Juupajoen kirkon korjaus- ja muutosvaiheita	14
2.3	Juupajoen kirkon piirustuksista	16
2.4	Rakennusmenettelyn historiallinen konteksti	21
3	ARKKITEHTUURIN TAIDEHISTORIAALLINEN TULKINTA JA MUODON ANALYYSI	28
3.1	Taidehistoriallinen tulkinta	28
3.1.1	Akateeminen arkkitehtuuri rakennusvalvonnan taustana	28
3.1.2	Arkkitehtuurin traditioista ja esikuvien tulkinnasta	31
3.2	Pyörökeskiöt ja -kulmiot Suomessa	35
3.2.1	Häkansbölen kartanon huvimaja	36
3.2.2	Hämeenlinnan kirkko	38
3.2.3	Sumiaisten vanha kirkko	41
3.2.4	Vimpelin kirkko	44
3.2.5	Räyringin kirkon suunnitelma	47
3.2.6	Alavuden kirkko	48
3.2.7	Orisbergin ruukin kirkko	51
3.2.8	Nokian kirkko (ent. Pirkkalan kirkko)	55
3.2.9	Kuolajärven kirkko	58
3.2.10	Kuopion yläalkeiskoulun voimistelusalirakennus	61
3.2.11	Kauhajärven kyläkirkko	64
3.2.12	Utsjoen kirkon suunnitelma	65
3.2.13	Päätelmät vertailututkimuksesta	68
4	KYSYMYS TEKIJYYDESTÄ	71
4.1	Horisontaalinen toimijuus	72
4.1.1	Kirkonrakentajat	72

4.1.2	Palkollisena toimineet kirvesmiehet	73
4.1.3	Pitäjän nikkari	74
4.1.4	Tuntemattomat kansanmiehet.....	74
4.2	Vertikaalinen toimijuus	75
4.2.1	Kirkkoherrat.....	75
4.2.2	Lääninkanslian maaherrat ja tuomiokapitulin piispat	77
4.2.3	Arkkitehdit	78
4.2.4	Yläluokan verkostot.....	80
4.3	Päätelmät tekijyydestä.....	81
5	PÄÄTÄNTÖ.....	84
	LÄHTEET.....	87
	Arkistolähteet	87
	Kirjalliset lähteet.....	87
	Sanomalehdet ja aikakauslehdet.....	94
	Internet -lähteet.....	95
	Suulliset lähteet, tiedonannot ja luentomuistiinpanot.....	98

LIITTEET Liite 1 Juupajoen kirkon rakennustöihin osallistuneiden tilojen isännät

1 JOHDANTO

1.1 Tutkimuksen lähtökohta

Maisterintutkielmassa perehdytään vuonna 1838 rakennetun Juupajoen kirkon syntyvaiheisiin ja muotokielen kysymyksiin. Juupajoen kirkon rakennushistoriaa tunnetaan niukasti arkistolähteisiin nojaavassa kirjallisuudessa, kuten paikallishistorioissa ja populaareissa kirkkotaiteen hakuteoksissa.¹ Historiallinen tieto painottuu kertomaan pitkällisestä prosessista kirkon rakentamiseksi, kun kirkon muotoon ja rakennustaiteellisiin lähtökohtiin perustuva aineisto, ensisijaisesti alkuperäispiirustukset, näyttävät kadonneen tai uupuvan kokonaan.

Tutkielmassa selvitetään Juupajoen kirkon rakennushistoriallisia lähtökohtia kytkemällä ne osaksi historiallisia rakennuskäytäntöjä ja vertailemalla niitä muihin suomalaisiin keskeisrakennuksiin. Tutkielmassa paneudutaan kansallisen viranomaistahon (Intendentinkonttori) ohjaavaan rooliin julkisten rakennusten arkkitehtuuriesteettisissä pyrkimyksissä sekä toisaalta paikallisen väestön kykyyn ja mahdollisuuksiin käytännön toteutuksessa. Tutkimuksessa keskitytään pääasiassa aineistoon, joka koskee 1800-luvun ensimmäisten vuosikymmenten arkkitehtuuriajattelua ja rakennusmenettelyä. Tarkastelujakso perustuu Juupajoen kirkon rakennushankkeen käynnistymisvuoden 1800 ja kirkon valmistumisvuoden 1838 väliseen aikaan.² Keskeiskirkkoarkkitehtuurin esimerkkitapausten osalta aikaikkunaa laajennetaan 1700-luvun lopulta 1800-luvun jälkipuoliskolle, ensimmäisen tarkastelujakson edustaessa kustavilaisen arkkitehtuuriperinteen jatkuvuutta autonomian ajalle ja jälkimmäisen edustaessa ilmiön viimeisiä esimerkkejä. Tutkimuksessa kahdeksankulmaisen rakennuksen muotokysymystä lähestytään aikansa tyyllisiä tavoitteita ilmentävänä, resurssitehokkaana puurakennuksen muotona.

---

¹ Esim. Vallinheimo 1954, 74–76; Haapio 1980, 94; Sinisalo 1990, 66; Lehtonen 2006, 260–261.

² Vallinheimo 1954, 74–76; Lehtonen 2006, 260–261.

1.2 Tutkimushistoria ja tutkimusperinteeseen liittyminen

Pyörökirkkoja on käsitelty taidehistoriallisissa yleiskatsauksissa 1800-luvun klassismiin liittyvän Pantheon-ihanteen huipentumana.³ Kotimaisina esimerkkeinä mainitaan arkkitehti Louis Jean Desprez'n (1743–1804) vuonna 1789 suunnittelema Hämeenlinnan kivikirkko, kirkonrakentaja Jacob Rijfin (1753–1808) vuonna 1806 suunnittelema Vimpelin 12-kulmainen puukirkko sekä esimerkiksi arkkitehti Carl Ludvig Engelin (1778–1840) suunnittelema vuonna 1830 rakennettu Orisbergin ruukin 8-kulmainen puukirkko.⁴

Ensimmäisiä keskeiskirkkotyyppin määrittelyitä hahmotteli Heikki Klemetti teoksessaan *Kirkonrakentajia 1800-luvulla*, jossa hän nimittää ryhmää pyörökeskiöiksi, ja luettelee Sumiaisten, Vimpelin, Alavuden, Räyringin, Turun ortodoksisen, Pirkkalan, Orisbergin, Kuolajärven ja Kauhajärven kirkot.⁵ Klemetin luettelossa, kuten monissa muissakaan yleisteosten luetteloissa ei mainita Juupajoen 8-kulmaista kirkkoa. Poikkeuksena *Suomen kirkot ja kirkkotaide 1*, johon on lueteltu kaikki Suomen kirkot (vuodelta 1980) sekä Museoviraston ylläpitämä *Kulttuuriympäristön palveluikkuna* -sivusto.⁶

Joitakin taidehistoriallisia pyörökirkkoja koskevia tapaustutkimuksia on tehty ja olen tutkielmassani hyödyntänyt esimerkiksi Kalevi Pöykön Sumiaisten kirkon, Marja Terttu Knapaksen Utsjoen ja Hämeenlinnan kirkkojen sekä Paula Mäkelän Vimpelin kirkon tutkimusta.⁷ Pyörökirkkojen arkkitehtonisten aiheiden samankaltaisuuksia sivutaan Ville Lukkarisen ns. Engel-kirkkoja koskevassa tutkimuksessa.⁸ Pyörökirkkoja ei ole tutkittu ryhmänä, ja tapaustutkimuksetkin ovat harvassa. Kuten ilmeiseksi tulee, Juupajoen kirkon yksilöllistä taidehistoriallista tutkimusta ei ole aiemmin tehty.

Kirkkotaiteen ja -arkkitehtuurin tutkimus on kulkenut marginaalialueena mukana akateemisessa taidehistorian tutkimuksessa.⁹ Kirkkotaiteen ja -arkkitehtuurin tutkimus on Jyväskylän yliopistossa ollut esillä mm. professori Heikki Hangan ja FT Hanna Pirisen opetustyössä. Katson tutkielmani liittyvän tähän kirkkotaiteen ja -arkkitehtuurin perustutkimuksen perinteeseen ja jatkumoon.

---

³ Sinisalo 1978a, 84; Pettersson 1989a, 151.

⁴ Sinisalo 1980, 423.

⁵ Klemetti 1936, 153–159.

⁶ Haapio 1980, 94; kyppi.fi.

⁷ Pöykkö 1978; Knapas 1987; Knapas 2001; Mäkelä 2015.

⁸ Lukkarinen 1987.

⁹ Hanka 2019.

1.3 Tutkimuksen tavoitteet, kysymyksenasettelu ja tutkimusmenetelmät

1.3.1 Tutkimuksen tavoitteet

Opinnäytetyön tavoitteena on luoda katsaus kahdeksankulmaisen puukirkon arkkitehtuuriin historiallisessa kontekstissaan sekä tarkastella tekijöitä, jotka (myötä)vaiuttivat kirkon muodon valintaan ja toteutukseen. Tutkielmassa tarkastellaan, millä tavalla pohjamuodoltaan kahdeksankulmainen rakennus ilmentää aikaansa 1800-luvun alun autonomisessa Suomessa, ja mitä tarkastelun kohteena oleva muoto kertoo arkkitehtonisista intentioista, rakennusolosuhteista sekä paikallisen ja kansallisen välisestä vuorovaikutuksesta. Tutkimukseni tavoitteena on inspiroida uutta tutkimusta niin Juupajoen kirkon osalta kuin suomalaisten pyörörakennusten osalta ja toimia näiden jatkotutkimusten resurssina.¹⁰

1.3.2 Tutkimuskysymykset

Tutkimuskysymykset nousevat mielenkiinnosta selvittää, miksi Juupajoen kirkosta ja sen syntyvaiheista ei ole kerrottu alueen muihin kirkkoihin verrattuna yhtä laajasti ja samankaltaisin sisällöin. Rakentamista koskevat tiedot ovat niukkoja Juupajoen kirkkoa käsittelevissä paikallishistorioissa, Wikipedia-artikkeleissa ja populaareissa haku-teoksissa.¹¹ Olennaiset arkistoaineistot, erityisesti alkuperäispiirustukset, ovat mahdollisesti tuhoutuneet, piilottelevat jossakin tai ovat puuttuneet alun perinkin.

Juupajoen kirkon kahdeksankulmainen muoto liittyy tyyllillisesti 1700-luvun loppuun ja 1800-luvun alun keskeissommitelmiin, jotka kuuluivat Intendentinkonttorin tavoittelemaan klassistiseen arkkitehtuuriin. Intendentinkonttorin vallassa oli tarkistaa ja tarvittaessa tehdä uudet piirustukset julkisiin rakennuksiin, joista kirkot muodostivat merkittävän osan.¹² Kun Juupajoen kirkosta ei ole löytynyt Intendentinkonttorissa hyväksytyjä virallisia piirustuksia, on luonnollista kääntää katseet kansanmestarien puoleen. Kukaan 1800-luvun alun tunnettu kirkonrakentaja, kuten Mikael Piimänen (1748–1820), Matti Åkerblom (1740–1819), Mats Åkergren (1752–1839), Heikki Kuorikoski (1772–1847) tai Jacob Rijf (1753–1808) ei näytä olleen Juupajoen kirkon suunnitelmien takana tai vastanneen rakennustöistä. Sen sijaan historialähteissä mainitaan rakennustöiden valvojaksi pitäjän puuseppä Juhana Salin ja rakentajiksi tuntemattomiksi jääneet kansanmiehet, oletettavasti paikalliset talonpojat.¹³ Voidaan

---

¹⁰ Tutkimuksessa olen jatkotutkimusta edistääkseni pyrkinyt noudattamaan avoimen tieteen mukaisia FAIR-periaatteita.

¹¹ Haapio 1980, 94.

¹² Esim. Kydén 1998, 35, 101, 141.

¹³ Sinisalo 1990, 66; Lehtonen 2006, 261.

kysyä, missä määrin kirkon muoto on syntynyt paikallisten miesten hengen tuotteena, ovatko arkkitehtoniset vaikutteet voineet kulkeutua alueelle ja pitäjänkokousten keskusteluihin esimerkiksi kirkonrakentajien mallikirjojen kautta vai onko Intendentin konttori ohjaillut kirkon arkkitehtonisia tavoitteita.

Kirkon rakentamista alettiin valmistella 1800-luvun alussa, mutta rakennuspai-kan valinnasta ei päästy pitkään aikaan yksimielisyyteen paikallisväestön keskuudessa.¹⁴ Paikallishistorioissa ei mainita piirustusten tarkistuttamista tai tilaamista Ruotsin vallan lopulla Yli-intendentinvirastosta tai autonomian alussa Intendentin konttorista eikä niiden hyväksyttämistä Kuninkaalla tai Senaatin talousosastolla. Paula Mäkelän mukaan 1800-luvulla oli tavallista, että esimerkiksi kalustoluetteloon liittyvässä asiakirjaluettelossa oli merkintä hyväksytyistä piirustuksista, mutta Juupajoen kirkon kalustoluettelosta ei tällaista merkintää löytynyt.¹⁵ Ei kuitenkaan tiedetä, onko piirustuksia ollut olemassa tai hyväksytetty julkista rakennustoimintaa valvo- vissa virallisissa elimissä. Jos ajatellaan autonomian ajalla Suomeen perustettua Inten- dentinkonttoria, jonka johtajina tarkasteluajanjaksolla toimivat Charles Bassi (1772– 1840) vuosina 1811–1824 ja Carl Ludvig Engel (1778–1840) vuosina 1824–1840, on teo- reettisesti mahdollista, että jompikumpi heistä olisi voinut olla Juupajoen kirkon suunnittelija.¹⁶

Tutkimuskokonaisuutta ajatellen huomionarvoista on peilata rakennushanketta 1800-luvulla elettyyn yhteiskunnalliseen murrosvaiheeseen. Valta vaihtui läntisestä itäiseksi, kansallisen identiteetin muodostus oli idullaan ja 1700-luvulla käytäntönä ollut mestarikoulutus hiipui akateemisen koulutuksen aloittaessa taivaltaan, jonka seurauksena kirkonrakentajien ammattikunta sai väistyä uuden akateemisesti koulu- tetun arkkitehtikunnan tieltä.¹⁷

Juupajoen kirkon taidehistoriallisessa tutkimuksessa muodostui tutkimuskysy- myksiin kolme pääteemaa, joiden mukaan myös tutkimuksen rakenne muodostuu.

Tutkimuskysymykset

1. Historiallisen kontekstin konstruointi. Millaiseen aikakauteen ja lähtökohtiin Juupajoen kirkon rakentaminen sijoittuu?
2. Arkkitehtuurin tulkinta ja muodon analyysi. Millaisia arkkitehtonisia ideoita ja materiaalisia ratkaisuja kahdeksankulmaisen rakennuksen muotoon liittyy?
3. Tekijyys-kysymys. Millaisessa suhteessa viranomaisohjaukseen ja paikallis- tason resursseihin Juupajoen kirkko syntyi?

---

¹⁴ Jokiniemi-Talvisto 2003, 387; Lehtonen 2006, 261.

¹⁵ Mäkelä 2023.

¹⁶ Kydén 1998,9.

¹⁷ Arkkitehtikoulutuksesta Suomessa Esim. Helamaa 2000; Kinnunen 2022.

1.3.3 Tutkimusmenetelmät ja teoria

Tutkimus on luonteeltaan lähdekriittistä historian ja taidehistorian kontekstitutkimusta, jossa yhdistelen eri teoreettisia näkökulmia ja metodeja.¹⁸ Tutkimuksessa luodaan yhteyksiä tutkimuskohteen ja yhteiskunnan välillä makro- ja mikrotasojä yhdistäen. Erilaiset näkökulmat täydentävät toisiaan ja luovat kokonaisvaltaisempaa ymmärrystä Juupajoen kirkon rakentamisesta paikallisella tasolla, tietyssä historiallisena hetkenä. Tutkimukseni käsittelytapaan ja valittuihin näkökulmiin on keskeisesti vaikuttanut ymmärrys taidehistorian muotoutumisesta tieteenalana sekä kansainvälisesti että kansallisesti.¹⁹

Taidehistorian alaan 1970-luvulta saakka vaikuttanut *kerronnallinen käänne* (narratologinen käänne) muodostui tutkimuksen taustalla vaikuttavana teoriana merkittäväksi.²⁰ Ymmärrys taidehistoriallisesta tutkimuksesta kertomuksena, *narratiivina*, haastaa historiankirjoituksen annettuna aikalaisluennallisena rekonstruktiona.²¹ Narratologisen käänteen synnyttämät ns. ”uudet tarinat” etsivät merkityksiä poikkiteollisia tutkimusmenetelmiä käyttäen.²² Esimerkiksi kulttuurinen narratologia pyrkii tulkitsemaan kertomuksia ottamalla huomioon sisällölliset teemat, viittaussuhteet todellisuuteen ja ympäröiviin teksteihin sekä olemalla vuorovaikutuksessa lukijaan tai lukijayhteisöön.²³ Tietoisuus kertomuksen keinoista ja merkityksistä mahdollistaa kirjoittajan itsereflektiivisyyden.²⁴ Siten myös historiankirjoitus edellyttää tutkijalta eettistä ja vastuullista otetta.²⁵

”Uusiin historioihin” kuuluvassa mikrohistoriassa analysoidaan yksityiskohtaisesti tutkimuskohdetta, joka on usein perinteisen historian tutkimuksen sivuuttama marginaalinen asia, ilmiö tai esimerkiksi vähemmistöryhmä.²⁶ Mikrohistorian tutkimuksessa analyysi keskittyy jatkuvan ja johdonmukaisen sijaan lähdemateriaalin aukkoihin ja katkoksiin sekä erilaisiin yllätyksellisiin tai sattumanvaraisiin tekijöihin ja kriiseihin, joilla voidaan tehdä näkyviksi erilaisia valtarakenteita toimijoinen.²⁷ Mikrohistorian eräs keskeisistä tutkimusalueista on elämäkerta- eli *biografiatutkimus*, joka havainnollistaa yksilön ajattelun ja toiminnan mahdollisuuksia tietyssä aikana tiettyssä paikassa ja luo siten kuvaa historiallisesta kokonaisuudesta.²⁸ Tässä

---

¹⁸ Vähäkangas 1996, 122; Pirinen 2012, 282–283.

¹⁹ Länsimaisen taidehistorian muotoutumisesta esim. Preziosi 1998; Winclemann 1992. Taidehistorian oppituolin muototutuminen Suomessa esim. Suominen-Kokkonen ym. 2007.

²⁰ Hyvärinen 2004, 53; Lehtimäki 2009, 28; Kalela 2020, 89.

²¹ Hägg 2009, 58–59; Lehtimäki 2009, 28; Meretoja 2009, 220; Steinby 2009, 78; Tammi 2009, 146; Pirinen 2012, 282; Hannikainen, Danielsbacka & Tepora 2018, 14; Kalela 2020, 14, 135.

²² Hägg 2009, 58–59; Meretoja 2009, 218; Siltala 2018, 70–75; Kalela 2020, 19.

²³ Hägg 2009, 58–59; Kalela 2009, 306; Kalela 2020, 54, 63.

²⁴ Tammi 2009, 146; Kalela 2009, 310; Kalela 2020, 18, 28; Meretoja 2009, 222; Pirinen 2012, 283; Valkeapää 2020, 7.

²⁵ Kalela 2020, 43, 63, 70, 79, 139, 167, 237.

²⁶ Vasari 1994; Pirinen 2012, 284, 287–288.

²⁷ Pirinen 2012, 284, 287.

²⁸ Hakosalo ym. 2012, 375–377; Häkkinen 2012, 380–384; Kinnunen 2012, 390.

tutkielmassa biografisen ja *genealogisen* tutkimuksen mielenkiinnon kohteena on Juupajoen kirkon rakennustöiden johdossa ollut puuseppä Juhana Salin.²⁹ Tutkimuksessa on tavoitteena selvittää Salinin toimijuutta osana yhteiskuntaa ja suhdetta teki-
jyyteen.³⁰

”Uudet tarinat” ovat muokanneet käsitystä myös lähteestä ja lähdekritiikistä.³¹ Historiantutkija Jorma Kalelan mukaan perinteisessä historiantutkimuksessa lähde käsitetään tiedon alkulähteen *jäänteeksi*, kun uusissa historioissa lähde käsitetään suhteellisenä *todisteena*, joka alkaa puhua vasta, kun siltä on kysytty jotakin.³² Luotettavaksi tai epäluotettavaksi lähteeksi luokittelun sijaan oleelliseksi tulee ymmärtää, että lähde muodostuu tutkijan valinnan ja päättelyn tuloksena.³³ Lähteen tehtävänä on tuottaa *hedelmällistä tietoa*, jolla tutkija tavoittelee tutkimuksessa uutta tietoa tai prosessin alussa käytössä olleen tiedon vahvistamista, muuttamista tai mitätöimistä.³⁴ Tässä tutkielmassa perinteisten lähteiden lisäksi suhtaudutaan avoimesti mm. muis-
titietoon ja digitaalisiin tietovarantoihin.

Tutkielman *visuaalinen analyysi* perustuu ymmärrykselle *representaatiosta* kulttuurisena ilmiönä, jossa merkitykset ja tulkinnat rakentuvat yhteydessä kontekstiin.³⁵ Valokuvan käyttöön lähteenä ja todisteena suhtaudun tutkimuksessa noudattaen kriittistä ja tiedostavaa lähestymistapaa.³⁶ Arkkitehtuuripiirustuksia analysoin perinteisen taidehistoriallisen esikuviin perustuvan ja vertailevan muotoanalyysin keinoin. Arkkitehtuurin ymmärrän kuvallista representaatiota monikerroksisempänä ja moniulotteisempänä. Kaj Nymanin mukaan arkkitehtuuri itsessään on representaatio, joka konstruoi ihmisen muotoa ja vuorovaikutusta maailmassa.³⁷ Arkkitehtuurirepresentaatio on ihmisen todellista maailmaa, joka koetaan tiedon ja tunteen tasolla, ruumiissa ja tiedostamattomassakin.³⁸ Arkkitehtuuri on keskeinen osa ihmiskunnan muistia ja kulttuuriperintöä, jonka kautta ihminen voi solmia yhteyden havaittavaan todellisuuteen.³⁹

Arkkitehtuuri osana kulttuuriympäristöä muodostaa neliulotteisen representatation, jota on tutkittu tarkastelemalla arkkitehtonisen tilan suhdetta aikaan, liikkeeseen

---

²⁹ Genealogisessa tutkimuksessa eli sukututkimuksessa selvitetään sukulaisuussuhteita ja henkilöhistoriaa (www.genealogia.fi).

³⁰ Sodät, väestönkasvu, paikallinen päätöksenteko, yritteliäisyys, työkykyisyys ja liikkuvuus ovat esimerkkejä näkökulmista varhaismodernin yhteiskunnan tutkimukseen, jonka kohteena ovat yksilöt ja rakenteet (Toivo & Miettinen 2021).

³¹ Kalela 2020, 90–96; Pirinen 2012, 285.

³² Kalela 2020, 90–96; Pirinen 2012, 285.

³³ Kalela 2020, 94; Pirinen 2015, 282.

³⁴ Kalela 2020, 81.

³⁵ Hall 1997, 15, 24–26; Seppänen 2005, 78, 94–96; Hongisto & Kurikka 2013, 7.

³⁶ Hamilton 1997, 81–83; Jokelainen 2004; Seppänen 2005, 89.

³⁷ Nyman 2004, 133; Nyman 2008, 14, 19, 36–37, 39.

³⁸ Nyman 2004, 128, 130, 135; Nyman 2008, 14, 65, 88–89.

³⁹ Nyman 2008, 65, 75.

ja käyttäjään.⁴⁰ Näkemykseni mukaan arkkitehtuurin tarkastelu neliulotteisena kulttuuriympäristön representaationa tarkoittaisi aikaulottuvuuden käsittämistä arkkitehtuurin kerroksellisuutena, jossa rakennuksen muutos- ja korjaushistoria konstruoi ajan virtaa. Toisekseen neliulotteisella arkkitehtuurirepresentaatiolla on kiinteä suhde ympäristöön, siihen paikkaan, johon se on aktuaalisesti rakennettu.⁴¹

Tutkielman pääluvut jakautuvat tutkimuskysymysten mukaisiin teemoihin. Ensimmäisessä pääkappaleessa eli tutkielman toisessa luvussa käsitellään historiallista kontekstia, kolmannessa luvussa arkkitehtuurin tulkintaa ja neljännessä luvussa teki- jyyttä. Menetelmät ovat valikoituneet kunkin aihealueen mukaan ja käytän menetelmiä kerroksellisesti siten, että tutkimuskohdetta analysoidaan samanaikaisesti usealla metodilla. Esimerkiksi arkkitehtuurin muodon tulkintaan liittyvä vertaileva tutkimus luvussa kolme perustuu osittain perinteisen historian tutkimukseen ja toisaalta kontekstoivaan taidehistorialliseen tapaustutkimukseen, jossa analyysi ja tulkinta tapahtuvat samaan aikaan. Tutkielmassa sivutaan *Froneettisen tutkimuksen* metodologiaa, joka on luonteeltaan empiiristä tapaustutkimusta. Siinä yksityiskohtaisella analyysillä tuodaan esiin toimijat, tapahtumat, tapauksen kehityskaari ja taustalla vaikuttavat arvot, intressit ja päätökset.⁴²

Tutkimukseni alkaa historiallisen kontekstin selvittämisellä luvussa kaksi, jossa käsitellään perinteiseen lähdekirjallisuuteen perustuvan historiantutkimuksen keinoin Juupajoen seurakunnan muodostumista ja kirkon rakentamista. Lisäksi käsitellään mm. paikallisia väestöoloja, elinkeinoja ja kulkuyhteyksiä sekä tarkastellaan ajankohdalle tyypillisiä rakennusmenettelyjä ja kirkonrakennushankkeisiin liittyviä käytäntöjä.

Tutkimuksen kolmannessa luvussa käsitellään Juupajoen kirkon kahdeksankulmaista muotoa, jonka taidehistoriallisessa kontekstualisoinnissa rakennusmuoto liitetään osaksi eurooppalaista arkkitehtuuritraditiota. Luvussa tuodaan esiin rakentamisen viranomaisvalvonta ja vaikutus kirkkojen muotoutumiseen Suomessa. Lisäksi kappaleessa tehdään vertailevaa tutkimusta, jossa analysoidaan muita pyörörakennuksia, etupäässä kirkkoja, mutta myös kahta profaania tapausta.

Neljännessä luvussa avataan tekijyyksikysymystä ja tarkastellaan erilaisten toimijoiden vaikutusta Juupajoen kirkon arkkitehtoniin lähtökohtiin sekä näiden toimijoiden välisiä sosiaalisia verkostoja. Toimija-analyysissä hyödynnetään perinteistä historiantutkimusta, taidehistoriallisia näkökulmia tekijän ja teoksen suhteesta sekä biografista tutkimusta.

---

⁴⁰ Malmisalo-Lensu & Lukkarinen 2023, 28; Saarikangas 1998a; Saarikangas 1998b, 249–254, 279–283.

⁴¹ Saarikangas 1998b, 254; Vilkuna 2005, 178–181; Lonkila 2020, 81, 92.

⁴² Malmisto-Lensu & Lukkarinen 2023, 7–8; Mäntysalo 2006.

Viidennessä luvussa kootaan tutkimuksen keskeisimmät asiat ja esitetään päätelmät. Lopussa tarkastellaan myös valittujen metodien käyttökelpoisuutta ja arvioidaan niiden tuottamia tuloksia.

1.4 Käytetyt lähteet ja kirjallisuus

Tutkimusaineisto koostuu arkistoaineistosta, kirjallisuudesta ja tiedonannoista. Tutkimuksen kannalta keskeinen visuaalinen aineisto muodostuu piirustus- ja kuva-aineistosta, joka on ollut saatavilla digitaalisesti *Kansallisarkiston*, *Museoviraston* ja *Kansalliskirjaston* kokoelmista. Vertailevaan tutkimukseen liittyvät arkkitehtuuripiirustukset ovat pääosin Kansallisarkiston Rakennushallituksen piirustuskokoelmasta II, joka käsittää kirkolliset rakennukset. Merkittävä osa käytetyistä piirustuksista ja valokuvista kuuluu Museoviraston Historian ja Kansatieteen kuvakokoelmiin. Olennaista kuva-aineistoa löytyi myös *Aalto-yliopiston kuva-arkistosta* sekä *Suomen elinkeinoelämän keskusarkistosta*. Toistaiseksi ainoat Juupajoen kirkon piirustukset löytyivät Juupajoen kunnan rakennusvalvonnasta. Henkilötietoihin perustuva aineisto on koottu *Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran* Kansallisbiografiasta sekä täydennetty genealoggian perustuvia verkkolähteitä käyttäen.

Tämän tutkielman puitteissa ei ollut mahdollista tutkia systemaattisesti Juupajoen kirkon rakennusvaiheisiin liittyviä Oriveden seurakunnan kirkonarkistoja, jotka sisältävät primääristä henkilötietoa (mm. rippi- ja henkikirjat), pitäjän- ja kirkonkouspöytäkirjoja, tilikirjoja sekä kalustoluetteloita. Kirkonarkistoihin perustuvat tiedot ovat kuitenkin olleet käytettävissä välillisesti paikallishistorioissa.

Tutkimuksessa käytetyt kirjalliset lähteet jakautuvat *historiakirjoihin*, *tutkimuskirjallisuuteen*, *menetelmäkirjallisuuteen* ja *täydentävään kirjallisuuteen*. Historiakirjat kattavat historiatiedon makro- ja mikrotason, kun tarkastelussa on lähestytty tutkimuskohdetta valtakunnalliselta tasolta kohti paikallisia olosuhteita. *Suomen kulttuurihistoria 2* avaa näkökulmia arkkitehtuurin yleispiirteisiin autonomian ajalla.⁴³ *Hämeen historia III*, *Vanhan Pirkkalan historia*, *Längelmäveden seudun historia* ovat perinteiseen historian-tutkimukseen perustuvia paikallishistorioita, joiden yleistajuiset kuvaukset väestöoloista, elinkeinoista ja liikenneoloista, opetus- ja sivistyselämästä sekä seurakunnista rakennuksineen muodostavat tutkimuksessa sen sosiokulttuurihistoriallisen taustan, jota vasten Juupajoen olosuhteita peilataan.⁴⁴ Hannu Sinisalon *Orivesi – Maalaispitäjästä kehittyväksi kaupungiksi* on luonteeltaan kansatieteellispainotteinen etnohistoriallinen tutkimus, jossa keskitytään tarkastelemaan Oriveden historiaa 1860-luvun

---

⁴³ Sinisalo 1980.

⁴⁴ Jutikkala ym. 1949; Jutikkala ym. 1954; Jutikkala ym. 1966; Saarenheimo 1974; Jutikkala ym. 1976.

puolivälistä vuoteen 1990. Teoksessa seurakuntien muodostumista ja kirkkojen rakentamista kuvaavat tarinat perustuvat aiemmin mainittuihin historioihin sekä Klemetin teoksiin.⁴⁵ Sinisalon teoksessa on käytetty historiallisina lähteinä muistitietoa, kuten myös vuonna 2003 julkaistussa *Juupajoen historiassa*.⁴⁶ Antti Lehtosen *Lisiä vanhan Oriveden historiaan. Eli vanhan Orihveden wäähistoria* perustuu tekijänsä pieteetillä tutkimaan arkistoaineistoon (Oriveden kirkon arkisto, tuomiokirjat) ja muodostaa tutkimuksessani Juupajoen kirkon rakentamista koskevan historiatiedon selkärangan yhdessä Vallinheimon kanssa.⁴⁷ Kumpikaan näistä arkistoaineistoihin perustuvista historioista ei tunne Juupajoen kirkon suunnittelun yhteyttä kirkonrakentajiin tai Intendentinkonttoriin. Tästä syystä tutkimukseen sisältyy oletus, että alkuperäiset piirustukset ovat tuhoutuneet, kadonneet, piilosilla tai puuttuvat kokonaan.⁴⁸

Heikki Klemetin kirjat *Suomalaisia kirkonrakentajia 1600- ja 1700-luvuilla* sekä *Suomalaisia kirkonrakentajia 1800-luvulla* ovat kotimaisen kirkkoarkkitehtuurin perusteoksia, jotka toivat ensi kertaa suomalaista kirkkoarkkitehtuuria sekä suuren yleisön että taidehistoriallisen tutkimuksen piiriin.⁴⁹ Tässä tutkimuksessa vertailevaan tutkimukseen valikoituneet pyörökirkot nousivat esiin Klemetin tutkimuksen pohjalta.⁵⁰ Taidehistoriallisen kirkkotutkimuksen merkittävä uudistaja, taidehistorian professori Lars Pettersson (1918-1993), jätti jälkeensä huomattavan määrän julkaisuja, joissa käsitellään kansallista kirkkoarkkitehtuuria rakentajineen ja suunnittelijoineen.⁵¹ Pettersson osoitti tutkimuksissaan, että suomalaisessa kirkkoarkkitehtuurissa on nähtävissä etelä- ja keskieurooppalaisten esikuvien vaikutus, vaikka toteutukset olivatkin usein paikallisiin resursseihin sidottuja omalaatuisia sovelluksia.⁵² Petterssonin tutkimuksista löytyi luonnollisesti aineksia tämänkin tutkimuksen osaksi.

Petterssonin jälkeen taidehistoriallista kirkkoarkkitehtuurin tutkimusta Helsingin yliopistossa on jatkanut professori Ville Lukkarinen, jonka perusteellista paneutumista osoittavat artikkelit ovat olleet keskeisiä tämän tutkimuksen kannalta. Erityisesti *Niin sanottujen Engel-kirkkojen probleema* antoi aineksia tutkimusajankohdan arkkitehtuurin muotoanalyysiin ja kustavilaisen ajan akateemisen arkkitehtuurin ihanteiden hahmottamiseen.⁵³ Lukkarisen Kuorikoskien rakentajasukua koskeva tutkimus *Kuorikoskien kirkot ja eurooppalainen rakennustaide* puolestaan antoi näkökulmaa talonpoikaisten kansanrakentajien työhön autonomian aikana.⁵⁴

---

⁴⁵ Klemetti 1927; Klemetti 1936; Jutikkala ym. 1949; Jutikkala ym. 1954; Saarenheimo 1974; Sinisalo 1990, 357.

⁴⁶ Järvenpää 1931; Sinisalo 1990; Jokiniemi-Talvisto ym. 2003.

⁴⁷ Vallinheimo 1954; Lehtonen 2006;

⁴⁸ Mäkelän 2023; Pirinen 2023.

⁴⁹ Klemetti 1927; Klemetti 1936; Lukkarinen 1998, 62; Mäkelä 2015, 17.

⁵⁰ Klemetti 1936, 153–159.

⁵¹ Esim. Pettersson 1971; Pettersson 1978; Pettersson 1987; Pettersson 1988; Pettersson 1989a; Pettersson 1989b; Pettersson 1989c.

⁵² Pettersson 1989a, 68, 126, 150–151.

⁵³ Lukkarinen 1987.

⁵⁴ Lukkarinen 1998.

Jyväskylän yliopiston kirkkotaiteen ja -arkkitehtuurin taidehistoriallista tutkimusta on tehty pitkäjänteisesti usean tutkijan voimin. Näistä väitöskirjoista, artikkeleista ja luennoista hyödynnän tutkielmassani mm. Heikki Hangan, Hanna Pirisen, Paula Mäkelän, Tarja Kydénin ja Kalevi Pöykön tutkimuksia.⁵⁵ Heikki Hangan tutkimukset *Taidehistoriallisia havaintoja Längelmäen kirkosta* ja suomalaisia alttarimaalauksia koskeva *Kuin kuvastimessa* ovat sivunneet tutkimukseni yksityiskohtia. Hanna Pirisen väitöskirja *Luterilaisen kirkkointeriöönin muotoutuminen Suomessa* taustoitti ymmärrystä luterilaisen kirkon käytöstä, jossa kirkkointeriöönin funktionaalisuus ja liturgia ovat erottamattomassa vuorovaikutuksessa keskenään. Pirisen artikkeli *Biografinen ja historiallinen näkökulma taiteentutkimukseen* syventää tutkielmani metodista puolta erityisesti tekijäyys-kysymyksen osalta. Kydénin väitöskirja *Suomen intendentinkonttorin kirkkoarkkitehtuuri 1810–1824* on tutkimukselleni keskeinen hahmottaessani rakentamiseen liittyviä viranomaiskäytäntöjä Juupajoen kirkon rakennusajankohtana. Mäkelän omistautunut tutkimustyö *Kirkonrakentajasuku Rijf* avaa näkökulmia arkkitehtuurivaikutteiden kulkeutumismahdollisuuksiin palkattujen kirvesmiesten mukana. Mielenkiintoiseksi nousee pohdiskelu kirkonrakentaja Anders Malanderin rakentaman Sumiaisten kahdeksankulmaisen kirkon mahdollisesta vaikutuksesta Juupajoen kirkon muotoon. Tutkimuskirjallisuudesta mainittakoon vielä Marja Terttu Knapaksen tapaustutkimukset *Maailman pohjoisin Pantheon ja Hämeenlinnan kirkko*, jotka olivat keskeisessä osassa vertailuaineistossa.⁵⁶ Lisäksi Turun yliopistossa taidehistorian professorina toimineen Eeva Maija Viljon tapaustutkimukset ovat vaikuttanut taustalla ymmärrykseen luterilaisen keskeiskirkon rakentumisesta.⁵⁷

Tutkimuksen menetelmäkirjallisuus käsiteltiin pääpiirteittäin tutkimusmenetelmiä koskevassa luvussa 1.3.3. Edellä käsiteltyjen lisäksi tutkimuksessa on hyödynnetty täydentävää kirjallisuutta, josta mainittakoon esimerkiksi Jarkko Sinisalon artikkelit *Arkkitehtuurikirjoja Euroopan laidalla*, *Mikä on Åkerfeldtin kokoelma* ja *Engelin merkintöjä* sekä Vitruviuksen *Arkkitehtuurista*, joiden poiminnot tarkensivat joitakin yksityiskohtia.⁵⁸

Tutkimuksen kannalta oleellista aineistoa löytyi myös erilaisilta verkkosivustoilta, joista tärkeimpänä henkilötiedon lähteinä toimivat SKS:n *Kansallisbiografia.fi* ja sukututkimussivusto *geni.com*. Suomen sukututkimusseuran ylläpitämä *hiski.genealogia.fi* oli monen seurakunnallisen historiatiedon lähde. Museoviraston kulttuuriympäristön palveluikkuna *kyppi.fi* sisälsi tutkimuksessa esiintyvien kirkkojen kuvauksia sekä kulttuuriympäristön tutkimusraportteja.⁵⁹

---

⁵⁵ Hanka 1995; Hanka 2022; Kydén 1998, Mäkelä 2015; Pirinen 1996; Pirinen 2012; Pöykö 1978; Pöykö 1989. Luennot ja seminaarit 2016–2023.

⁵⁶ Knapas 1987; Knapas 2001.

⁵⁷ Esim. Viljo 2016; Härö & Viljo 2022.

⁵⁸ Sinisalo 2006; Sinisalo 2008; Sinisalo 2015; Vitruvius 2022.

⁵⁹ Lounatvuori 1990; Taskinen & Kymäläinen 2022.

2 JUUPAJOEN KIRKON RAKENNUSHISTORIAA

2.1 Juupajoen kirkon rakentaminen

Juupalaiset saivat luvan perustaa saarnahuonekunnan ja rakentaa uuden saarnahuoneen vanhan ränsistyneen tilalle, kun he valittivat piispantarkastuksessa 8.2.1767 piispa Carl Fredrik Mennanderille (1712–1786) pitkää kirkkomatkaa Orivedelle.⁶⁰ Vaatimaton saarnahuone rakennettiin Salon maalle Juupajoen Salokuntaan Pyhämäeksi kutsutulle paikalle. Paikalta oli suunnilleen yhtä pitkä matka etelään Oriveden rajaan ja pohjoiseen Kuoreveden rajaan.⁶¹

Salonmäelle rakennettu saarnahuone pääsi ajan mittaan huonoon kuntoon ja jäi pieneksi väestönkasvun myötä, joten juupalaiset anoivat 24.8.1800 pidetyssä kirkkokokouksessa lupaa rakentaa uusi kirkko. Koska Salonmäki ei soveltunut hautauksiin, toivottiin myös, että uusi kirkko voitaisiin rakentaa toisaalle. Juupalaiset toivoivat lisäksi oman kappeliseurakunnan perustamista. Eräjärveläisten edustajat eivät vastustaneet juupalaisten toiveita, mikäli he yhä täyttivät velvollisuutensa emäkirkkoa kohtaan. Juupalaiset eivät vastustaneet, mutta pyysivät helpotusta emäkirkon rakennusvelvollisuudesta. Rakennushanke siirrettiin kuitenkin tuonnemmas, koska juupalaisilla oli keskenään erimielisyyttä uuden kirkon paikasta ja osa oli myös sitä mieltä, että vanha saarnatupa voitaisiin korjata. Anomus kappelin perustamiseksi oli kuitenkin jätetty, koska se hylättiin tuomiokapitulissa 7.10.1801, ja kuningas vahvisti päätöksen 6.7.1802.⁶²

---

⁶⁰ Järvenpää 1931, 127; Vallinheimo 1954, 74, 76; Sinisalo 1990, 69; Tarkiainen 2000; Jokiniemi-Talvisto 2003, 385; Lehtonen 2006, 260. Saarnahuone (ruots. predikohus) oli 1700-luvulla käytössä ollut nimitys kappeliseurakuntaa hierarkisesti alempiarvoisesta pienestä kylä- tai sivukirkosta. Rukoushuone (ruots. bönehus) nimityksenä yleistyi 1800-luvulla. (Pirinen 2023).

⁶¹ Järvenpää 1931, 125–126; Sinisalo 1990, 66; Jokiniemi-Talvisto 2003, 24, 385; Lehtonen 2006, 260.

⁶² Järvenpää 1931, 126; Vallinheimo 1954, 74; Lehtonen 2006, 260.

Kirkonkokouksessa 24.10.1802 päätettiin, että vanhaa saarnatupaa oli pidettävä kunnossa ja korjattava siihen saakka, kunnes uuden kirkon rakentamiseen liittyvät erimielisyydet saataisiin ratkaistua. Juupan asukkaat anoivat 29.8.1806 tuomiokapitulilta lupaa rakentaa kappelikirkko, mutta juupalaisten kesken syntyi erimielisyyksiä. Asiaan palattiin 12.7.1818 järjestetyssä kirkonkokouksessa, tuomikapitulin 22.1.1818 antaman käskyn mukaisesti. Saarnahuone todettiin jo varsin huonokuntoiseksi, mutta rakennuspaikasta, joksi ehdotettiin Pärriautiota tai Haapa-ahdetta, ei päästy yhteisymmärrykseen. Piispantarkastuksessa 1825 todettiin, että uusi kirkko pitäisi rakentaa mahdollisimman pian, jolloin useimmat puolsivat rakentamista Pärriinkankaalle, joka sijaitsi Kuorevedelle johtavan maantien varrella.⁶³

Saarnahuoneessa 15.5.1826 pidetyssä kirkonkokouksessa tiedusteltiin tuomiokapitulin käskystä, haluttiinko kirkko rakentaa Pärriin maalle, mutta asia jäi edelleen ratkaisematta peräkuntalaisten ollessa suostuvaisia ja emäkirkkoa lähempänä asuvien vastustaessa. Pärriinaution maalla järjestettiin katselmus 1.7.1828 uuden saarnahuoneen paikan selvittämiseksi. Päätöstä saarnahuoneen paikasta ei vielä kukaan saatu aikaan.⁶⁴

Kirkonkokouksessa 31.10. 1830 päätettiin maaherran ja katselmusoikeuden lausuntojen perusteella rakentaa uusi saarnahuone Pärriinkankaalle, vaikka osa oli vieläkin erimieltä ja uhkasi valittaa senaattiin. Kun rakennuspaikasta oli päätetty, tasoitettiin riitaisuudet ja rakennusehdoista päästiin sopimaan 12.11.1837 Juupan saarnahuoneessa järjestetyssä kirkonkokouksessa. Läsnaolijoiden joukosta valittiin puuseppä Johan Salin Heinisuolta valvomaan ja ohjaamaan saarnahuoneen rakentamista. Salinille luvattiin maksaa palkkaa 70 riikintaaleriala, mutta ruuista hänen oli vastattava itse.⁶⁵ Kirkonkokouspöytäkirjaan kirjattiin kaikki, jotka halusivat osallistua rakennustöihin sekä paikallaolevista että Emanuel Mattssonin mukanaan toimittamasta osallistujaluettelosta.⁶⁶

Jaarla-Pirttisan ratsutilallisen poika Emanuel Mattsson otti hoitaakseen päivätöitä koskevan kirjanpidon ja päivätyöläisten kutsumisen työmaalle vuorollaan sekä vastaanotettavien rakennustarvikkeiden luetteloinnin ja vastaanottamisen. Mattsson vapautui päivätoista, ja hänelle luvattiin palkkioksi asioiden hoidosta 24 killinkiä manttaalia kohti. Rokottaja Ulrik Fabian Sumell tarjoutui omalla kustannuksellaan hankkimaan 1 000 neljän tuuman naulaa sekä hankkimaan ja kuljettamaan Vaasasta

---

⁶³ Vallinheimo 1954, 74–75; Jokiniemi-Talvisto 2003, 386; Lehtonen 2006, 260–261; hiski.genealogia.fi.

⁶⁴ Lehtonen 2006, 260–261. Vuoden 1759 säädös edellytti yleistä kolehtia anottaessa ns. tuomarin katselmusta, johon osallistuivat pitäjän luottamusmiehet, talonpoikien edustajat, rakennusmestari ja luotettavat käsityöläiset (Kuusanmäki 1966, 461).

⁶⁵ Palkka oli vaatimatonta. Esim. Heikki Kuorikoski pyysi Alavuden kirkon rakentamisesta palkkaiseen 500 riikintaaleriala ja ruokailun työpäivinä (Kojonen 1993, 313). Rahayksiköt ks. Mäkelä 2015, 39; Saarenheimo 1974, 819.

⁶⁶ Järvenpää 1931, 126, OS 1938:33, 2–3. 126; Vallinheimo 1954, 75; Sinisalo 1990, 66; Talvisto-Jokiniemi 2003, 387; Lehtonen 2006, 261.

laatikon ikkunalaseja, jos lasit maksettaisiin yhteisesti ja hän vapautuisi päivätöistä ja hankkimasta lankkuja tilaltaan. Sumellin ehdotukseen suostuttiin. Ylipäättään rakennustöiden rasitukset päätettiin jakaa osallistujatilojen kesken manttaalin mukaan. Päätettiin myös, että päivätöitä suoritetaan koko rakennusajan. Jokaisesta osallistujatalosta tuli jokaisen manttaaliin kirjotetun mieshenkilön osallistua; torpparit, eläkeläiset, käsityöläiset ja itselliset mukaan lukien. Kokouksessa sovittiin vielä, että sakaristo rakennettaisiin saarnahuoneen välittömään yhteyteen sen ulkopuolelle sille sivulle, mihin se nähtäisiin soveliaimmaksi sijoittaa. Piirustuksia ei mainita, jokin idea rakennuksesta lienee kuitenkin ollut.⁶⁷

Muistitiedon mukaan kirkosta oli suunniteltu alun perin suurempaa, mutta kirkosta olisi tullut pienempi, koska isännät säästäväisyyttään sahasivat hirret lyhyemmiksi.⁶⁸ Tällainen menettely olisi ehkä säästänyt hirsien lukumäärää ja miestyötunteja, jos oletetaan, että rakennuksen muoto olisi pysynyt samana, mutta vain mittakaava olisi muuttunut. Ei kuitenkaan tiedetä, oliko hirsien hankinnassa haasteita tai muut- tuiko ajatus kirkon muodosta rakennusprosessin aikana.

Saarnahuone (nyk. Juupajoen kirkko) rakennettiin Pärrinaution maalle lähelle Orivedeltä Kuorevedelle johtavaa yhdystietä vuonna 1838. Tuomiokapitulille lähetettiin 19.7.1846 ilmoitus, että kirkko oli valmis ja voitaisiin vihkiä käyttöön. Vuoden 1848 piispantarkastusta varten laaditussa selostuksessa Juupan saarnahuoneen kerrotaan olleen muodoltaan kahdeksankulmainen ja rakennettu hyvistä honkahirsistä yhden kyynärän korkuiselle kivijalalle, jonka jokaisen sivun pituus nurkasta nurkkaan oli 4 sylvä 2 tuumaa (n. 7,18 m) ja korkeus kivijalasta kattoliitokseen 10 kyynärää 3 tuumaa (n. 6,01 m). Kirkkoon oli kolme sisäänkäyntiä, joihin jokaiseen liittyi puuraput ja pariovet. Ovien yläpuolella oli puolipyöreät ikkunat. Seinissä oli neljä ikkunaa, jotka olivat 3 kyynärää 18 tuumaa (n. 2,23 m) korkeita ja 2 kyynärää (n. 1,19 m) leveitä. Saarnahuoneen sisäkattona oli kupukatto. Penkkien, saarnastuolin ja alttarin kerrotaan sijoitetun ”hyvin”. Altтарin ja kirkkosalin erotti pitsimäisin koristeleikkauksin veistetty kaide tai väliaita.⁶⁹ Lämmityslaitteita ei ollut ja ainoa valonlähde oli kalustoluettelon mukaan 9-haarainen kynttelikkö. Piispankatselmuksessa 1848 kirkko oli maalaamatta sekä sisä- että ulkopuolelta.⁷⁰

---

⁶⁷ OS 1938:33, 2–3.

⁶⁸ Jokiniemi-Talvisto 2003, 385. Jokiniemi-Talvisto on käyttänyt lähteenään Hörtsänän Kansanrune- nousarkistoa (Hörtsänä H.H. 1953, 3518) (Jokiniemi-Talvisto 2003, 385).

⁶⁹ Jokiniemi-Talvisto 2003, 388. Kaiteen (Jokiniemi-Talvisto) tai väliaidan (Lehtonen 2006, 261) luonteesta ja sijainnista ei ole tarkempaa tietoa. Varsinainen katolisen ajan kirkkoihin kuuluva kuoriaita ei liene kyseessä vaan polvistumiskaide lähempänä alttaria, kuten luterilaisissa kir- koissa oli tapana.

⁷⁰ Vallinheimo 1954, 75; Jokiniemi-Talvisto 2003, 388; Lehtonen 2006, 261.

2.2 Juupajoen kirkon korjaus- ja muutosvaiheita

Juupajoen kirkon ensimmäinen korjaustieto on vuodelta 1850, jolloin korjattiin saarnahuoneen kivijalkaa, portaita ja kuori-ikkunoita. Seuraavat kirkon korjausvaihe alkoi seurakunnan itsenäistyttyä 1903.⁷¹ Vanhan valokuvan (KUVA 1) mukaan maantie kulki alun perin kirkon ja tapulin välistä, mutta sittemmin se siirrettiin tapulin eteläpuolelle. Lehtitietojen perusteella uutta maantietä varten lunastettiin maata ja tie toteutettiin taloudellisesti ahdinkoisten aikojen takia hätäaputöinä 1917–1918.⁷²

KUVA 1 Juupajoen kirkko kuvattuna ennen tielinjauksen muuttamista. Kuva ajoittuu korjaustietojen perusteella välille 1903–1917. Kuvanottoaika ei ole tarkemmin tiedossa. (Kuva: Kuvaaja tuntematon, kuvausaika tuntematon, Aalto-yliopiston arkisto, Arkkitehtuurin historian opetuskuvakokoelma.)

⁷¹ Vallinheimo 1954, 76. Juupa itsenäistyi senaatin päätöksellä Juupajoki -nimiseksi kirkkoherrakunnaksi 15.11.1904. Vallinheimo 1954, 74, 76; Sinisalo 1990, 60; hiski.genealogia.fi. Juupajoen seurakunta liitettiin vuonna 2015 Oriveden seurakuntaan, jolloin siitä muodostui Oriveden kappeliseurakunta (evl.fi). Luostarisen kirjoittamassa Juupajoen kirkon esittelyssä luetteloidaan korjausvuosiksi 1903, 1917, 1921 (Haapio ym. 1980, 94).

⁷² TS 1917:232, 2; AL 1917:233, 4; AL 1917:234, 2; AL 1918:20, 7; Vallinheimo 1954, 75-76.

KUVA 2 Juupajoen kirkko kuvattuna vuonna 1926. Kirkko sai Launiksen suunnittelemissa korjauksissa uuden kattolyhdyn ja julkisivuihin suuremmat ikkunat följareineen. (Kuva: Suomen elinkeinoelämän keskusarkisto Elka, Seurakuntain Keskinäinen Palovakuutusyhtiö -kokoelma.)

KUVA 3 Kirkon interiööri muuttui voimakkaasti alkuperäisestä Ilmari Launiksen suunnitteleman korjauksen myötä. Myös ikkunat kasvoivat kokoa ja niihin tuli lasimaalaukset. (Kuva: Suomen elinkeinoelämän keskusarkisto Elka, Seurakuntain Keskinäinen Palovakuutusyhtiö -kokoelma.)

Kirkon edustalla tai hautausmaalla ei ole enää nykyisin suuria puita. Muistitiedon mukaan kirkko kuitenkin rakennettiin kuusikon keskelle. Rakennusaineet tuotiin ilmeisesti muualta, sillä hirret yleisimmin veistettiin mieluummin männystä kuin kuusesta kestävyytensä ja suoruuksiensa vuoksi, ja näin oli toimittu Juupajoellakin. Tarkempi rakenneavauksiin perustuva selvitys Juupajoen kirkosta antaisi vastauksen mm. nurkkasalvostyyppeihin ja hirsiseinien alkuperäiseen aukotukseen. Kuvasta nähdään nimittäin, että kirkossa on 1900-luvun alussa ollut kahdeksan ikkunaa, kun vuoden 1848 piispantarkastuksessa ikkunoita on kerrottu olleen neljä. Myös kirkon alun perin oletettavasti paanukatto on 1900-luvun alussa vaihdettu saumatuksi peltikatoksi. Myös kattolyhty näyttää muuttuneen neliönmuotoisesta kahdeksankulmaiseksi. Kirkkoon hankittiin 1900-luvun alussa myös urut ja alttaritaulu.⁷³

Launiksen suunnittelemat korjaustyöt valmistuivat vuonna 1921.⁷⁴ Korjauksessa uusittiin penkit ja välikatto sekä maalattiin kirkko tiittävästi ensimmäistä kertaa sisäpuolelta (KUVA 3). Sisämaalausten yhteydessä penkit, välikatto, lehterin keskipääty

⁷³ Järvenpää 1931, 126, 130; Lehtonen 2006, 261. Kirkkoon hankittiin urkuharmoni vuonna 1907, 10-äänikertaiset urut vuonna 1917 ja 15-äänikertaiset urut vuonna 1987 (Jokiniemi-Talvisto 2003, 393). Ensimmäinen alttarimaalaus ostettiin Ruoveden kirkosta vuonna 1911, ja se sijaitsee tällä hetkellä tapulin kirkkomuseossa (Hanka 1995, 14, 30; Kallio 2000, 11–13, 80–81; Pettersson 1978, 27; Vallinheimo 1954, 76). Seuraava vuonna 1912 hankittu alttarimaalaus oli Ilmari Launiksen alun perin Pukkilan kirkkoon maalaama (Hanka 1995, 23, 28–30, 35, 83).

⁷⁴ AL 1921:190, 4; AL 1921:206, 5; MS 1921:214, 3. Korjaustöitä johtivat juupajokelaiset rakennusmestarit A. ja R. Järvenpää (MS 1921:207, 3).

ja saarnatuoli maalattiin koristemaalauksin. Kirkkosalin etuosan ikkunoihin tuli lasi-
maalaukset ja ikkunat saivat lisää korkeutta. Lisäksi kirkkoon laitettiin sähkövalo.⁷⁵

Seuraava laaja peruskorjaus tehtiin 1980-luvun alussa arkkitehti Seppo Rihlaman suunnitelmien mukaan. Korjaus koski pääosin sisämaalauksen uusimista ja saneettitilojen rakentamista. Kirkon arkkitehtuurissa on pyritty säilyttämään lähinnä Launiksen suunnittelemaa asua. Rihlaman suunnitteleminen korjaustöiden jälkeen kirkon korjaustoimet ovat olleet luonteeltaan tavanomaisia rakennuksia ylläpitäviä huoltokorjauksia. Viimeisimpänä kirkko on maalattu ulkoapäin kesällä 2022.⁷⁶

KUVA 4 Juupajoen kirkko kuvattuna 1981 ennen arkkitehti Seppo Rihlaman suunnittelemaa korjaus- ja muutostöitä. (Kuva: Pasi Kaarto, 1981. Museovirasto, Rakenushistorian kuvakokoelma.)

2.3 Juupajoen kirkon piirustuksista

Arkistotutkimukseen perustuvat paikallishistoriat eivät mainitse Juupajoen kirkon alkuperäisiä piirustuksia eivätkä käsittele piirustusten hyväksyttämisen prosessia tai piirustusten yhteyttä kirkonrakentajiin tai akateemisiin arkkitehteihin, kuten

---

⁷⁵ AL 1921:212, 4; MS 1921:207, 3; MS 1921:214, 3. Kirkkoon asennettiin keskuslämmitys juuri ennen talvisotaa vuonna 1939 (Jokiniemi-Talvisto 2003, 393).

⁷⁶ Jokiniemi-Talvisto 2003, 393; Taskinen & Kymäläinen 2022.

esimerkiksi Oriveden emäkirkon ja Eräjärven kappeliseurakunnan sekä monien muiden maalaispitäjien tapauksissa.⁷⁷ Vertailu osoittaa, että piirustukset ovat tuhoutuneet, piilottelevat tai puuttuvat kokonaan.⁷⁸ Mitä nämä vaihtoehdot oikeastaan tarkoittavat? Yksi vaihtoehto on, että piirustukset ovat olleet olemassa, mutta tuhoutuneet tai kadonneet esimerkiksi tulipalon tai soveltumattomien säilytysolosuhteiden vuoksi. Toinen vaihtoehto on, että piirustukset olisivat vielä olemassa kätkeytyneenä esimerkiksi epäloogiseen paikkaan arkistoissa. On myös mahdollista, että piirustuksia ei ole koskaan ollut. Viimeksi mainittu vaihtoehto tarkoittaisi ensisijaisesti sitä, että rakennushanke ei ole edellyttänyt virallisesti hyväksytyjä piirustuksia. Tätä vaihtoehtoa puoltavat myös esimerkiksi Klemetin ja Kydénin tutkimukset.⁷⁹

Tarja Kydénin tutkimusaineisto käsittää Intendentinkonttoriin tarkastettavaksi lähetetyt ja siellä suunnitellut kirkkopiirustukset Charles Bassin intendenttikaudella 1810–1824 sekä Intendentinkonttorin kirjeenvaihdon hallituskonseljille ja maaherroille (1811–1827), Intendentinkonttoriin saapuneet kirjeet ja asiakirjat vuosilta 1811–1828 sekä senaatin talousosaston kirjeaktit vuosilta 1809–1824.⁸⁰ Kydén ei viittaa tutkimuksessaan kertaakaan Juupajoen kirkkoon (tai Juupan saarnahuoneeseen), mistä voidaan päätellä, että Juupajoen kirkon rakennusasiaa ei ole käsitelty Intendentinkonttorissa tai senaatin talousosastolla vuosina 1810–1824 eli Charles Bassin aikana. Kydénin tutkimusaineiston perusteella ei voida kuitenkaan poissulkea Ruotsin vallan aikana tehtyjä piirustuksia (1800–1809) tai Bassin kauden jälkeen tehtyjä piirustuksia (1824–1838). Ensimmäinen aikaväli tarkoittaisi Tukholman Yli-intendentinvirastossa käsiteltyjä piirustuksia ja jälkimmäinen Carl Ludvig Engelin intendenttikaudella käsiteltyjä piirustuksia.

Heikki Klemetin teoksessa *Kirkonrakentajia 1800-luvulla* ei myöskään mainita Juupajoen kirkkoa, vaikka Klemetti käsittelee laajasti erilaisia kirkko- ja tapulityyppejä, viittaa sellaisiin piirustuksiin, jotka ovat sittemmin hävinneet ja mainitsee niistä myöhemmin purettuja tai tuhoutuneita kirkkoja. Juupajoen kirkon suunnitellut lähtökohdat eivät nouse esiin muissakaan kirkkotaidetta käsittelevissä taidehistoriantutkimuksissa, mistä voidaan päätellä, että aineisto ei ole ns. kävellyt vastaan ja ollut tutkijoiden käytettävissä. Lisäksi todettakoon, että Klemetin ja Kydénin tutkimuksista nousee yleisesti esiin, ettei niissä käsitellä muutamia poikkeuksia lukuun ottamatta saarna- tai rukoushuoneita, jollaiseksi Juupajoen kirkko rakennusaikanaan luettiin.

---

⁷⁷ Vallinheimo 1954, 74–76; Lehtonen 2006, 260–261; Mäkelä 2003.

⁷⁸ Mäkelä 2023; Pirinen 2023.

⁷⁹ Klemetti 1936; Kydén 1998.

⁸⁰ Kydén 1998, 21.

Mikäli alkuperäispiirustuksia tai mainintoja piirustuksista koittaisi tavoittaa, tulisi niiden löytämiseksi tehdä pitkäjänteistä ja perusteellista arkistotutkimusta.⁸¹ Keskeinen kirkkojen alkuperäispiirustuksia koskeva aineisto on Kansallisarkiston Rakennushallituksen piirustuskokoelmissa. Myös Museoviraston Rakennetun ympäristön piirustuskokoelmissa ja ns. Åkerfeldtin kokoelmissa on vanhoja piirustuksia.⁸² Tutkittava aineisto käsittäisi lisäksi esimerkiksi Oriveden kirkonarkiston kirkonkokouspöytäkirjojen järjestelmällistä lukemista vähintään vuodesta 1800 alkaen. Mainintaa piirustuksista voisi yhyttää Uudenmaan ja Hämeen läänin maaherran kirjeistä, Turun tuomiokapitulin kirjekirjoista sekä senaatin talousosaston aktikokoelmista.⁸³

Paula Mäkelän mukaan Juupajoen kirkon kalustoluetteloon liittyvissä asiakirjoissa ei ole yleisen käytännön mukaista merkintää hyväksytyistä piirustuksista.⁸⁴ Tämänkin perusteella voidaan pitää todennäköisenä, että Juupajoen kirkosta ei ole ollut olemassa virallisesti hyväksytyjä ja vahvistettuja piirustuksia. Virallisten piirustusten puuttuminen ei ollut tavatonta 1800-luvulla suurempienkaan kirkkojen kohdalla.⁸⁵ Rukoushuoneiden osalta lakia tulkittiin vaihtelevin käytännöin. Ennakkotapaukseksi nousi Mellilän rukoushuone vuonna 1819, jonka rakentamisen yhteydessä Turun tuomiokapituli tulkitsi, ettei saarnatupien ja rukoushuoneiden piirustuksia tarvinnut lähettää Intendentinkonttoriin tarkistettavaksi.⁸⁶ Vaikka Juupan kulmalla haluttiin perustaa oma kappeli ja itsenäistymispyrkimysten yhteydessä oli tavallista ennakoida tulevaa, oli Juupan saarnahuone valmistuessaan kuitenkin varsin vaatimaton ja yksinkertainen rakennus. Historialähteiden perusteella kyseessä ei ollut kuitenkaan mikään salahanke, vaan saarnahuoneen rakentaminen oli piispan, maaherran, maanmittarin ja tuomiokapitulin tiedossa.⁸⁷ Voidaan tulkita, että Juupan saarnahuonetta ei katsottu virallista rakennuspiirustusta vaativaksi.

Tämän tutkielman puitteissa Kansallisarkistoon, Museovirastoon, Arkkitehtuurimuseoon ja Oriveden seurakuntaan tehdyt tietopyynnot Juupajoen kirkkoa

---

⁸¹ Mäkelä 2023. Pitäjänkokousten pöytäkirjat ovat suurimmaksi osaksi digitoitu ja saatavilla verkossa Kansallisarkiston kokoelmista osoitteessa digi.narc.fi sekä Suomen sukututkimusseuran Historiakirjat -aineistoista osoitteessa hiski.genealogia.fi. Oriveden seurakunnan kirkonarkiston alkuperäisaineisto sijaitsee Kansallisarkiston Hämeenlinnan kokoelmissa. Uudenmaan ja Hämeen läänin maaherran kirjeet KM:lle Kansallisarkiston Hämeenlinnan kokoelmissa, Turun tuomiokapitulin kirjekirjat Kansallisarkiston Turun kokoelmissa ja Senaatin talousosaston aktikokoelmat Kansallisarkistossa.

⁸² Aineisto käsittää 600 lehteä rakennuspiirustuksia ja luonnoksia, jotka koostuvat Suomen Intendentinkonttorin virkatöiden valmistelu- ja oheisaineistosta sekä C. L. Engelin (1778–1840) ja E. B. Lohrmannin (1803–1870) yksityisen toiminnan tuloksena syntyneestä piirustusmateriaalista. Aineisto päätyi Ruotsiin Lohrmannin muutettua sinne 1867 ja joutui pitkäksi aikaa unohduksiin. Unohtumisen ansiosta säilynyt aineisto luovutettiin Suomeen vuonna 1966 ja nimettiin lahjoittajien mukaan (Sinisalo 2008, 109–113).

⁸³ Mäkelä 2023.

⁸⁴ Mäkelä 2023.

⁸⁵ Kydén 1998, 181; Mäkelä 2023 tiedonanto. Vaikka piirustukset puuttuivatkin, tehtiin rakennustyö perinteisen rakennustavan rajoissa (Santakari 1977, 11).

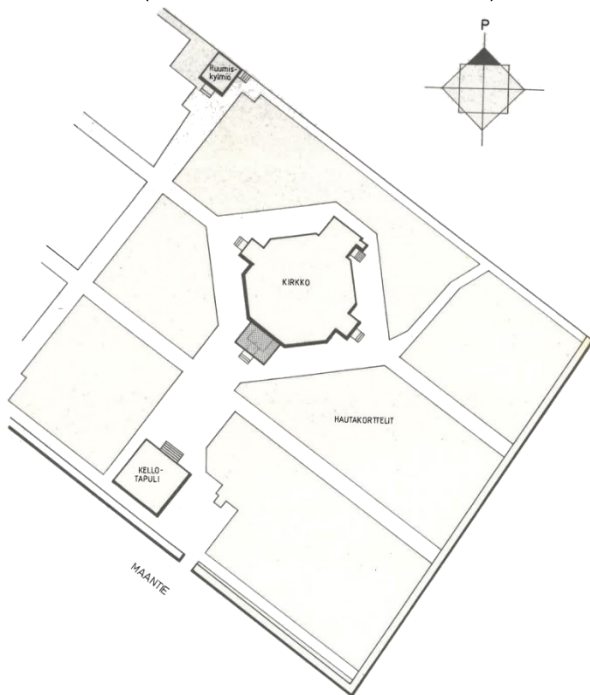
⁸⁶ Kydén 1998, 19, 46, 102–104; Lukkarinen 1998, 64; Lukkarinen 1989, 339.

⁸⁷ Vallinheimo 1954, 74–75; Lehtonen 2006, 2006, 261.

koskevan piirustusaineiston löytämiseksi eivät tuoneet tulosta uudemmankaan piirustusaineiston osalta. Ainoastaan Juupajoen kunnan rakennusvalvonnan arkistosta löytyi arkkitehti Seppo Rihlaman vuonna 1982 piirtämä lupasarja (KUVAT 5-11), joka koostuu asemapiirustuksesta, pohjapiirustuksista (2 kpl), julkisivupiirustuksista (2 kpl) ja leikkauspiirustuksista (2 kpl).

Juupajoen kirkkoa ei ole dokumentoitu Muinaistieteellisen retkikunnan toimesta eikä Arkkitehtuurin historian opetukseen liittyvien mittauspiirustusleirien yhteydessä.⁸⁸ Myös Ilmari Launiksen korjaussuunnitelmat (1912–13) ovat toistaiseksi kadoksissa.⁸⁹ Eräs mahdollisuus on, että ne olisivat tuhoutuneet Juupajoen pappilan tulipalossa vuonna 1924, mutta se ei selitä sitä, missä mahdolliset hyväksytyt piirustukset (tai piirustuskopiot) ovat.⁹⁰

Juupajoen kirkko ei ole kuitenkaan syntynyt tyhjiössä, jossa pyörökirkon idea olisi keksitty talonpoikien toimesta. Jonkinlainen mielikuva tai idea rakennuksen muodosta on välttämättä ohjannut kohti tavoiteltua arkkitehtuuria. Rakennuksen idea on voinut nousta kauppamatkoilla nähtyjen tai matkamiehiltä kuultujen esimerkkien innoittamana, on voitu nähdä rakennusmestarien mallikirjojen kuvia ja arkkitehtuuripiirustusten kopioita tai saatu jokin piirustus käytettäväksi toisesta seurakunnasta (esim. Sumiaisten kirkko).

⁸⁸ Juupajoki ei osunut Muinaismuistoyhdistyksen taidehistoriallisen retkikunnan reitille, kun he kävivät Kangasalla, Tampereella ja Ruovedellä heinäkuussa 1892 (Valkeapää 2020, 127).

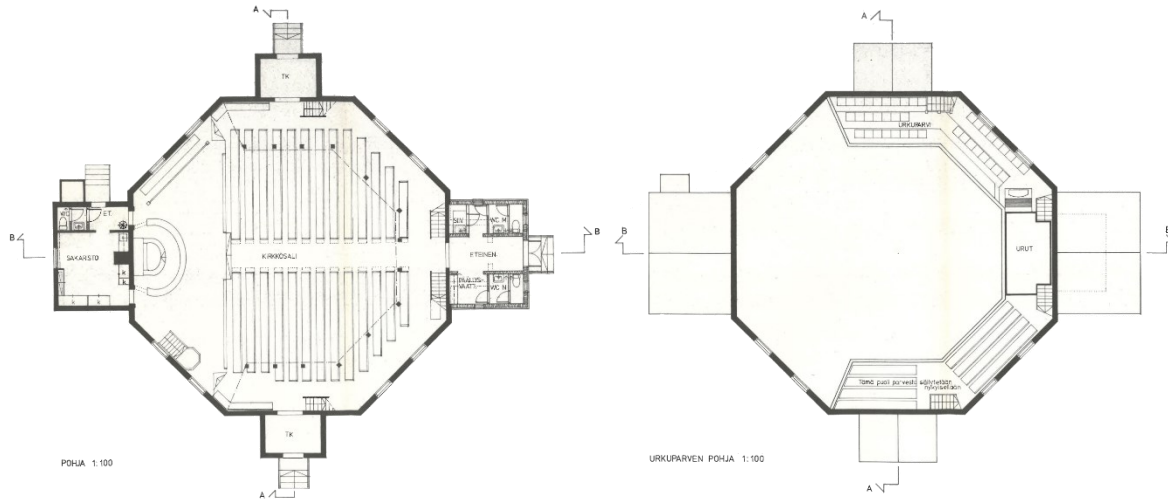
⁸⁹ Launis lupasi kirkon piirustukset alttarimaalaustilauksen yhteydessä 2012. Piirustukset vahvistettiin vuonna 1920. Launiksen Juupajoen kirkkoa koskevia piirustuksia ei löytynyt esimerkiksi Museoviraston piirustusluetteloista eikä niitä ole nähtävästi digitoitu.

⁹⁰ Pappila paloi 14.8.1924, jolloin arkistosta tuhoutuivat sisään- ja ulosmuuttaneiden kirjat, yksi kastekirja ynnä kirkonkokouksen, -neuvoston ja -valtuuston pöytäkirjat 1916–1924 (hiski.genealogia.com/seurakunnat/Juupajoki).

KUVA 5

Asemapiirustus. Hautausmaan laidalla sijaitsee kalmistorakennus, joka ei ole enää käytössä. (Kuva: Arkkitehti Seppo Rihloma. Pääpiirustus. Laajennus 1982. Ei mittakaavassa, alkuperäinen 1:500. Juupajoen kunta. Rakennusvalvonnan arkisto.)

KUVA 6

Vas. Ensimmäisen kerroksen pohjapiirustus. (Kuva: Arkkitehti Seppo Rihloma. Pääpiirustus Laajennus 1982. Ei mittakaavassa, alkuperäinen 1:100. Juupajoen kunta. Rakennusvalvonnan arkisto.)

KUVA 7

Oik. Parven pohjapiirustus. (Kuva: Arkkitehti Seppo Rihloma. Pääpiirustus. Laajennus 1982. Ei mittakaavassa, alkuperäinen 1:100. Juupajoen kunta. Rakennusvalvonnan arkisto.)

KUVA 8

Vas. Julkisivupiirustus lounaaseen. (Kuva: Arkkitehti Seppo Rihloma. Pääpiirustus. Laajennus 1982. Ei mittakaavassa, alkuperäinen 1:100. Juupajoen kunta. Rakennusvalvonnan arkisto.)

KUVA 9

Oik. Julkisivupiirustus luoteeseen. (Kuva: Arkkitehti Seppo Rihloma. Pääpiirustus. Laajennus 1982. Ei mittakaavassa, alkuperäinen 1:100. Juupajoen kunta. Rakennusvalvonnan arkisto.)

KUVA 10 Vas. Leikkauspiirustus B-B. (Kuva: Arkkitehti Seppo Rihlama. Pääpiirustus. Laajennus 1982. Ei mittakaavassa, alkuperäinen 1:100. Juupajoen kunta. Rakennusvalvonnan arkisto.)

KUVA 11 Oik. Leikkauspiirustus A-A. (Kuva: Arkkitehti Seppo Rihlama. Pääpiirustus. Laajennus 1982. Ei mittakaavassa, alkuperäinen 1:100. Juupajoen kunta. Rakennusvalvonnan arkisto.)

Mitä tulee luonnollisiin kulkuyhteyksiin sekä aineettomien ja aineellisten uutuuksien omaksumiseen, Juupan talollisilla näyttää olleen hyvät mahdollisuudet nähdä länsirannikolle suuntautuneiden kauppamatkojen yhteydessä lounais- ja länsisuomalaista sekä pohjalaista rakennuskulttuuria. Pohjanmaan rannikkokaupunkeihin kulkevat maantiet (Esim. Alavuden kautta Uuteenkaarlepyyhyn) olivat käytössä jo 1600-luvulla. Arvoitukseksi sen sijaan jää, onko matkalla mahdollisesti nähtyjä kirkkoja pidetty esikuvina oman yhteisön saarnahuonetta silmällä pitäen. Oma lukunsa on kauppamatkoilla tai oman pitäjän kestäkieveareissa ja markkinoilla tapahtunut sosiaalinen vuorovaikutus, jonka seurauksena vaikutteita olisi saatu esimerkiksi ulkopaiikkakuntalaisilta rakennusmestareilta tai kirvesmiehiltä.⁹¹

2.4 Rakennusmenettelyn historiallinen konteksti

Maaseutupitäjien kirkonrakennushankkeet olivat 1700- ja 1800-luvuilla monivaiheisia ja jännitteisiä prosesseja, joiden menestyminen edellytti paitsi paikallisyhteisön jäsenten keskinäistä konsensusta myös sujuvaa vuorovaikutusta viranomaisten kanssa. Rakennushankkeiden valmistelu ja päätöksenteko, lupakäsittely, vahvistettujen piirustusten saaminen ja sopivan rakennusmestarin hankkiminen saattoi kestää vuodesta jopa vuosikymmeniin, kun varsinainen rakennustyö saatiin tehtyä usein alle vuodessa.⁹²

⁹¹ Karttunen 1953, 71; Paloposki 1966, 314, 317, 318, 320, 323. Sinisalo 1990, 223–225, 244, 252–253.

⁹² Kydén 1998, 180; Käsälä 1998, 44.

Suomalaista kulttuuriperintöä koskevassa tutkimuksessa on aikaisemmin erotettu korkeakulttuurinen eurooppalainen taide- ja arkkitehtuuriperinne paikallisista talonpoikaiskulttuurisista ilmiöistä ja rakennusperinteestä. *Kansanomaisella rakennustaiteella* on siis kuvattu sukuperintönä opittua rakennusperinnön ja -menetelmien soveltamista myös kirkkoarkkitehtuurin saralla. Ns. *kirkkonrakentajat* koostuvat maaseudun talonpoikaisista itseoppineista kirvesmiehistä sekä kaupungeissa käsityöläisammatteihin valmistuneista timpureista ja muurareista.⁹³

Itseoppineet rakentajat saattoivat hankkia lisäkoulutusta tai piirustustaitoa myös järjestäytyneen rakennusmestarikoulutuksen ulkopuolelta. Esimerkiksi Jaakko Kuorikoski (1807–1880) oli opetellut piirustus- ja kirjoitustaitoa maanmittauskonttorissa ja Erkki Kuorikoski (1813–1889) koskenperkausjohtokunnan piirustuskonttorissa. Rakennusmestari Jacob Rijf (1753–1808) ja myöhemmin hänen veljensä Carl Rijf (1756–1801) saivat yksityisopetusta Tukholman taideakatemiassa ja Yli-intendentinviraston akateemisesti koulutetuilta arkkitehteiltä. Rijfejä kuvaa taidehistoriantutkimuksessa esiintynyt nimike *puoliarkkitehti*, jollaisina rakennusmestarit on nähty heidän toimittuaan sekä suunnittelijoina että työn toteuttajina.⁹⁴

Akateemisen arkkitehtuurin ja talonpoikaisen rakennusperinteen merkittävin ero lienee siinä, että jälkimmäisessä yhdisteltiin ennakkoluulottomasti erilaisia arkkitehtuurin tyylipiirteitä sen sijaan, että niitä olisi noudatettu systemaattisesti tai ”oikeaoppisesti”. Rakennusmestarit joutuivatkin kirkkonrakennushankkeissa usein ristiriitoihin viranomaista edustavien akateemisesti koulutettujen arkkitehtien kanssa. Rakennusmestarit suhtautuivat oman arvontuntoisesti ja riippumattomasti omaan tekemiseensä virallisista piirustuksista ja velvoitteista piittaamatta.⁹⁵

Rakennusmestareilla oli toteutuksen kannalta merkittävä rooli kirkkonrakennushankkeissa. Rakennusmestarin tuli olla taitava organisoimaan ja ratkaisemaan rakennustyön aikana eteen tulleita rakennusteknisiä ongelmia. Rakennusmestarin piti työn valvonnan ja ohjaamisen lisäksi pitää kirjaa päivätöistä ja vastaanottaa rakennustarvikkeet. Sujuva rakennusaika sekä kestävä ja kaunis rakennus tuotti tekijälleen menestystä ja edesauttoi uusien töiden saamisessa, sillä usein seurakunnissa valittiin kirkkonrakentajaksi tuttu tai hyväksi tiedetty rakennusmestari, joka laati myös kirkon piirustukset ja kustannusarvion.⁹⁶

---

⁹³ Santakari 1977, 10; Korhonen 1988, 18; Lukkarinen 1989, 341; Pettersson 1989a, 150; Kydén 1998, 68; Känsälä 1998, 44. Korhonen kuvailee suomalaisen kansanomaisen rakennustaiteen olevan yhteen sulautuma itäisen ja läntisen rakennuskulttuurin piirteistä, johon kansainväliset arkkitehtuurin muoto- ja tyyli-ihanteet ovat antaneet oman lisänsä (Korhonen 1988, 18). Pettersson huomauttaa, että ”suurta arkkitehtuuria” jäljiteltiin kuitenkin vain osittain ja sen toteutui usein hyvin yksinkertaistettuna ja vanhanaikaisena (Pettersson 1988, 325).

⁹⁴ Knapas 1987, 107; Känsälä 1998, 49; Mäkelä 2015, 18, 67, 86, 89, 96.

⁹⁵ Korhonen 1988, 47; Känsälä 1998, 54; Lukkarinen 1998, 63.

⁹⁶ Santakari 1977, 11; Lukkarinen 1989, 341; Kojonen 1993, 315; Känsälä 1998, 48; Kydén 1998, 74; Lundén 2022, 35.

Rakennusmestareilla oli erilaisia käytäntöjä toimia rakennustöiden johtajana ja valvojana. Rakennusmestarin palkasta sovittiin seurakunnan kanssa tapauskohtaisesti siten, että mestarille maksettiin päiväpalkkaa jokaiselta työpäivältä perustusten teosta vesikaton valmistumiseen asti tai urakkapalkkaa, joka maksettiin erissä rakennuksen edetessä. Urakka saatettiin kilpailuttaa huutokaupalla, mutta usein valittiin rakennusmestariksi ainoa paikalle saatu mestari, jonka vaatimuksiin oli tarjonnan puutteessa suostuttava. Sisustus- ja maalaustyöt sekä hirsien painuttua suoritettu ulkopuolen vuoraustyö suoritettiin eri urakkana jäljestäpäin. Tarvittavat rakennusmateriaalit, yleensä puu ja perustusta varten kivi, hankittiin paikallisesti seurakuntalaisen toimesta. Rahapalkan lisäksi seurakunta sitoutui huolehtimaan rakennusmestarin ylläpidosta ja matkoista.⁹⁷

Ruotsin vallan aikana 1700-luvulla oli määrätty, että yleisillä varoilla rakennettävien julkisten rakennusten piirustukset oli lähetettävä keskushallintoon hyväksyttäväksi. Käytäntöä noudatettiin myös autonomian aikana 1800-luvulla. Piirustukset laati yleensä seurakunnan valitsema rakennusmestari, mutta jos sellaista ei ollut saatavilla, pyydettiin piirustukset kirkkoa varten suoraan Intendentinkonttorista. Viime kädessä piirustukset hyväksyi autonomian aikana keisari, joka oli delegoinut asian senaatin talousosastolle. Piirustukset saattoivat jäädä pitkäksi aikaa odottelemaan käsittelyä, jos rakennushakemus ei noudattanut kaikkia vaatimuksia. Eräs tällaisista vaatimuksista oli, että Intendentinkonttori ei voinut laatia piirustuksia ennen kuin pitäjäläiset olivat sopineet kirkonrakennuspaikasta, sillä valitun paikan maaperä vaikutti perustusten suunnitteluun.⁹⁸

Kirkkojen suunnittelusta vastanneiden rakennusmestarien työnkuva muuttui 1800-luvulla kokonaisvaltaisesta toiminnasta varsinaisen rakennustyön suorittamiseen. Yhä useammin kirkon piirustukset pyydettiin laatimaan Intendentinkonttorissa. Tosin piirustukset laadittiin joka tapauksessa uudelleen, koska seurakunnista lähetetyt piirustukset olivat usein viitteellisiä ja yksinkertaisia, jopa pelkkiä pohjakaavoja. Osa kirkonrakennushankkeista keskeytyi Suomen sodan takia ja Ruotsin vallan aikaisia piirustuksia hyväksytettiin uudestaan Intendentinkonttorissa, mutta toisaalta joissakin tapauksissa seurakunta ei katsonut tarpeelliseksi hyväksyttää jo kertaalleen hyväksytyjä piirustuksia uudelleen.⁹⁹

Kydénin mukaan Charles Bassin (1772–1840) kaudella vuosina 1810–1824 seurakunnista Intendentinkonttoriin lähetetyt piirustukset olivat suurimmaksi osaksi keskeiskirkkoja, mikä osoittaa, että maaseutupitäjissä oli perehdytty ja suuntauduttu tietoisesti keskeiskirkkotyyppiin. Tyyliään Bassin kauden arkkitehtuuri oli

---

⁹⁷ Kuusanmäki 1966, 468, 483; Kydén 1998, 65, 73–74; Känsälä 1998, 44.

⁹⁸ Lukkarinen 1989, 339; Kydén 1998, 16–17, 77, 118, 133–134; Lukkarinen 1998, 62; Autonomiiaa pyrittiin vahvistamaan ylläpitämällä kustavilaisen ajan käytäntöjä ja pitämällä Suomen suuriruhtinaskunnan lainsäädäntö erillisenä venäjän lainsäädännöstä (Kydén 1998, 135).

⁹⁹ Kydén 1998, 80, 134–135.

kustavilaista uusklassismia, jolle tunnusomaista oli pyrkimys symmetriaan, mikä näkyi esimerkiksi alttarin molemmin puolin sakaristoon johtavina ovina, torniaiheen kattokuvun päällä sekä saarnastuolin sijoittamisena koillisnurkkaan tai -viisteseen.¹⁰⁰

Kotimaisilla kirkonrakentajilla oli käytössään arkkitehtuurin mallikirjoja ja piirustuskopioita aikansa merkittävistä rakennuksista. Lukkarinen ja Mäkelä ovat tutkimuksissaan osoittaneet, että kirkonrakentajasuvut Rijfit ja Kuorikosket tunsivat huomattavan laajasti ruotsalaista arkkitehtuuria ja sen etelä- ja keskieuropalaisia esikuvia. On mahdollisuuksien rajoissa, että jonkun rakennusmestarin piirustuskokoelma olisi ainakin välillisesti ehkä päässyt vaikuttamaan Juupajoen kirkon muotoon.¹⁰¹

Kirkon paikasta päättivät ensisijaisesti seurakuntalaiset itse, minkä takia rakennushankkeet usein viivästyivät seurakuntalaisten ollessa erimielisiä rakennuspaikasta. Juupajoenkin tapauksessa riidat johtuivat siitä, että kukin kyläkunta halusi kirkon rakennettavaksi mahdollisimman lähelle omaa asuinsijaansa. Vaikka viralliset määräykset eivät ohjanneet kirkon rakennuspaikkaa, jouduttiin riitaisissa tapauksissa pyytämään maaherraa tai tuomiokapitulia ratkaisemaan asia. Ehdolla oleville paikoille voitiin järjestää kihlakunnanoikeuden tarkastus, johon osallistuivat yleensä lääninkanslian ja tuomiokapitulien edustajat sekä rakennusmestari tai maanmittari. Katselmuksen jälkeen maaherra tai pitäjänkokous teki paikasta lopullisen päätöksen.¹⁰²

Kirkko rakennettiin hyvien olemassa olevien maanteiden ja vesireittien varrelle, koska uusien teiden rakentaminen oli raskas rasitus, johon ei haluttu ryhtyä kuin pakottavasta syystä. Kirkko rakennettiin yleensä korkean mäen päälle erilleen muusta asutuksesta. Mäen päältä kirkko näkyi kauas maisemaan ja representoi siten myös kirkon arvokasta asemaa. Lisäksi etäisyydellä muihin asuinrakennuksiin varauduttiin tulipaloriskiin ja mahdollistettiin hautausmaan perustaminen kirkon ympärille.¹⁰³

Kirkon rakentamiseen tarvittiin myös varoja materiaalihankintoja ja käsityöläisten sekä rakennusmestarin palkkojen maksua varten. Seurakunnat olivat usein köyhiä, joten kirkon rakentamista varten anottiin yleistä kolehtia, valtion avustusta tai lainaa. Yleisen kolehdin saamisen ehtona oli etukäteen kerättävien varojen lisäksi myös keskushallinnossa hyväksytyt piirustukset. Lisäksi vuodesta 1817 eteenpäin yleisen kolehdin saaminen edellytti kirkon palovakuuttamista. Vuosien 1759 ja 1764 kolehtianomuksia koskevien määräysten mukaisesti seurakuntalaisia kehoitettiin etukäteen usean vuoden ajan keräämään varoja ja materiaaleja kirkon rakentamista varten, mutta seurakuntalaiset olivat haluttomia keräämään jäseniltään vuosittaisia veroja. Kirkonkassaa kartutettiin laskuttamalla kirkollisista toimituksista, erilaisilla

---

¹⁰⁰ Pettersson 1989a, 151; Kydén 1998, 80–81, 142–143.

¹⁰¹ Pettersson 1978, 99, 124, 127; Lukkarinen 1987, 82; Lukkarinen 1989, 347; Lukkarinen 1998, 73; Mäkelä 2015, 110, 113.

¹⁰² Kydén 1998, 66–67, 131; Jokiniemi-Talvisto 2003, 387.

¹⁰³ Sinisalo 1978, 324; Kydén 1998, 67–68.

sakkomaksuilla, vapaaehtoisilla maksuilla ja lahjoituksilla. Kirkonkassan varoilla ostettiin sellaisia tarvikkeita, joita ei ollut omasta takaa, kuten nauvoja, heloja, kalkkia, lasia ja maaliaineita. Materiaalin keräystoimiin ryhdyttiin yleensä vasta lähempänä rakennusajankohtaa, kun alettiin yleensä kesäkaudelle sijoittuvaa rakentamista edeltävänä syksynä ja talvena hankkia rakennusmateriaaleja.¹⁰⁴

Kappeliin ja saarnahuonekuntien jäsenet oli velvoitettu osallistumaan emäseurakunnan kirkon rakennuskuluihin, mutta emäseurakunnalla ei ollut vastavuoroista velvoitetta. Juupassa ei tiedetä anotun saarnahuonetta varten kolehtia, joten rakennuskulut todennäköisesti jaettiin taloluvun eli manttaalin mukaan.¹⁰⁵

Ruotsin vallan aikainen rakentamisen säätely ulottui myös rakennusmateriaaleihin, kun vuosina 1759 ja 1776 annetuissa asetuksissa määrättiin julkiset rakennukset, kuten kirkot, rakentamaan kivistä. Tavoitteena oli rakennustaitteen tason kohottaminen, tulipaloriskin hallinta ja puumateriaalin käytön rajoittaminen metsävarantojen säästämiseksi. Kirkon rakennusmateriaalin osalta oli mahdollista hakea kuninkaallista majesteetilta poikkeuslupaa, ja seurakunnat lähes poikkeuksetta anoivat lupaa rakentaa kirkkonsa puusta. Maalaispitäjät olivat usein köyhiä, eikä varoja tai osaaamista kivikirkon rakentamiseen ollut, ja lisäksi kivityömaa olisi sitonut työvoimaa pitkäksi aikaa. Puuta oli edullisesti saatavilla omista metsistä, sitä osattiin työstää ja kirkon pystytys oli nopeaa.¹⁰⁶

Hirsistä rakentaminen lamasalvostekniikalla on perinteinen pohjoisten havumetsävyöhykkeiden rakennustapa, jonka taitaminen siirtyi perintönä sukupolvelta toiselle. Petterssonin mukaan hirsisalvoksissa ja rakenneratkaisuissa on alueellisia eroavaisuuksia ja ominaispiirteitä riippuen siitä, onko kuuluttu itäisen vai läntisen kulttuuripiiriin. Pettersson on tutkimuksissaan osoittanut, että kirkonrakentajat käyttivät kukin omia rakenteellisia ratkaisujaan esimerkiksi nurkkien hirsisalvoksissa, vetoparrujen konsolirakenteissa ja välikattokupoleiden kattotuolirakenteissa. Juupajoen kirkon jatkotutkimuksissa olisi rakenneavausten yhteydessä suositeltavaa inventoida ja dokumentoida myös tällaisia puurakenteiden teknisiä yksityiskohtia. Ne kertoisivat juupajokelaisesta rakennusperinteestä, jota voisi verrata yleensä Ylä-Satakunnassa käytettyihin rakenneratkaisuihin sekä naapurimaakunnista omaksuttuihin vaikutteisiin.¹⁰⁷

---

¹⁰⁴ Kuusanmäki 1966, 461, 463–467; Santakari 1977, 12; Pettersson 1987, 399; Lukkarinen 1989, 339; Käsälä 1998, 17, 26; Kydén 1998, 63, 101; Lukkarinen 1998, 62.

¹⁰⁵ Kuusanmäki 1966, 466. Vallinheimo 1954, 61–63. Lehtonen 2006, 254–255;

¹⁰⁶ Blomstedt 1966, 479; Paloposki 1966, 313; Sinisalo 1978a, 70; Pettersson 1988, 325; Lukkarinen 1989, 339; Pettersson 1989c, 339; Kydén 1998, 16, 59, 61–62, 101, 122, 127; Lukkarinen 1998, 62, 68; Eskola 2022, 57.

¹⁰⁷ Santakari 1977, 10; Pettersson 1978, 28, 30, 121; Sinisalo 1978a, 48; Korhonen 1988, 19, 20, 44; Pettersson 1987, 436–450; Pettersson 1988, 325–326, 340, 342; Pettersson 1989a, 155–156; Nikula 1990, 73; Kydén 1998, 59–62.

Mitä tulee kirkon varsinaiseen rakentamiseen, oli käytännön toteutuksessa tapana, että kirkon kivijalka tehtiin varsinaista rakentamista edeltävänä syksynä valmiiksi, niin että hirret ajettiin rakennuspaikalle kevättalvella ja hirsien veistäminen ja salvostyöt voitiin aloittaa heti keväällä. Hirsirakentamiselle oli tyypillistä, että vanhan kirkon, jos sellainen oli, osat hyödynnettiin uutta kirkkoa rakennettaessa. Nykytermein hirsirakennusta voisi luonnehtia ekologiseksi, kustannustehokkaaksi ja muuntojoustavaksi ratkaisuksi, sillä se on liikuteltava ja muokattava konstruktio. Lisäksi materiaali on kierrätettävä, korjattava, lämpötaloudellinen, myrkytön. Uuden hirsikehikon nurkkasalvokset suojattiin tervaamalla tai peittämällä nurkkalautoilla. Muutoin kirkko laudoitettiin vasta, kun hirret olivat painuneet useita vuosia. Pystysuuntaisen ulkovuorauksen laiton yhteydessä kirkko maalattiin keittomaalilla, yleensä punamullalla. Keltainen ja muut vaaleat pellavaöljymaalit yleistyivät vasta 1800-luvun kuluessa empireklassismin vaikutuksesta samoin kuin vaakalautoitus.¹⁰⁸

Kuten edellä on käynyt ilmi, tuli seurakuntien itse hankkia materiaalit ja sitten myös rakentaa kirkko oman pitäjän miestyövoimalla. Kappeliseurakuntien ja saarna-huonekuntien tuli lain mukaan osallistua emäseurakunnan kirkkorakennustöihin ja -kuluihin, mutta emäseurakunnalla ei ollut velvoitetta toisin päin. Vasta vuonna 1868 kappeliseurakuntalaiset vapautuivat osallistumasta emäkirkon rakentamiseen.¹⁰⁹

Työnjaosta sovittiin kirkonkokouksessa ja menettelytapoja sovellettiin pitäjäkohtaisesti. Yleensä kuitenkin kaikki työikäiset ja -kykyiset miehet velvoitettiin suorittamaan rakennustöitä päivätöinä. Tämä tarkoitti, että kaikki miehet ripillä käyneistä eläkeikäisiin asti (15–60-vuotiaat) osallistuivat materiaalien hankintaan ja päivätöihin. Rakennusrasitus jaettiin taloluvun eli *manttaalin* ja miesluvun eli *jousen* mukaan. Ruokakunta, johon kuului useita miehiä, kantoi siis suuremman rasituksen. Miesluvun mukaan piti erityisesti hankkia rakennustarvikkeita, kuten paanuja, tervaa ja nauvoja. Tarvikkeita, joita voitiin valmistaa kotona rinnastettiin kulujen osalta lähinnä päivätöihin. Lain mukaan rakennustarvikkeiden hankintaan liittyvät ajot ja muut kulut oli jaettava manttaalin mukaan. Näihin muihin kuluihin kuului myös rakennusmestarin, kirvesmiesten ja muiden käsityöläisten palkat, mikäli niitä ei kirkonkassasta voitu maksaa. Tarvikkeet, joita ei voitu kotona valmistaa tai kirkonkassan varoilla ostaa, jäivät talollisten hankittaviksi ja rahditettaviksi. Näin saattoi myös korvata päivätyövelvollisuutensa. Joissakin tapauksissa rahattomat torpparit ja itselliset ym. saattoivat hoitaa osuutensa kokonaan päivätöinä.¹¹⁰

Rahaa tarvittiin kuitenkin rakennusmestarin, kirvesmiesten ja käsityöläisten palkkojen maksuun. Rahapalkan lisäksi rakennusmestareille tarjottiin yleensä kyydit ja ruuat. Palkatut kirvesmiehet olivat yleensä erikoistuneet nurkkasalvoksiin ja heitä

---

¹⁰⁸ Pettersson 1978, 28; Sinisalo 1978a, 57; Sinisalo 1978b, 318; Pettersson 1987, 399; Pettersson 1988, 326, 340, 342; Pettersson 1989b, 287; Kydén 1998, 101; Käsälä 1998, 17; Eskola 2022, 57.

¹⁰⁹ Kuusanmäki 1966, 484, 486; Santakari 1977, 12.

¹¹⁰ Kuusanmäki 1966, 469–476, 482; Santakari 1977, 12; Kojonen 1993, 315; Kydén 1998, 63, 65.

kutsuttiin nurkkamiehiksi. Rasiusten pikkutarkka ja tasapuolinen jako johti jaotellussa haastaviin laskutoimituksiin ja edellytti talojen välistä yhteistoimintaa. Talojen erilainen maksukyky alettiin huomioida 1860-luvulle mennessä.¹¹¹

Varsinainen työaika alkoi varhain aamulla ja päättyi myöhään illalla. Esimerkiksi Alavuden kirkon rakennustöissä oli 12 kirvesmiehen lisäksi seurakunnan puolesta päivittäin sata täysi-ikäistä miestä, jotka kutsuttiin työmaalle kirkonkellon soitolla kuudelta aamulla. Puolilta päivin pidettiin tunnin mittainen lounastauko ja ilta-päivällä toinen tauko, jonka jälkeen töitä tehtiin kahdeksaan asti illalla. Kirkko ja tapuli nousivat edellissyynä rakennetun perustan päälle ripeästi yhden kesän aikana vuonna 1825. Pienemmissä pitäjissä ja vähemmän organisoiduilla työmailla töissä oli yhtä aikaa parikymmentä miestä. Työ ei aina ollut tehokasta, ja työmailla ilmeni myös laiskottelua ja väkijuomien käyttöä.¹¹²

Kirkon rakennushanketta veti yleensä seurakunnan ainoana kirjoitustaitoisena kirkkoherra, joka oli yhteyksissä myös muihin viranomaisiin, kuten lääninkansliaan, tuomiokapituliin ja Intendentinkonttoriin. Kirkkoherra saattoi käyttää apunaan seurakunnan luottamusmiehiä, kuten kirkkoesimiehiä, kirkkoväärtejä ja kuudennusmiehiä tai säätyläisiä. Myös erilaiset rakennustoimikunnat yleistyivät 1800-luvulla. Lisäksi kirkonrakennushankkeen sujuvoittamiseksi voitiin seurakuntalaisille jakaa erilaisia jaottelu-, kirjuri-, valvonta-, syyni- ja kantotehtäviä. Näiden tehtävien tarkoituksena oli organisoida ja pitää kirjaa palkkauksista, hankinnoista, materiaalien vastaanottamisesta työmaalle sekä valvoa ja ohjata rakennustöihin osallistumista. Joskus näitä tehtäviä hoiti rakennusmestari, joskus kirkkoherra, kappalainen, apupappi tai muu kirjoitustaitoinen seurakuntalainen.¹¹³

---

¹¹¹ Kuusanmäki 1966, 477–479; Kydén 1998, 63, 65.

¹¹² Kuusanmäki 1966, 481; Santakari 1977, 12; Kojonen 1993, 315; Känsälä 1998, 48.

¹¹³ Kuusanmäki 1966, 486–488, 490; Kydén 1998, 65–66.

3 ARKKITEHTUURIN TAIDEHISTORIAALLINEN TULKINTA JA MUODON ANALYYSI

3.1 Taidehistoriallinen tulkinta

3.1.1 Akateeminen arkkitehtuuri rakennusvalvonnan taustana

Valtion virallisen akateemissävyytteisen arkkitehtuurin ja talonpoikaisen rakennustaitteen vastakkainasettelun sijaan voidaan puhua eri toimijoiden moniulotteisesta vuoropuhelusta ja esikuvien monipolkuisesta varioinnista. Julkista rakentamista suunnitteleva, ohjaava ja valvova viranomaiselin *Yli-intendentinvirasto* muodostettiin Ruotsissa 1740–1770-luvuilla. Rakennusvalvonnan piiriin kuuluivat julkisella rahoituksella rakennettavat julkiset rakennukset, kirkot mukaan lukien, sillä ne rakennettiin usein yleisen kolehdin tai kruunun avustuksella. Kirkkojen, kellotapulien ja alttarilaitteiden piirustukset ja kustannusarviot lähetettiin hyväksyttäväksi Yli-intendentinvirastoon, jossa niitä muutettiin tarvittaessa kuningaskunnan virallista arkkitehtuuria vastaaviksi tai tilalle tehtiin täysin uusi ehdotus. Vuonna 1776 oli lisäksi määrätty, että julkiset rakennukset tuli rakentaa kivistä ja siten puurakennuksille piti anoa poikkeuslupa.¹¹⁴

Rakennuspiirustukset ja kustannussuunnitelma laadittiin seurakunnissa rakennusmestarin johdolla ja Tukholmaan lähetettävään rakennusanomukseen liitettiin mukaan myös kirkkoherran, maaherran ja tuomiokapitulin (Turku ja Porvoo)

---

¹¹⁴ Blomstedt 1966, 79; Santakari 1977, 12; Lukkarinen 1989, 339; Pettersson 1989c, 338-339; Kydén 1998, 16, 101, 207; Lukkarinen 1998, 62; Knapas 2001, 51; Mäkelä 2015, 34. Lisää Ruotsin rakennusmääräyksistä Kyden 1998, 204–206. Piirustukset ja kustannusarvio tuli lähettää rakennuslupa-anomuksen mukana seurakunnista läänin maaherralle, joka toimitti ne edelleen keskushallintoon tarkistettaviksi (Kydén 1998, 79).

lausunnot rakennushankkeesta. Maakunnista Yli-intendentinvirastoon saapuneita suunnitelmia pidettiin usein tyyllillisesti vanhentuneina, joten niiden pohjalta laadittiin vastaehdotus, jossa rakennus oli muodistettu ajankohtaisia arkkitehtuurin virtauksia noudattavaksi. Virkatiellä kirkonrakennusanomukset saattoivat olla vuosia eikä vastausta, lupaa tai vastaehdotuksia jääty seurakunnissa odottamaan, vaan rakennustöihin ryhdyttiin rakennusmestarin suunnitelmien mukaan pikimmiten.¹¹⁵

Kun Suomesta tuli Suomen sodan jälkeen *Suomen suuriruhtinaskunta*, rakennusvalvonta organisoitiin Ruotsin mallin mukaan Yli-intendentinviraston aikaisia määräyksiä noudattaen. Suomen *Intendentinkonttori* perustettiin 1810 Turkuun, josta se siirtyi Helsinkiin vuonna 1821. Ruotsin vallan aikana kuninkaallinen majesteetti hyväksyi suunnitelmat, kun taas autonomian aikana Venäjän keisari antoi suunnitelmien hyväksymisen päätäntävällän senaatin talousosastolle. Yli-intendentinviraston tavoin Intendentinkonttorin tehtäviin kuului piirustusten sekä materiaali- ja kustannusarvioiden laatiminen. C. L. Engelin ehdotuksesta Intendentinkonttorissa alettiin antaa arkkitehtuuriopetusta muutamalle oppilaalle kerrallaan. Heistä tuli ensimmäiset Suomessa koulutuksensa saaneet arkkitehdit ennen kuin akateeminen koulutus muotoutui Helsingin teknillisessä reaalikoulussa.¹¹⁶

Rakennusvalvontaa tehostettiin Suomessa vuodesta 1848 alkaen perustamalla lääninarkkitehtien virkoja maakuntiin. Hajakeskittämällä valvontaa voitiin puuttua paremmin suunnitelmien noudattamiseen ja rakentamisen laatuun. Tämä toisaalta heikensi itseoppineiden rakennusmestarien mahdollisuuksia soveltaa ja toteuttaa rakennuksia omista lähtökohdistaan.¹¹⁷

Osa kirkoista ja kellotapuleista rakennettiin ilman virallista lupaa tai vahvistettuja piirustuksia vielä yllättävän pitkällä 1800-luvulla, kuten Laukaan kellotapuli 1823, Halsuan saarnahuone 1826, Vetelin kellotapuli 1859, Konginkankaan kirkko 1866 ja Halsuan kellotapuli 1882.¹¹⁸ Erityisesti osa Kuorikoskien kirkonkorjaustöistä on katsottu olleen niin perusteellisia, että voidaan käytännössä todeta rakennusten saaneen

---

¹¹⁵ Kuusanmäki 1966, 461; Santakari 1977, 12; Pettersson 1978, 27, 51; Lukkarinen 1989, 339; Pettersson 1989c, 339; Kydén 1998, 18, 100-101, 180; Knuutila 2022, 41. Esimerkiksi Ruoveden ja Oriveden kirkot (Vallinheimo 1954, 60-62; Pettersson 1978, 25, 27, 51). Kydénin mukaan IK:ssa oli Bassin kaudella liikaa tehtävää suhteessa henkilökunnan määrään, josta seurasi joidenkin tehtävien laiminlyönti. Useimmiten viivästyksistä saivat kärsiä maaseutupaikojen puiset kirkot (Kydén 1998, 37, 180). Vuosien 1759 ja 1764 määräykset rakennusaineiden hankkimisesta etukäteen puolestaan aiheuttivat painetta rakennustöiden aloittamiseksi ja kerättyjen hirsij- ja puumateriaalin pilaantumisen välttämiseksi (Kydén 1998, 101). Virallisia rakennuslupia merkittävämmäksi nousi seurakuntalaisten luottamus rakennusmestariin ja haluttiin myös pysyä tutussa ja perinteisessä uudenaikaisten ehdotusten sijaan (Santakari 1977, 12).

¹¹⁶ Santakari 1977, 17; Sinisalo 1978a, 79, 90; Sinisalo 1980, 416, 422; Lukkarinen 1989, 339; Pettersson 1989a, 150; Kydén 1998, 10, 14, 16-17, 25, 35, 37, 79, 118, 141; Lukkarinen 1998, 62; Helamaa 2000, 7-8; Sinisalo 2006, 9. Intendentinkonttorin perustamisesta esim. Klemetti 1936, 7; Kydén 1998, 25-29.

¹¹⁷ Lukkarinen 1989, 340-341; Känsälä 1998, 26; Lukkarinen 1998, 63; Pettersson 1989a, 150.

¹¹⁸ Känsälä 1998, 17, 24, 26, 40; Lukkarinen 1998, 64; Lukkarinen 1989, 399. Lukkarisen mukaan E. B. Lohrmannin ollessa IK:n päällikkö, kaikkiaan 21 kirkkoa rakennettiin ilman IK:n vahvistamia piirustuksia (Lukkarinen 1989, 339).

täysin uuden ulkoasun. Tällaisia ilman viranomaisen vahvistusta tehtyjä korjauksia olivat mm. Jämsän (1845), Kaustisen (1859), Teerijärven (1877), Evijärven (1887) ja Ulavan (1900) kirkkojen sekä Alajärven (1836) ja Lappajärven (1840) kellotapulien korjaukset. Suuria poikkeamia piirustuksista Kuorikosket tekivät myös Kruunupyyn (1822), Maksamaan (1824), Lapuan (1827), Maalahden (1829), Korsnäsin, Saarijärven (1847–49) ja Karstulan (1853) kirkoissa. Vahvistettujen piirustusten noudattamatta jättämisten ja perusteellisten korjausrakennustöiden lisäksi rakennusvalvonnan ulottumattomiin jäivät jotkin seurakuntien pienimmät pyhäköt. Turun tuomiokapituli oli vuonna 1819 Mellilän rukoushuoneen rakennushankkeen yhteydessä päättänyt, ettei saarnatupien ja rukoushuoneiden piirustuksia tarvinnut lähettää Intendentinkonttoriin tarkistettaviksi. Sama koski seurakunnan omalla kustannuksella tapahtuvia rakennus- ja korjaustöitä, joihin myös kellotapulit (ja jopa niiden siirtämiset) usein kuuluivat.¹¹⁹

Rakennusmestarien eduksi on todettava, että intendentin vahvistamat ja seurakuntiin lähettämät piirustukset olivat usein pieneen mittakaavaan piirrettyjä ja rakennusteknillisten yksityiskohtien osalta viitteellisiä. Rakennusmestarin ratkaistavaksi työmaalla jäivät esimerkiksi kattorakenteiden, holvauksen, vetoparrujen tai sidehirsien sekä ikkunoiden ja ovien detaljit. Intendentinkonttorin laveeratuista piirustuksista on tulkittavissa, että akateemisesti koulutetut syntyjään ulkomaalaiset arkkitehdit tarkoittivat rakennukset kivistä muuratuiksi ja pinnaltaan sileäksi rapatuiksi. Puurakentaminen ja hirsisalvostekniikka olivat heille vieraita ja ylipäätään tehtäväkenttä, johon he asettuivat, oli heille haastava. Klemetin mukaan Intendentinkonttorin alkuaikoina maaseudulta tulleiden piirustusten täytyi olla akateemisesti koulutetulle Bassille ihmetyksen aihe, mutta Arppe, joka teki suurimman osan maakuntien tarkastusmatkoista, osasi suhtautua kansanarkkitehtuuriin välittömämmin.¹²⁰

Suomalainen rakennushallinto muotoutui ja vakiintui organisaationa Charles Bassin kaudella vuosina 1810–1824, mutta arkkitehtuurin ihanteet ja ilmaisu olivat jatkuvassa liikkeessä. Rakennushallinto sitoutui Bassin kaudella kustavilaiseen lainsäädäntöön ja käytäntöihin vahvistaakseen itsenäistä asemaa suhteessa Venäjän lainsäädäntöön. Engelin kaudella yhteiskunnallinen tilanne oli jo vakautunut, joten piirustusten kontrolloinnin sijaan ohjattiin seurakuntia sovittamaan arkkitehtuuri

---

¹¹⁹ Känsälä 1998, 24, 26; Lukkarinen 1989, 339–340; Kydén 1998, 19, 46, 102–104; Lukkarinen 1998, 63–64, 68. Vuoden 1776 määräyksen mukaan myös huomattavien korjaustöiden piirustukset ja kustannusarviot tuli hyväksyttävä kuninkaalla (Kuusanmäki 1966, 462). Turun tuomiokapitulissa katsottiin, että köyhillä syrjäseutujen asukkailla, jotka saarnahuoneita tahtoivat rakentaa, ei ollut taloudellisia edellytyksiä hankkia taiteen säännöillä laadittuja piirustuksia, joiden rakennusteknisiä vaatimuksiakaan he eivät pystyneet täyttämään. Lisäksi kirkollinen eliitti piti ylipäätään tärkeämpänä, että kokoontumispaikkoja rakennettiin kuin että ne olisivat noudattaneet virallisia makusuuntauksia. (Kydén 1998, 103)

¹²⁰ Klemetti 1936, 18–19, 131; Lukkarinen 1989, 340; Pettersson 1989c, 340; Lukkarinen 1998, 64; Klemetin mukaan myöskään Engel ei ollut suunnitellut ennen Kosken tapulia ja Lapuan kirkkoa (1827) yhtään kirkollista rakennusta puusta. (Klemetti 1936, 131)

käyttötarkoitukseen ja paikallisiin olosuhteisiin. Toisaalta rakennusvalvonta haluttiin ulottaa koskemaan pienempiäkin saarnahuoneita, vaikka talousosastolla tulkittiin, että saarnahuoneet eivät kuuluneet julkisen rakentamisen piiriin, koska niille ei myönnetty myöskään julkista rahoitusta.¹²¹

3.1.2 Arkkitehtuurin traditioista ja esikuvien tulkinnasta

Suomen ollessa 1700-luvulla osa Ruotsia, oltiin arkkitehtuurin ihanteista ja vaikutteista osallisia suoraan Tukholman Yli-intendentinviraston rakennussuunnittelun valvonnan ja ohjauksen kautta. Uusklassismi omaksuttiin jo kustavilaisella ajalla osaksi suomalaista kirkkoarkkitehtuuria. Kustavilaisen arkkitehtuurin säilymiseen autonomian alussa vaikutti se, että kirkonrakentajien työkokemus ja monet kirkonrakennusprojektit olivat peräisin kustavilaiselta ajalta. Kustavilaisen klassismin rationaalinen ja pelkistetty muotokieli säilyi autonomian alussa arkkitehtuurin tyylinä ja oli tunnusomaista Charles Bassin (1772–1840) intendenttikaudella vuosina 1801–1824. Seurakunnista tulleita suunnitelmia muodistettaessa huomioitiin taloudelliset, rakennustekniset ja -taiteelliset vaatimukset. Uusklassismi virallisena ja oikeana tyylinä ymmärrettiin eri rakennusosien tasapainoisena ja symmetrisenä suhdejärjestelmänä, joka tuotti tavoitellun ja laadukkaan kokonaisuuden.¹²²

Carl Ludvig Engelin (1778–1840) intendenttikausi 1824–1840 jatkoi klassismin perinnettä, mutta empiren sääntöjen mukaan. Tyyli-suuntana empireklassismi oli Venäjän keisarin mieleen ja nimensä mukaisesti siitä tuli itäistä keisarikuntaa edustava tyyli-suunta, jota käytettiin julkiseen rakentamiseen esimerkiksi rakennettaessa uutta pääkaupunkia Helsinkiin. Empiren tyyli-piirteet omaksuttiin myös maaseudulle herraskartanoiden ja pappiloiden arkkitehtuuriin. Huomioarvoista on myös se, että Suomessa pysyttiin autonomian aikana luterilaisena kirkkokunta sen sijaan, että uskonto olisi kielletty tai kansa käännytetty ortodoksiseen uskoon.¹²³

Suomen 1820- ja 1830-lukujen kirkkoarkkitehtuurin tunnetuin kirkkotyyppi on muodoltaan sisäviisteinen ristikirkko, jonka ristikeskuksen päältä nousee kahdeksankulmainen matala välikerros, *attika*, joka kannattelee torniin, *lanterniiniin*, päättyvää kupolia. Näitä kirkkoja on nimitetty ”Engel-kirkoiksi”, sillä niitä pidettiin aiemmin Carl Ludvig Engelin suunnittelemina ja Intendentinkonttorin kirkkoarkkitehtuurin empireklassismin huipentumana.¹²⁴

Lukkarinen on Engel-kirkko-tutkimuksessaan tarkastellut yksityiskohtaisesti ruotsalaista 1600- ja 1700-luvun keskeiskirkkoarkkitehtuuri-ilmiötä, ja sen vaikutuksia suomalaiseen kirkkoarkkitehtuuriin 1800-luvulla. Vaikutteet keskeiskirkkojen

---

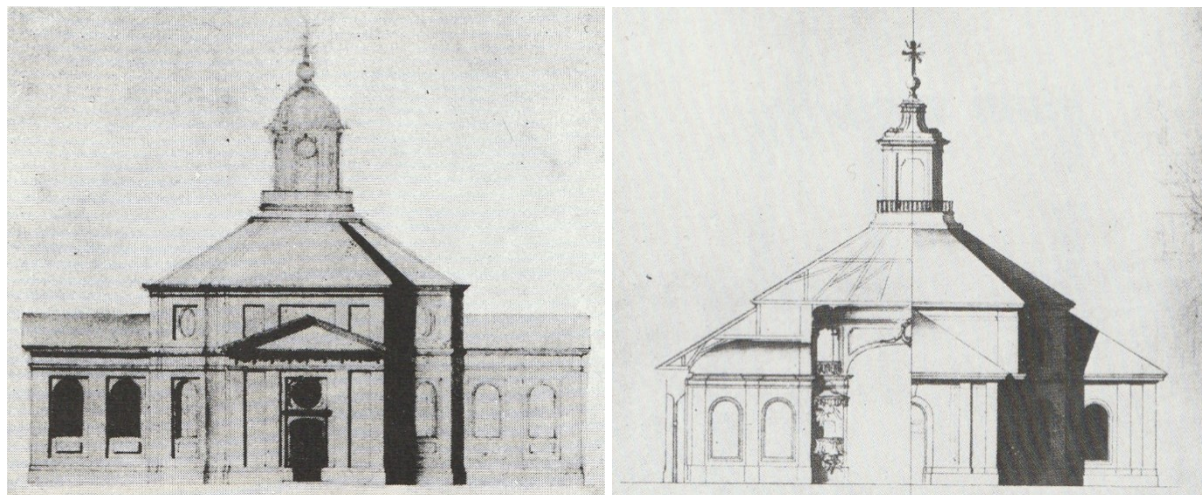
¹²¹ Kydén 1998, 11, 15, 172–176.

¹²² Sinisalo 1980, 415; Kydén 1998, 12, 93, 151–152, 180–181.

¹²³ Sinisalo 1980, 420, 425; Nikula 1990, 66; Kydén 1998, 181;

¹²⁴ Lukkarinen 1987, 59; Lukkarinen 1989, 346; Sinisalo 1980, 422.

arkkitehtuuriin löytyvät Ruotsin ja edelleen Etelä-Euroopan arkkitehtuurista. Materiaaliteknisillä lähtökohdilla, seurakunnan väkiluvulla tai virallisella asemalla ei ole nähty olevan vaikutusta kirkkotyyppin valintaan. Rakennustyyppi palautuu Petterssonin ja Lukkarisen mukaan erityisesti yli-intendentti Carl Fredrik Adelcrantzin (1716–1796) toteutumattomaan suunnitelmaan keskeiskirkosta (KUVA 12), joka puolestaan on marginaalinen variantti tessiniläisestä kupoliristikirkosta.¹²⁵

KUVA 12 Vas. Adelcrantzin suunnittelemassa keskeiskirkon ristikeskuksen telttakaton huipulla on kupukattoinen lanterniini. (Kuva: Lukkarinen 1987, 111.)

KUVA 13 Oik. Carl Härlemanin Karlskronan kirkon suunnitelmassa toistuvat Adelcrantzin keskeisrakennuksen aiheet kattomuotona ja tornipäätteenä. (Kuva: Pettersson 1978, 111.)

Tässä esikuvassa on nähtävissä myös Juupajoen kirkossa käytetyt aiheet: kahdeksankulmainen muoto, kupolikatons versiointi telttakatoksi ja huipulla sijaitseva kulmikas lanterniini. Lukkarinen toteaa, että kyseinen kirkkotyyppi tunnettiin 1810-luvun Intendentinkonttorissa ja sitä käytettiin myös Intendentinkonttorin kirkkosuunnitelmissa. Mielenkiintoisen vivahteen suomalaisen kirkkoarkkitehtuurin tekijäys-kysymyksen tulkintaan tuo jo Heikki Klemetinkin esiin nostama hämmästyttävä yhteneväisyys Intendentinkonttorin virallista arkkitehtuuria edustavien suunnitelmien ja kirkonrakentajien suunnitelmien välillä. Tukholmassa akateemisesti koulutautuneiden, myöhemmin Suomen Intendentinkonttorissa työskennelleiden, arkkitehtien sekä talonpoikaista rakennuskulttuuria edustaneiden rakennusmestarien työt osoittavat saman arkkitehtuuritradition tuntemista.¹²⁶

¹²⁵ Lukkarinen 1987, 60, 66, 74; Lukkarinen 1989, 347; Pettersson 1989c, 338. Tessiniläinen viittaa Nicodemus Tessin vanhempaan (1615–1681) ja Nicodemus Tessin nuorempaan (1654–1728).

¹²⁶ Klemetti 1936, 7, 10, 19, 129; Lukkarinen 1987, 72–74; Lukkarinen 1989, 339. Lukkarisen mukaan telttakattoista pyörökirkkoa kehitti Adelcrantzin ohella myös C. Härleman (Lukkarinen 1987, 74).

Lukkarisen mukaan kirkkosuunnitelmissa oli autonomian ajan alussa kyse kirkonrakentajien vahvistettaviksi lähetettyjen piirustusten tulkinnasta ja ”tessiniläis-hårlemanilais-tempelmanilaisen” -tradition muistamisesta ja uudelleen käyttöönottamisesta (KUVA 13). Lukkarisen mukaan laakea ja madallettu kattokupu oli paitsi käytännön rakennustekniikan kannalta suotuisampi ja osoitti sitoutumista myöhäiskustavilaiseen käytäntöön.¹²⁷

KUVA 14 Adolf Fredrikin kirkon torni vaikutti suomalaisten kirkkojen arkkitehtuuriin 1800-luvulla. (Kuva: Klemetti 1927, 223.)

Erittelemällä ja analysoimalla Kuorikoskien kirkkopiirustuksia ja suunnitelmissa esiintyviä tyylipiirteitä ja detaljeja Lukkarinen on kyennyt osoittamaan Kuorikoskien arkkitehtuurin ammentaneen pikemmin roomalaisesta barokista kuin ruotsalaisesta uusantiikista (kustavilainen klassismi) tai empirestä (preussilaispietarilaisesta klassismista). Tällaisena esimerkkinä mainittakoon C. F. Adelcrantzin (1716–1796) suunnitelma Tukholman Adolf Fredrikin kirkon länsijulkisivuksi (KUVA 14), jonka on nähty vaikuttaneen suomalaisten keskeiskirkkojen suunnitteluun sekä ristikeskuk- sen päältä nousevina aiheina että kokonaisen pyörökirkon motiivina. Kirkon keskus- torni on muodoltaan kahdeksankulmainen, ja sen neljällä sivulla on pylväspäätyiset *risaliitit*, jotka edustavat ty pistettyjä ristivarsia. Torni päättyy korkeaan barokkikupo- liin, jonka huipulla on kahdeksankulmainen kattolyhty eli lanterniini. Erilaiset keskeiskirkkotyypit, *oktogni-* ja *rotunda-* (eli kahdeksankulmio ja pyöreä) muoto, kä- sitettiin variaatioiksi samasta temasta. Yksittäisten muotojen ja tyylipiirteiden tarkas- telun sijaan oleelliseksi nousee historiallisten jatkuvuuksien löytäminen ja tunnusta- minen.¹²⁸

¹²⁷ Lukkarinen 1987, 70, 76–77.

¹²⁸ Lukkarinen 1987, 70, 77, 80–81, 87; Pettersson 1978, 102–103; Lukkarinen 1989, 339; Pettersson 1989b, 254–255; Lukkarinen 1998, 73.

Pettersson, Lukkarinen ja Mäkelä ovat tutkimuksissaan osoittaneet, että kirkonrakentajasuvut Kuorikoski ja Rijf käyttivät suunnittelemiensa ja rakentamiensa kirkkojen esikuvina Tukholman Yli-intendentivirastossa työskennelleiden arkkitehtien suunnitelmia, siellä käytössä olleita eurooppalaisia arkkitehtuurin mallikirjoja ja Tukholman taideakatemiaan piirustuskokoelmia. Pietarsaarelaisen kirkonrakentaja ja muurarimestari Jacob Rijfin (1753–1808) tiedetään opiskelleen Tukholman taideakatemiassa vuosina 1783–84. Hän sai opintoaikanaan kopioida ja kerätä piirustuksia, joista kertyi rakentajasuvun käyttöön mittava kokoelma. Rijfin arkistoon kuului kymmeniä piirustuksia, joihin sisältyi toteutuneita ja toteutumattomiakin suunnitelmia. Kirkonrakennusmestarit pääsivät esikuvien ja mallipiirustusten kautta kontakteihin Euroopan akateemisen arkkitehtuuritradition kanssa ja sovelsivat niitä suunnittelutoiminnassaan.¹²⁹

Kuorikoskien on todettu käyttäneen Rijfin arkkitehtuurille tyypillisiä piirteitä, jotka Kuorikoskien aikana olivat jo hyvinkin ”vanhentuneita” ja muodista poistuneita. Kun Rijfin ja Kuorikoskien väliltä ei ole löydetty varsinaista yhteyttä esim. mestarioppipoika-suhdetta, on ollut arvoitus, mikä näiden kahden kirkonrakentajasuvun yhteys on ollut ja miksi Jacob Rijfin Tukholmassa kerätty piirustusaineisto on noussut käyttöön vielä 1840-luvulla Jaakko Kuorikosken töissä. Mäkelä on ehdottanut erääksi vaihtoehdoksi, että Rijfin päämiesten kuollessa piirustusaineisto olisi huutokaupan tai muun järjestelyn kautta päätynyt Kuorikoskille. Vaikka asian todellista laitaa ei ole voitu selvittää tyhjentävästi, on joka tapauksessa osoitettu, että kirkonrakentajien 1800-luvun alkuvuosikymmenten tessiniläiset keskeiskirkot on osattu tulkita Suomen Intendentinkonttorissa, koska siellä työskennelleet arkkitehdit (Bassi ja Arppe) olivat samoin saaneet koulutuksensa ja arkkitehtuurin tuntemuksensa Tukholmassa.¹³⁰

Keskeiskirkkojen kupu- ja telttakattojen huipun tornipäätteet eli lanterniinit ovat suomalaisten keskeiskirkkojen keskeistä myöhäiskustavilaista tunnuspiirteistöä. Esimerkiksi Heikki Kuorikosken (1772–1847) lanterniini on Lukkarisen tulkinnan mukaan kokonaisvaltainen yhteensulautuma periferisen pohjalaisen renessanssitapulin lanterniinista ja Intendentinkonttorin uusklassistisesta pyörötempppelin lanterniinista. Sekä avoin että suljettu lanterniini olivat kuitenkin 1820-luvulla jo vanhanaikaisia eikä näitä esim. Engelin aikaisissa Intendentinkonttorin piirustuksissa nähdäkään (Esim. Orisbergin kirkko, Kuolajärven kirkko).¹³¹

---

¹²⁹ Pettersson 1978, 99, 124, 127; Lukkarinen 1987, 82; Lukkarinen 1989, 347; Lukkarinen 1998, 73, 86; Mäkelä 2015, 67, 73, 77, 117–118.

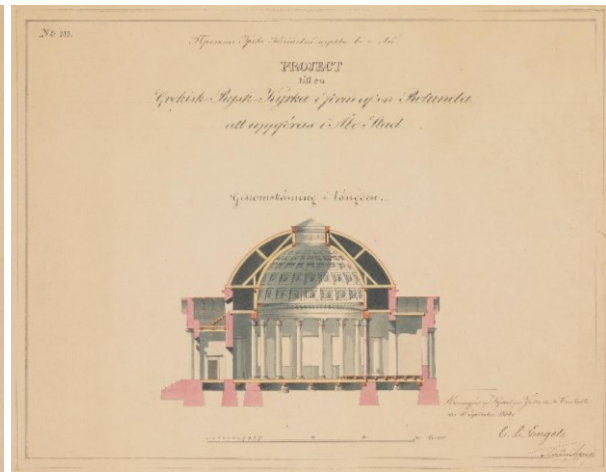
¹³⁰ Lukkarinen 1987, 82–83, 86; Lukkarinen 1989, 341, 346; Kydén 1998, 13, 89, 180; Käsälä 1998, 16; Lukkarinen 1998, 71, 73, 84; Mäkelä 2015, 118, 163. Lukkarinen toteaa Kuorikoskien olleen itseoppineita ja akateemisessa mielessä kouluttautumattomia. Heidän työnsä kuitenkin osoittavat heidän tunteneen 1700-luvun ruotsalaista arkkitehtuuria huomattavan hyvin. (Kydén 1998, 89; Lukkarinen 1987, 83)

¹³¹ Kydén 1998, 86, 142; Lukkarinen 1998, 72.

Kydénin mukaan autonomian alussa arkkitehtuurin tekniset innovaatiot ja uudet tyylipiirteet levisivät seurakuntiin etupäässä naapuripitäjien kirkkohankkeiden suunnitelmapiiirustuksista. Tämä toteutui etenkin niissä tapauksissa, kun seurakunnalla ei ollut mahdollisuutta saada luonnospiiirustusta ansioituneelta kirkonrakentajalta. Piiirustuksen saattoi laatia esimerkiksi kirkkoherra, jolle seurakunnan usein sivistyneimpänä henkilönä oli luontevampaa ottaa mallia keskushallinnon suunnitelmista kuin rakennusmestareilla.¹³²

3.2 Pyörökeskiöt ja -kulmiot Suomessa

KUVA 15 Vas. Engelin suunnitteleman Turun ortodoksisen kirkon julkisivu edustaa tyyliltään empirearkkitehtuuria. (Kuva: Museovirasto, Kulttuuriympäristön piirustuskokoelma, Åkerfeldtin kokoelma.)

KUVA 16 Oik. Turun ortodoksisen kirkon leikkauspiiirustuksesta nähdään Pantheon-tyylinen puolipyöreä kattoholvi, jonka laella on pyöreä kattoikkuna. (Kuva: Museovirasto, Kulttuuriympäristön piirustuskokoelma, Åkerfeldtin kokoelma.)

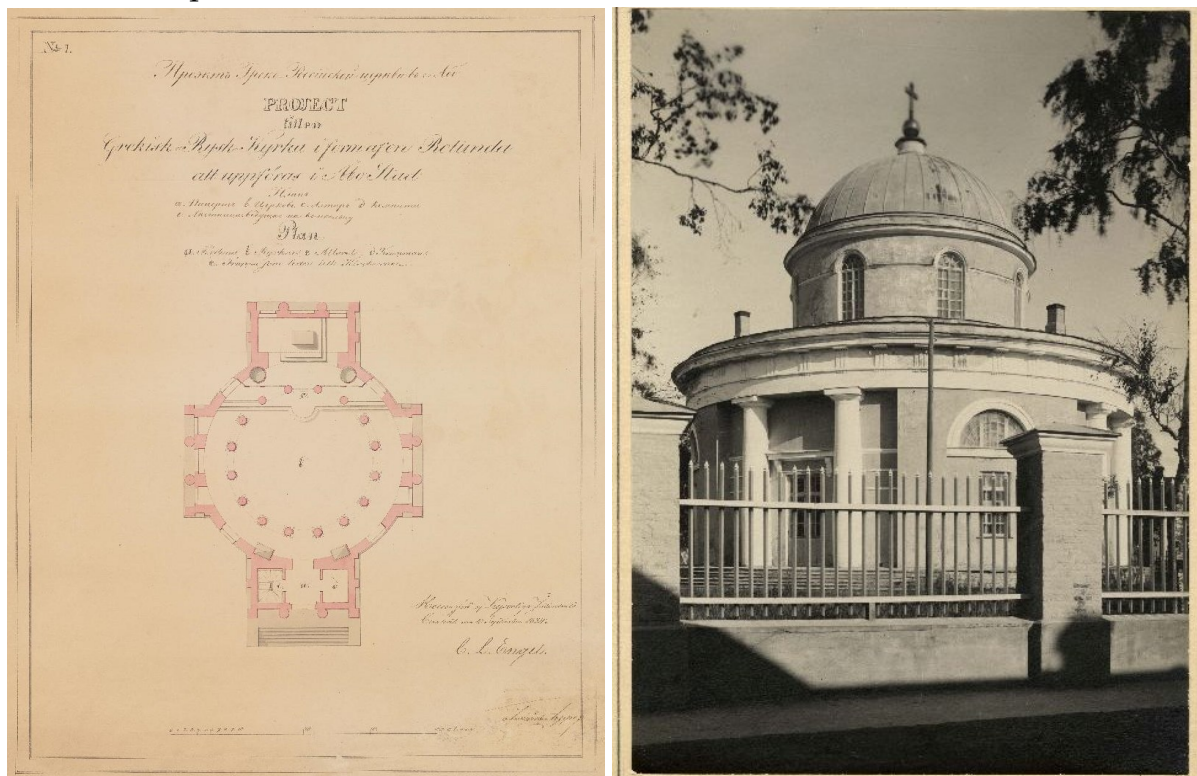
Pyöreää rakennusta on pidetty klassismin ihanneratkaisuna, jonka merkittävimpanä toteutumana Suomessa on pidetty Louis Jean Desprez'n (1743–1804) vuonna 1789 suunnittelema Hämeenlinnan pyörökirkkoa.¹³³ Lisäksi merkittäviä kivrakenteisia empiretyylisiä pyörökirkkoja ovat vuosina 1839–1845 rakennettu Turun ortodoksinen kirkko (KUVA 15, KUVA 16 ja KUVA 17), jonka C. L. Engel suunnitteli vuonna 1834, ja vuonna 1837 rakennettu Haminan ortodoksinen kirkko (KUVA 18), joka

¹³² Pettersson 1978, 30; Kydén 1998, 84, 93–97, 188. Toisaalta hyväksytyjen piirustusten käyttäminen mallina saattoi johtua myös siitä, että uskottiin kerran hyväksytyjen piirteiden tulevan hyväksytyksi uudestaan (Kydén 1998, 98).

¹³³ Alanen 1948, 10; Knapas 2001, 56–57; Sinisalo 1980, 422–423.

rakennettiin Pietarista lähetettyjen piirustusten mukaan.¹³⁴ Varsinaisiksi Juupajoen kirkon vertailukohteiksi tässä tutkielmassa on kuitenkin valittu luterilaisia pyörökirkkoja ja niiden puurakenteisia 8- ja 12-kulmaisia variaatioita sekä kaksi profaania puusta rakennettua tapausta. Turun ja Haminan ortodoksisten kirkkojen piirustukset osoittavat nopeasti edustavansa eri traditiota.

KUVA 17 Vas. Turun ortodoksisen kirkon pohjapiirustuksesta nähdään kirkon sisätilan pylväikkö ja ortodoksikirkolle tyypillinen avoin ja penkitön kirkkosali. (Kuva: Museovirasto, Kulttuuriympäristön piirustuskokoelma, Åkerfeldtin kokoelma.)

KUVA 18 Oik. Haminan ortodoksisen kirkon muoto poikkeaa kaikista tässä tutkielmassa esiintyvistä pyörörakennuksista omintakeisella porrastetulla massoitellulla. (Kuva: Viktor Svaetichin 1926, Haminan kaupungin museot, Haminan museo.)

3.2.1 Håkansbölen kartanon huvimaja

Håkansbölen tilan historia ulottuu 1500-luvulle saakka, ja sillä on ollut useita omistajia ja paljon eri aikakausien rakennuskantaa. Tutkimuksen kannalta oleelliseksi muodostuu 1700-luvun lopulla rakennetun kahdeksankulmaisen huvimajan tarkastelu. Kartanon silloinen omistaja Johan Sederholmin (1722–1805) oli kauppias, suurmaanomistaja, tehtailija ja valtiopäivämies, joka oli kuningas Kustaa III:n suosiossa. Sederholm rakennutti kartanon puistoon mutterinmuotoisen huvimajan Kustaa II:n vierailun muistoksi. Kustaa III oli matkalla Suurta Rantatietä pitkin Helsingistä Porvooseen

¹³⁴ Sinisalo 1978a, 86; Sinisalo 1980, 423.

ja pysähtyi yöpymään eräässä Håkansbölen torpista vuonna 1775. Kuninkaan kunniaksi rakennettu huvimaja rakennettiin useita vuosia kuninkaan vierailun jälkeen ja sillä haluttiin muistamisen lisäksi korostaa rakennuttajan sosiaalista asemaa.¹³⁵

KUVA 19 Huvimajan kattoa kiersi 1800-luvulla balustradi. Taulun on maalannut Constance Federley (o.s. Munsterhjelm) n. 1800-luvun puolivälissä. (Kuva: Hako 2005, 120–121.)

Vuonna 1838 kartanon osti everstiluutnantti Anders Lorentz Munsterhjelm (1803–1893). Munsterhjelm vaimoineen panosti kartanon maiden viljelyyn, rakennutti uuden päärakennuksen (1842–44) sekä piharakennuksia ja laitatti puuistutuksia kartanon pihaan. Munsterhjelmillä oli kahdeksan lasta, joista tytär Constance (1832–1866) ikuisti kahdeksankulmaisen huvimajan maalaukseensa 1800-luvun puolivälissä (KUVA 19).¹³⁶

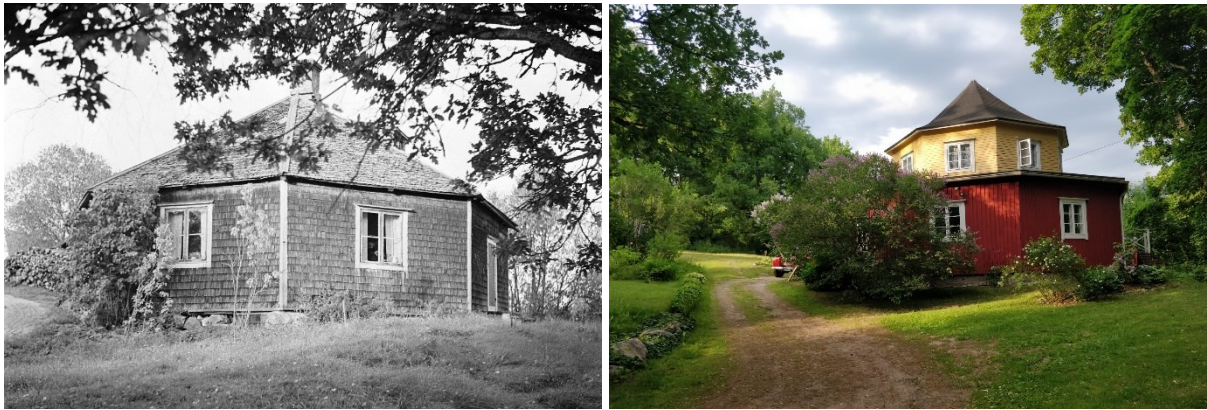
Huvimajan alkuperäisestä asusta ei ole täyttä varmuutta. Elina Riksmanin mukaan rakennus saattoi olla aluksi pienikokoinen avoin huvimaja. Riksmanin mukaan huvimaja on muutettu kaksikerroksiseksi asuinrakennukseksi 1930-luvulla. Tätä ennen rakennus on ollut yksikerroksinen kahdeksankulmainen ja päällystetty päreillä (KUVA 20). Rakennetutkimusten mukaan huvimajan vanhimmat osat ovat tyypillisiä 1930-luvulle. Riksman ei kuitenkaan tarkenna, mitä rakenteita tutkimukset koskevat eikä ota kantaa esimerkiksi hirsikehikon ikään, joka saattaisi olla rakennuksen vanhimpia osia.¹³⁷

¹³⁵ Lindeqvist 1926, 483–484 ; Hako ym. 2005, 122–123; Riksman 2019, 30.

¹³⁶ Hako ym. 2005, 120, 123. Helsingin pitäjän historiaa tutkinut Markku Kuisma kuvailee mutteritaloa kahdeksankulmaiseksi telttakattoiseksi huvimajaksi. Kuisman historiateoksessa esiintyy Constance Munsterhjelmien maalaus mustavalkoisena, ja Kuisman mukaan rakennus on maalauksessa ”alkuperäisessä asussaan” (Kuisma 1991, 135).

¹³⁷ Riksman 2019, 30.

KUVA 20 Vas. Håkansbölen kartanon alueella oleva Kuningas Kustaa III:n muistoksi rakennettu huvimaja eli mutteritalo vuoden 1936 asussa, jolloin sekä katto että seinät oli päällystetty päreillä. Rakennus paloi osittain 1930-luvulla. (Kuva: n. 1936, Museovirasto, Historian kuvakokoelma, Kustannusosakeyhtiö Kiven kokoelma.)

KUVA 21 Oik. Håkansbölen kartanon alueella sijaitseva vanha huvimaja on muutettu kaksikerroksiseksi asuinrakennukseksi. (Kuva: Heikki Puukka 13.7.2023.)

Håkansbölen kahdeksankulmaisen huvimajan vaiheet jäivät osittain arvioitukseksi. 1930-luvun jälkeen tapahtunut uudelleenrakentaminen näyttää tavoitelleen ainakin 1800-luvun puolivälin tilannetta, mutta ei ole kuitenkaan tietoa, missä määrin rakennus muistuttaa nykytilassaan (KUVA 21) Kustaa III:n vierailun muistoksi rakennettua huvimajaa. Telttakattoisena pyörörakennuksena Håkansbölen mutteritalo välittää kustavilaisen arkkitehtuurin perintöä, vaikka sen yksityiskohdat ovat muuttuneet ja materiaallinen aines vaihtunut ajan saatossa.

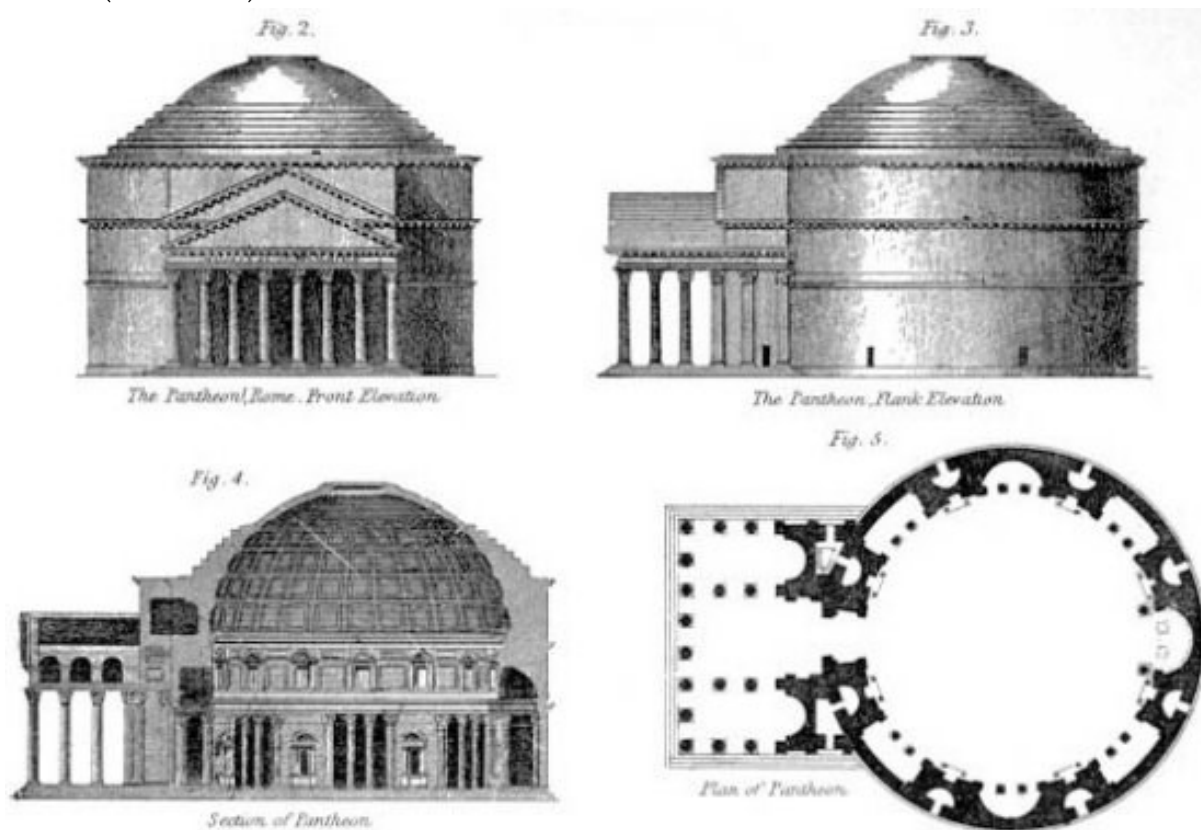
3.2.2 Hämeenlinnan kirkko

Hämeenlinnan kauppalasta tuli Suomen ensimmäinen sisämaakaupunki vuonna 1639, jolloin siitä tuli myös itsenäinen kaupunki- ja maaseurakunta. Kuningas Kustaa III (1746–1792) määräsi Hämeenlinnan vierailullaan vuonna 1777 kaupungin siirrettäväksi linnan pohjoispuolelta paremmalle paikalle. Kuningas vahvisti vuonna 1780 Axel Magnus von Arbinin (1717–1791) tekemän asemakaavan, jossa oli varattu tontit kirkolle, raatihuoneelle ja lääninhallitukselle kaupungin keskustaan sijoittuvan torin ympäriltä.¹³⁸

Uusi kirkko ajateltiin rakennettavaksi puusta, sillä väestön köyhyys ja ravinnon niukkuus pakottivat säästäväisyyteen eikä resursseja kivikirkon rakentamiseen katsottu löytyvän. Kuningas lahjoitti vuonna 1785 kirkkoa varten 4 000 riikintaalerialia sillä ehdolla, että kirkko rakennettaisiin kivistä ja siitä tehtäisiin mahdollisimman kaunis.

¹³⁸ Lindeqvist 1926, 158–160, 507–508, 677; Alanen 1948, 7; Pettersson 1989b, 266; Knapas 2001, 51–52; hiski.genealogia.fi/seurakunnat/Hämeenlinna; hiski.genealogia.fi/seurakunnat/Vanaja.

Piirustuksia kirkon rakentamista varten pyydettiin elokuussa 1786 Tukholman Yli-intendentinviraston päälliköltä arkkitehti Carl Fredrik Adelcrantzilta (1716–1796), ja kirkon toivottiin olevan samanlainen ristikirkko kuin Adolf Fredrikin kirkko Tukholmassa (KUVA 14).¹³⁹

KUVA 22 Rooman Pantheonin julkisivupiirustukset, leikkaus ja pohjapiirustus. Pantheonin holvin laella on aukko, oculus, jonka takia sen on arveltu myös olevan aurinkokello. (Kuva: *Views of the Pantheon from the 1897 Encyclopaedia Britannica*. University of Houston.)

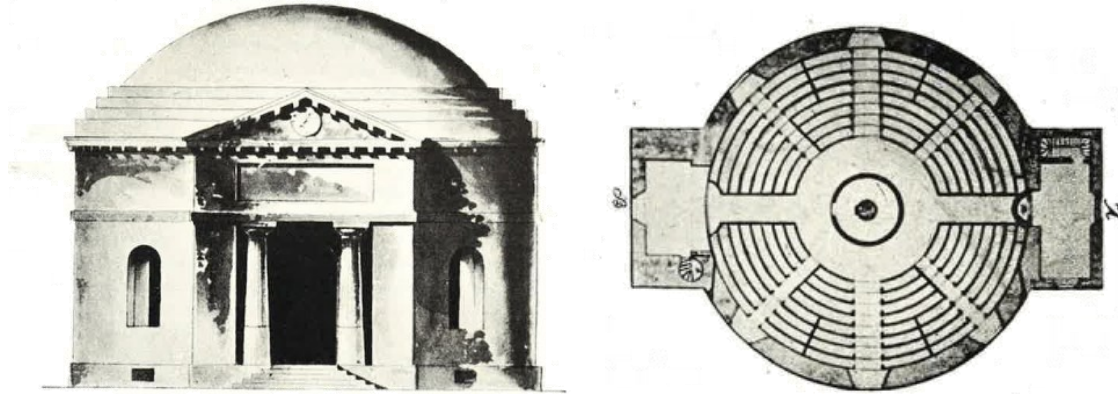
Hämeenlinnan kirkon ensimmäisen suunnitelman, joka todettiin liian kalliiksi ja suureksi, laati vuonna 1786 Yli-intendentinviraston arkkitehti Olof Tempelman (1745–1816). Seuraavan suunnitelman seurakunnan pyynnöstä laati luutnantti Nils Cedergrenin (1752–1825) ja ne lähetettiin Yli-intendentinvirastoon hyväksyttäväksi. Tempelman laati Yli-intendentinvirastossa uuden ehdotuksen vuonna 1788, mutta sekin todettiin liian kalliiksi rakentaa.¹⁴⁰

Asia päättyi Kuningas Kustaa III:n (1746–1792) ratkaistavaksi, jolloin hän odotusten vastaisesti vahvisti toukokuussa 1789 henkilökohtaisen hoviarkkitehtinsä Louis Jean Desprez'n (1743–1804) suunnitelman. Kuningas Kustaa III oli matkallaan Italiassa 1783–84 perehtynyt ja ihastunut antiikin arkkitehtuuriin sekä tutustunut siellä

¹³⁹ Lindeqvist 1926, 679; Alanen 1948, 7–8; Knapas 2001, 52.

¹⁴⁰ Knapas 2001, 52–55.

ranskalaisnyntyiseen Despreziin, jonka hän kehotti tulemaan Ruotsin hoviin. Samalla matkalla kuningas oli vaikuttunut Rooman Pantheonista (KUVA 22) ja halusi sellaisen nyt myös Pohjolaan. Desprezin suunnittelema kirkko Hämeenlinnaan (KUVA 23), pyöreä *rotunda*, oli kustavilaisen klassismin ensimmäisiä esimerkkejä.¹⁴¹

KUVA 23 Hämeenlinnan kirkko 1798. (Alanen 1948.)

Kirkkoon oli suunniteltu amfiteatterikatsomon tavoin nousevat penkit, jotka kaartuivat kirkkosalin keskelle sijoittuvan alttarin ympärille. Penkkikortteleita oli kahdeksan ja kirkkosaliin avautui kuusi ikkunaa, kolme kummallakin puolella. Sakaristo sijoittui kirkon itäpuolelle kuten myös saarnastuoli. Kirkon länsipäässä sijaitsi sisäänkäynti-portiikki, jota reunusti kaksi paestumilaista pylvästä yläpuolellaan palvisto eli *entablementti* ja päätykolmio eli *pedimentti*.¹⁴²

Kirkon perustustyöt aloitettiin vuonna 1792, ja kirkko valmistui pääosin elokuussa 1798.¹⁴³ Rakennusaikana oli jo pohdittu kirkon kellotornin rakentamista kirkon sisäänkäynnin päälle, mutta kuningas halusi kirkon olevan ehdottoman pyöreä ja määräsi rakennettavaksi erillisen kellotornin. Kuninkaan kuoltua kellotorni rakennettiin kirkon sakariston päälle Intendentinkonttorin piirustusten mukainen kellotorni vuonna 1837 (KUVA 24).¹⁴⁴

Kirkko vaati pienempiä korjauksia lähes vuosittain, ja vuonna 1860 nostettiin esiin kysymys kirkon akustiikkaongelmien ratkaisemisesta, sisustamisesta ja laajentamisesta. Kirkko korjattiin perusteellisesti vuonna 1892 arkkitehti Josef Stenbäckin (1854–1929) suunnitelmien mukaan hänen toimiessaan myös rakennustyömaan urakoitsijana. Kirkkoon lisättiin päällmansuuntien mukaiset kylkiäiset (KUVA 25), jolloin

¹⁴¹ Lindeqvist 1926, 680; Alanen 1948, 8, 10; Knapas 2001, 56–57, 61; Pettersson 1989a, 151. Nykyisen (järjestyksessä toisen) Pantheonin rakennutti Hadrianus (76–138 jKr.) vuosina 120–124 jKr. Pantheon muutettiin kristilliseksi kirkoksi ns. konstantinolaisen käänteen jälkeen vuonna 608.

¹⁴² Alanen 1948, 9; Knapas 2001, 57.

¹⁴³ Lindeqvist 1962, 267–268, 687; Alanen 1948, 11, 13; Knapas 2001, 61, 63. Sisämaalaustyöt valmistuivat vasta 1828.

¹⁴⁴ Lindeqvist 1926, 681; Alanen 1948, 9–10; Sinisalo 1978a, 74; Lukkarinen 1989, 349; Knapas 2001, 57–60, 63;

kirkosta tuli pohjamuodoltaan ristin muotoinen. Myöhemmissä korjauksissa myös kirkkosalin amfiteatterimuotoon asetellut penkit muutettiin vastaamaan tavanomaisen luterilaisen kirkkointeriöön periaatteita.¹⁴⁵

KUVA 24 Vas. Hämeenlinnan pyörökirkon yhteyteen rakennettiin kellotorni vuonna 1837. (Kuva: Daniel Nyblin 1893, Museovirasto, Historian kuvakokoelmat.)

KUVA 25 Oik. Hämeenlinnan kirkon pyöreä muoto koki muutoksen vuoden 1892 korjauksissa, kun siihen liitettiin kylkiäiset. (Kuva: Kuvattu aikaisintaan 1908, Hämeenlinnan kaupungin museon kuvakokoelma.)

3.2.3 Sumiaisten vanha kirkko

Sumiaisten rukoushuonekunta muodostettiin Laukaan, Saarijärven, Rautalammin ja Viitasaaren osista vuonna 1800, ja se kuului Laukaan emäseurakuntaan. Sumiaisten rukoushuonekunnan kirkon piirustukset laati Alahärmässä syntynyt kirvesmies Anders Malander (1771–1809) vuonna 1800. Hän oli kirjoitustaidoton kirvesmies, joka työskenteli kirkonrakentaja Jacob Rijfin (1753–1808) renkinä. Malanderin kaaviomaisen pohjapiirustuksen (KUVA 27) mukaan Malander suunnitteli Sumiaisten kirkosta pohjaleikkausmuodoltaan säännöllisen kahdeksankulmion. Sakaristo ja alttari sijoituivat kirkon itäpuolelle ja lehteri sekä eteishuone pääsisäänkäynteineen länsipuolelle. Etelä- ja pohjoissivuille on piirretty sisäänkäynnit porrasaskelmiseen.¹⁴⁶

Sumiaisten rukoushuoneen paikkaa oli katsottu syyskuussa 1797, piirustus laadittiin vuonna 1800 ja kirkko rakennettiin vuonna 1802 Malanderin suunnitelman mukaan ja Malanderin johtaessa rakennustöitä. Kirkon ulkomuodosta saa käsityksen J. Westerlundin vuonna 1844 piirtämästä julkisivupiirustuksesta (KUVA 26), joka osoittaa, että Sumiaisten kirkossa oli kupolikatto, jonka laella oli matala lanterniini huipullaan pallojalkainen risti ja viiri. Eteishuoneessa oli harjakatto ja päätykolmioaihe,

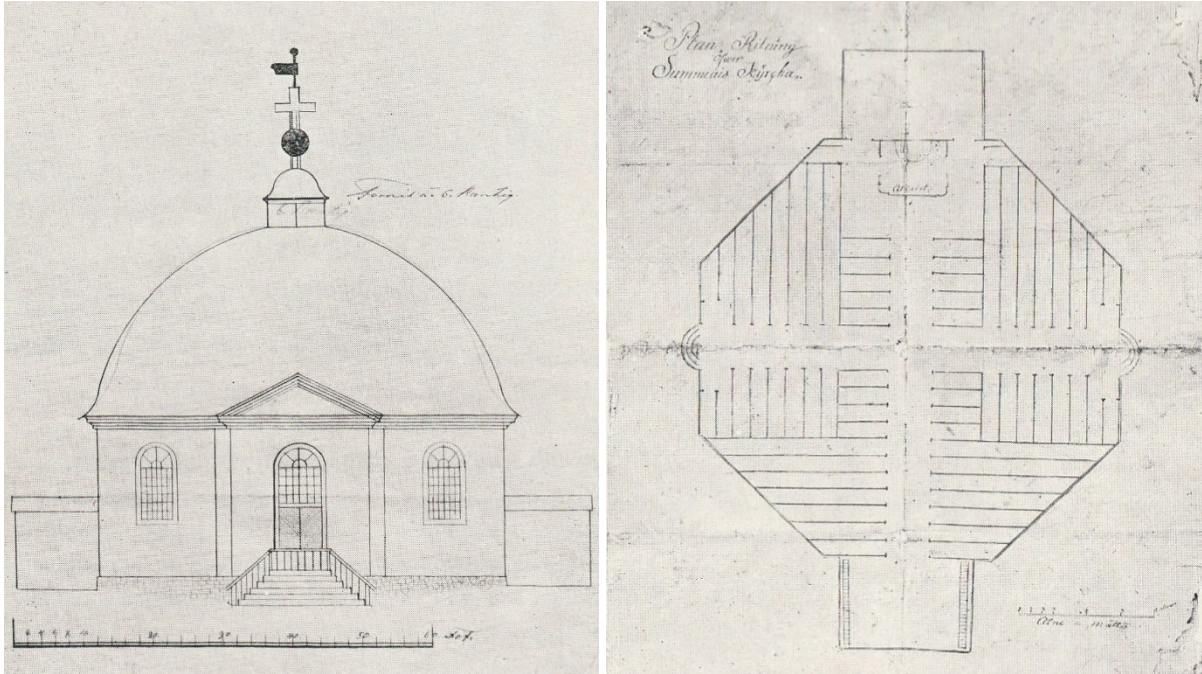
¹⁴⁵ Lindeqvist 1930, 274; Knapas 2001, 64; Tossavainen 2020, 80, 84–85, 89, 91. Ilmari Launiksen suunnittelema sisustus ja lasimaalaukset toteutettiin vuonna 1912. Launiksen työn jälki hävisi arkkitehti Aarno Ruusuvuoren vuosina 1962–64 laadituissa alkuperäiseen asuun tähtäävissä suunnitelmissa. (Tossavainen 2020, 91)

¹⁴⁶ Klemetti 1936, 153; Pöykkö 1978, 465–466; Mäkelä 2015, 113;

hiski.genealogia.fi/seurakunnat/Laukaa; hiski.genealogia.fi/seurakunnat/Sumiainen.

ikkunoita oli ilmeisesti neljä kappaletta, yksi kullakin vapaalla sivulla, ja ne olivat muodoltaan pyörökaari-ikkunoita, kuten pääoven yläpuolinen ikkunakin. Julkisivupiirustuksen mukaan kirkossa oli myös päämassaa matalammat kylkiäiset eteläisellä ja pohjoisen puoleisella sivulla.¹⁴⁷

KUVA 26 Vas. Sumiaisten kirkon julkisivupiirustus Westerlundin piirtämänä vuodelta 1844. (Kuva: Klemetti 1936, 154.)

KUVA 27 Oik. Sumiaisten ensimmäisen kirkon pohjakaavio vuodelta 1800 Anders Malanderin piirtämänä. (Kuva: Klemetti 1936, 154.)

Sumiaisten kirkko, vaikkakin ilmeeltään vaatimaton ja yksinkertaistettu, on ensimmäinen pyörökirkko Suomessa Hämeenlinnan kirkon rakentamisen jälkeen. Anders Malanderin suunnitelma Sumiaisten kirkoksi on Mäkelän ja Pöykön mukaan etupäässä Rijfin vaikutuksesta syntynyt, ei niinkään Malanderin itsenäisen työn tulosta. Mäkelän mukaan Malanderin piirustuksen taustalla on voinut vaikuttaa Carl Thomasson Rijfin (1756–1801) maaliskuussa 1797 laatima Tukholman Hedvig Eleonoran kirkon mittauspiirustus. Mäkelän mukaan on mahdollista, että Jacob Rijf oli halukas kokeilemaan pyörökirkkorakennetta luottokisälli Malanderin nimissä, sillä Jacob Rijf itse oli juuri kohdannut vastoinkäymisiä Laukaan kirkon keskustornin kanssa ja joutui pelkäämään maineensa puolesta.¹⁴⁸

Anders Malanderin lisäksi Sumiaisten kirkon työmaalla toimi toinenkin Jacob Rijfin luottokirvesmies, hänen vävynsä Johan Kantlin (1770–1839). Kantlin valmisti

¹⁴⁷ Mäkelä 2015, 116; Pöykkö 1978, 466.

¹⁴⁸ Klemetti 1936, 154; Pöykkö 1978, 465; Mäkelä 2015, 113, 115; hiski.genealogia.com/seurakunnat/Sumiainen.

Sumiaisten kirkon saarnastuolin n. 1810–1811, Jacob Rijfin jo kuoltua. Tätä ennen Kantlin oli ollut useilla Rijfien työmailla mm. Laukaassa vuonna 1806. Johan Kantlin työskenteli myöhemmin myös palovakuutuskonttorille ja koskenperkaustoimikunnalle, joista jälkimmäiseen hän pääsi Carl Rosenkampffin (1793–1846) myötävaikutuksesta. Kantlin tavataan myös Nokian (ent. Pirkkala) kirkon ja Tampereen vanhan kirkon rakennustöiden yhteydessä, sekä sittemmin vielä Helsingin Nikolainkirkon rakennustöiden valvojana. Kantlinin monipuolinen osaaminen ja laaja työskentelyalue sekä yhteydet Malanderiin ja Rijfeihin herättävät pohdintoja siitä, olisiko Kantlinilla voinut olla yhteyksiä myös Juupan rukoushuoneen rakentamiseen.¹⁴⁹

Kirkko korjattiin perusteellisesti vuosina 1888–89 Theodor Granstedtin (1842–1927) suunnitelmien mukaan. Kirkon muoto muuttui ratkaisevasti, vaikka sen on kuvailtu seuraavan ensimmäisen kirkon kahdeksankulmaista muotoa (KUVA 28). Oktogonin muotoiseen keskusosaan liittyy kolmella sivulla ristivarret ja idässä matalampi sakaristo. Kirkossa on särmikäs telttakatto, jonka huipulla on näyttävä kahdeksankulmainen kupukattoinen lanterniini ja risti.¹⁵⁰

KUVA 28 Sumiaisten toinen kirkko rakennettiin T. Granstedtin piirustusten mukaan ensimmäisen kirkon kahdeksankulmaista kirkkosalia noudattaen ja ristivarsilla laajentaen. (Kuva: Kuvausaika 1900–1915, Keski-Suomen Museo.)

Sumiaisten kirkko nousee merkittäväksi lähtökohdaksi myös Juupajoen kirkon muotoa tarkasteltaessa. Olisiko mahdollista, että Sumiaisten kirkon pohjapiirustus olisi kulkeutunut Juupajoelle tai olisivatko juupajokelaiset käyneet Sumiaisissa mallia katsomassa? Olisiko Sumiaisten kirkon rakentajilla ollut yhteyksiä Juupajoelle? Saa-vutettavuuden ja vaikutteiden kulkeutumisen pohtimisen lisäksi mielenkiintoisen vertailukohdan antaa Sumiaisten kirkon tarkka mittatieto, joka alun perin koottiin Granstedtin suunnittelutyön tueksi. Kirkkosalin sisäkorkeus oli 15 kyynärää 18 tuumaa (n. 9,35 m), seinien korkeus 10 kyynärää 13 tuumaa (n. 6,26 m), lehterin rintanojan pituus seinästä seinään 9 kyynärää 7 tuumaa (n. 5,52 m) ja sivuflyygeleiden pituus 6 kyynärää 12 tuumaa (n. 3,86 m) jne. Korkeusmitat näyttävät yhtenevän Juupajoen

¹⁴⁹ Mäkelä 2015, 110–113, 407.

¹⁵⁰ Pöykkö 1978, 471; Mäkelä 2015, 116; kyppi.fi.

kirkon mittojen kanssa, kun verrataan esimerkiksi Rihlaman Juupajoen kirkon piirustusten mittoihin (1982). Westerlundin julkisivupiirustuksen (1844) mittajanaa tarkastelemalla saadaan kirkon päämassan (ilman kuisteja) maksimipituudeksi noin 58 jalkaa, joka vastaa noin 17,2 metriä, kun Rihlaman piirustuksista mittaamalla saadaan tulokseksi noin 17,8–18,0 metriä. Westerlundin piirustuksesta mittaamalla saadut mitat poikkeavat hieman Pöykön luetteloimista pituusmitoista, mutta virhemarginaali huomioiden voidaan todeta, että Sumiaisten ensimmäinen kirkko ja Juupajoen kirkko ovat hyvin samankokoisia. Tämä antaa aihetta pohtia Sumiaisten kirkon pohjakaa-vion kulkeutumista Juupajoelle, olihan juupalaisilla haluja perustaa oma kappeliseurakunta jo vuonna 1800 eli samana vuonna kuin Malander piirsi Sumiaisten kirkon pohjakaavan.¹⁵¹

3.2.4 Vimpelin kirkko

Vimpeli kuului alkujaan Pietarsaaren pitäjään, josta se siirtyi Lappajärven rukoushuonekunnaksi vuonna 1806, korotettiin kappeliseurakunnaksi vuonna 1821 ja itsenäistyi kirkkoherrakunnaksi vuonna 1867. Vimpeliläiset anoivat oman kirkon rakentamista ensimmäisen kerran 1784 ja anomus kirkon rakentamiseksi uusittiin 1800-luvun alussa. Kirkon rakennuslupa myönnettiin keväällä 1806. Kirkon piirustukset laati syntyjään pietarsaarelainen kirkonrakentajamestari Jacob Rijf (1753–1808) vuonna 1806.¹⁵²

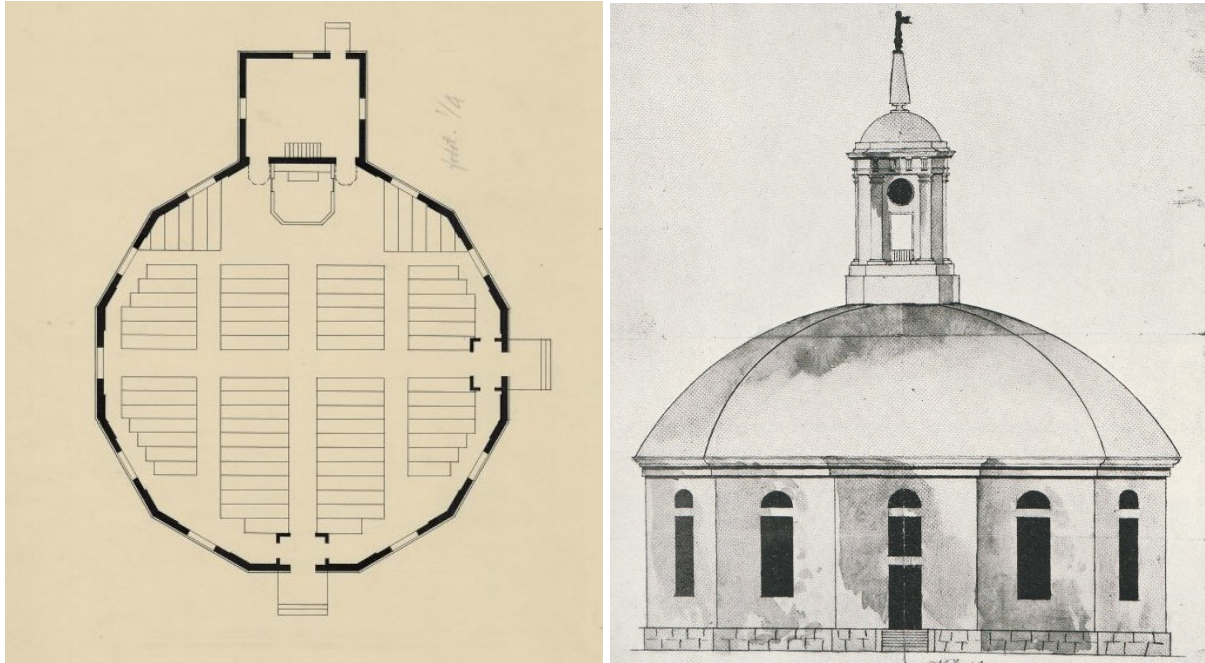
Piirustuksissa kirkko on muodoltaan 12-kulmainen pyörökirkko, jonka itäpuolelle sijoittuu kylkiäisenä sakaristo (KUVA 29). Sisäänkäynnit sijoittuvat kirkon länsi- ja eteläpuolelle, eikä niihin liity päämassasta ulkonevia umpinaisia tai katettuja eteisiä. Kirkon kaikilla muilla seinillä on ikkuna, joita kirkkosaliin avautuu siis yhteensä yhdeksän kappaletta. Ikkunat ovat muodoltaan suorakaiteen muotoisia ja niihin liittyy erilliset yläpuolelle sijoitetut puoliympyrän muotoiset ikkunat. Sakaristo on kaksikerroksinen siten, että toisesta kerroksesta on järjestetty ovien kautta kulku saarnatuoliin ja lukkarinpulpettiin, jotka sijaitsevat symmetrisesti kirkkosalissa alttarin molemmin puolin (KUVA 31). Kirkkosalin ylle asettuu suuri kupolikatto, jonka laella on kahdeksankulmainen lanterniini kupukattoineen, salkoineen ja viireineen (KUVA 30).

---

¹⁵¹ Vallinheimo 1954, 74; Pöykkö 1978, 466; Lehtonen 2006, 260. Ks. mitat Mäkelä 2015,39. Räyringin kirkon halkaisija Kuorikosken piirustuksen mukaan n. 22,8 m, Vimpelin kirkon halkaisija Tuomas Väyrysen mittauspaiirustuksen mukaan n. 24,8 m, Alavuden kirkon halkaisija Bassi & Arppe piirustuksen mukaan n. 24,4 m, Alavuden kirkon halkaisija Engelin piirustuksen mukaan n. 24,6 m, Vimpelin kirkon halkaisija Rijfin piirustuksen mukaan n. 26,1 m, Orisbergin kirkon halkaisija Engelin piirustuksen mukaan n. 16,3 m, Orisbergin kirkon halkaisija Ingman & Lilius piirustuksen mukaan n. 12,5 m, Kuolajärven kirkon halkaisija Engel & Arppe piirustuksen mukaan n. 17,8 m ja Kuopion yläalkeiskoulun voimistelusalin halkaisija Lohrmannin piirustuksen mukaan n. 10,4 m. Mitat ovat suuntaa antavia, piirustuksista skaalatikulla mitattu ja muutettu kyynäristä metreiksi.

¹⁵² Klemetti 1936, 153; Junnila 1983, 493; Rantatupa 1983, 863, 868–869; Gardberg 2006; Mäkelä 2015, 427–428; hiski.genealogia.fi/seurakunnat/Vimpeli.

Laterniini ei ole tasasivuinen, vaan päälmaansuuntiin osoittavat sivut ovat väli-ilmasuuntia pidemmät, jolloin muoto on pikemmin nurkista viistetty neliö. Suunnitelmapiiirustuksissa lanterniiniin kuuluivat pilasterit ja doorilainen palkisto sekä tunti-kello.¹⁵³

KUVA 29 Vas. Vimpelin kirkon pohjapiirustuksesta nähdään sisäänkäyntien sijoittuminen kirkon länsi- ja eteläpuolelle sekä sakariston sijoittuminen itäpuolelle. (Kuva: Tuomas Väyrynen 1933–34, Aalto-yliopiston arkisto.)

KUVA 30 Oik. Vimpelin kirkko on kirkonrakentaja Jacob Rijfin käsialaa ja signeerattu Uudessaakaarlepyyssä 28.3.1806. (Kuva: Klemetti 1936, 155)

Vimpelin kirkon perustustyöt aloitettiin Mäkelän mukaan viimeistään syystalvella 1805, sillä kirkko valmistui pääosin kesällä 1806. Kirkko rakennettiin Vimpelinjoen varteen (KUVA 32). Mäkelän mukaan kirkko toteutui Rijfin piirustusten mukaan eikä jälkeen ole jäänyt merkkejä siitä, että Tukholman Yli-intendentinvirasto olisi laatinut vastaehdotuksen. Kirkon puolipyöreä alttaripöytä, alttarikaide ja puhujantuolit eli *ambot* rakennettiin Rijfien johdolla. Sisämaalaustöistä vastasi talonpoikaismaalari Matts Granberg (1768–1818). Pienempiä korjaus- ja muutostöitä kirkkoon tehtiin vuosina 1837, 1869, 1890, 1893, 1926, 1944 ja 1970–72. Vuonna 1999 kirkkoon tehtiin isompi peruskorjaus ja vuonna 2011 uusittiin paanukate.¹⁵⁴

Vimpelin kirkon esikuvana on taidehistoriallisessa tutkimuksessa pidetty Louis Jean Desprez'n vuonna 1789 suunnittelemaa Hämeenlinnan pyörökirkkoa, jonka

¹⁵³ Mäkelä 2015, 428; Pettersson 1989a, 151.

¹⁵⁴ Mäkelä 2015, 428–429. Mäkelän tutkimusten mukaan Vimpelin kirkon piirustuksia käytettiin Alavuden kirkkohankkeessa, jonka vuoksi ne löytyivät Alavuden asiakirjojen joukosta (Mäkelä 2015, 428).

esikuva puolestaan oli Rooman Pantheon. Tukholman Taideakatemiassa opiskellessaan 1783–1784 Jacob Rijf sai teorian kuuntelun lisäksi kopioida ruotsalaisten arkkitehtien piirustuksia. Hänen opettajansa arkkitehdit Olof Tempelman (1745–1816) ja Carl Fredrik Adelcrantz (1716–1796) työskentelivät Yli-intendentinvirastossa valtakunnan merkittävimpien julkisten rakennusten suunnitteluhankkeiden parissa. Mäkelän mukaan Tempelmanin opetukseen kuului klassisen arkkitehtuurin opetus Vitruviuksen ja Palladion oppien mukaan.¹⁵⁵

KUVA 31 Vas. Vimpelin kaksitoistakulmisen pyörökirkon alttarin molemmin puolin on saarnatuolit, joista toinen on varattu papille, toinen lukkarille. (Kuva: Martti Jokinen 1996, Museovirasto, Rakennushistorian kuvakokoelma.)

KUVA 32 Oik. Vimpelin kirkko on rakennettu Vimpelinjoen eli Savonjoen mutkaan siten, että se sijoittuu joen länsi-eteläpuolelle. Sakaristo osoittaa joelle päin. (Kuva: Suomen elinkeinoelämän keskusarkisto Elka, Seurakuntain Keskinäinen Palovakuutusyhtiö -kokoelma.)

Adelcrantzin suunnittelema vuosina 1768–1783 rakennettu Adolf Fredrikin kirkon keskustorni oli valmistunut 1783 ja oli Jacob Rijfin Tukholman opiskelujen aikana merkittävä puheenaihe. Rijf omaksui Adolf Fredrikin kirkon arkkitehtuurin tyylipiirteiden lisäksi keskustornien rakentamiseen tarvittavan lujuuutta ja kestävyyttä koskevan teknisen tiedon. Vimpelin kirkon muodon taustalla voidaan pitää Tukholman opintojen aikana omaksuttuja klassisten pyörötemppeleiden aiheita sekä Sumiaisten kirkon yhteydessä esiin tullutta Jacob Rijfin veljen Carl Rijfin piirtämää Tukholman Hedvig Eleonoran kirkon mittauspiirustusta. Jacob Rijfin tai Vimpelin kirkon suunnitelman yhteyttä Hämeenlinnan kirkkoon ei ole lähdekirjallisuudessa perusteltu. Sen sijaan Mäkelä on todennut, että Rijfit käyttivät Tukholmassa jäljennettyjen arkkitehtuuripiirustusten aiheita pitkien aikojen kuluttua. Näyttää todennäköiseltä, että Jacob Rijfin ajatus pyörötemppeleistäkin muodostui pidemmän ajan prosessina ja Tukholman esikuvien vaikuttamana.¹⁵⁶

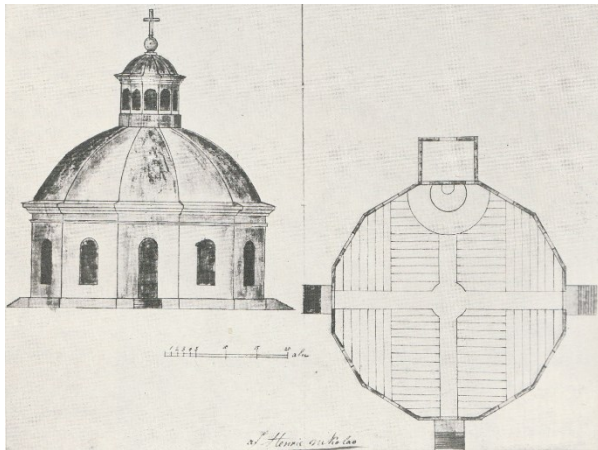
¹⁵⁵ Alanen 1948, 10; Nikula 1990, 62; Lukkarinen 1987, 80; Pettersson 1989a, 151; Pettersson 1989c, 342; Knapas 2001, 56–57; Mäkelä 2015, 67, 72–74.

¹⁵⁶ Mäkelä 2015, 74, 115, 117–118, 502.

3.2.5 Räyringin kirkon suunnitelma

Räyrinki sijaitsee Keski-Pohjanmaan Vetelissä Perhojoen varrella Räyrinkijärven itäpuolella. Kun naapurikylät olivat itsenäistyneet omiksi kappeleikseen ja (Yli)Vetelin vuonna 1679 rakennettu kirkko alkoi olla ahdas ja huonokuntoinen, syntyi räyrinkiläisten keskuudessa ajatus omasta kirkosta. Vetelin vanha kirkko olisi vaatinut perusteellista laajennus- ja korjaustyötä tai uuden kirkon rakentamista, joten oman kappelin rakentamisen ajateltiin olevan hyödyllisempää. Monet Vetelin, Halsuan ja jopa Rävringin talolliset vastustivat Räyrinkiin aiottua kappeliseurakuntaa vedoten taloudellisiin rasituksiin, joita kirkon ja pappilan ylläpitämisestä koituisi.¹⁵⁷

Heinäkuussa 1821 pidetyssä kirkonkokouksessa räyrinkiläiset ilmoittivat, että heillä oli kirkkoa varten kirkonrakentaja Heikki Kuorikosken (1772–1847) tekemät piirustukset ja kustannusarvio. Katsottiin kuitenkin, ettei kirkosta olisi paljonkaan hyötyä, kun Rävringistä ei ollut kulkukelpoista kesätietä Veteliin eikä Rävringinjärven rannalle. Hanke Rävringin kappeliseurakunnan perustamiseksi hylättiin toukokuussa 1822 Helsingin senaatin talousosastolla Keisarillisen Majesteetin nimissä ja räyrinkiläiset luopuivat ajatuksesta perustaa omaa kappeliseurakunta.¹⁵⁸

KUVA 33 Heikki Kuorikosken suunnitelma Rävringin kirkoksi vuodelta 1821 muistuttaa vuonna 1807 valmistunutta Vimpelin kirkkoa. (Kuva: Klemetti 1936, 157.)

Vaikka Rävringin kirkkoa ei koskaan rakennettu, ovat Rävringin kirkon piirustukset (KUVA 33) vaikuttaneet suomalaisen pyörökirkon muotoutumiseen. Piirustukset tilattiin Heikki Kuorikoskelta, joka tiedettiin jo eteväksi kirkonrakentajaksi ja jolla oli myös sukusiteitä Räyrinkiin. Kuorikoski suunnitteli Räyrinkiin 12-kulmaisen kirkon Vimpeliin vuonna 1807 rakennetun kirkon mallin mukaisesti. Kirkon lanterniini poikkesi kuitenkin Vimpelin mallista ja noudatti Kuorikoskien kirkkojen tyypillisiä piirteitä: torni on kahdeksankulmainen ja sen kupukaton päällä on pallojalkainen risti.

¹⁵⁷ Käsälä 1994, 160, 162; hiski.genealogia.fi/seurakunnat/Kokkola; hiski.genealogia.fi/seurakunnat/Veteli.

¹⁵⁸ Käsälä 1994, 160–163.

Lukkarinen on tutkimuksissaan nostanut esiin, että Rääringin kirkon suunnitelma näyttää Vimpelin kirkkoa vanhanaikaisemmalta luomukselta. Lukkarinen tulkitsee, että Rääringin kirkon varsinainen esikuva olisi voinut olla Turun tuomiokirkon 1400-luvulla rakennettu kahdeksankulmainen pääkuori, jolle kaupunginarkkitehti Christian Friedrich Schröder oli 1750-luvulla suunnitellut puolipyöreän katteen lanterniineineen.¹⁵⁹

Rääringin kariutunut kirkkohanke osoittaa, että maalaispitäjien saarnahuoneet ja kappelikirkot saattoivat toteutua vain, jos rakennushankkeella oli oman kyläyhteisön ja emäseurakunnan tuki, taloudelliset edellytykset papin palkkaamiseksi ja kirkon sekä virkatalon rakentamiseksi ja ylläpitämiseksi sekä kirkon (tuomiokapituli) ja moniportaisen virkakoneiston hyväksyntä. Taitava ja meritoitunut kirkkonrakentajakaan ei voinut yksin kirkkoa rakentaa, jos paikallisyhteisö ei toiminut yhdessä.

3.2.6 Alavuden kirkko

Alavus kuului Ilmajoen seurakuntaan, joka on Etelä-Pohjanmaan vanhimpia emäseurakuntia. Alavudelta oli huonot tieyhteydet sekä emäseurakuntaan Ilmajolle että suunnilleen saman etäisyyden päässä sijaitsevalle Lapualle. Suomen sodan jälkeen alettiin hankkia uuden kirkon rakentamista, sillä vanha oli joutunut huonoon kuntoon ja käynyt ahtaaksi. Vuonna 1816 kirkonkokouksessa päätettiin rakentaa samanlainen puinen kirkko kuin Vimpelin pyöreä 12-nurkkainen, jonka piirustus oli hankittu liitettäväksi rakennuslupa-anomukseen.¹⁶⁰

Rakennushakemus saapui Intendentinkonttoriin vuonna 1821, jolloin siellä laadittiin uusi 9.4.1823 päivätty piirustus, jonka olivat allekirjoittaneet Charles Bassi ja Anton Wilhelm Arppe (KUVA 34). Uudessa suunnitelmassa lanterniinia oli hiukan madallettu entisestä. Piirustusten saavuttua Alavudelle, päätettiin elokuussa 1823 kutsua rakennusurakkaneuvotteluihin Johan Kantlin Uudestakaarleppeystä ja Juho Köhlström Jalasjärveltä. Marraskuussa 1823 päätettiin kutsua neuvotteluihin vielä Heikki Kuorikoski Kaustisista, joka saapui ainoana paikalle joulukuussa 1823 järjestettyyn kokoukseen. Alavutelaiset pitivät Heikki Kuorikosken palkkavaatimusta korkeana, mutta kun muita rakennusmestareita ei ollut saatavilla, päätyivät he yksimielisesti valitsemaan Kuorikosken tehtävään.¹⁶¹

Heikki Kuorikoskella oli käytössään jo vuonna 1821 Rääringin kirkkoa varten tehdyt piirustukset (KUVA 33). Kuorikoski teki joitakin muutoksia Alavuden kirkon

---

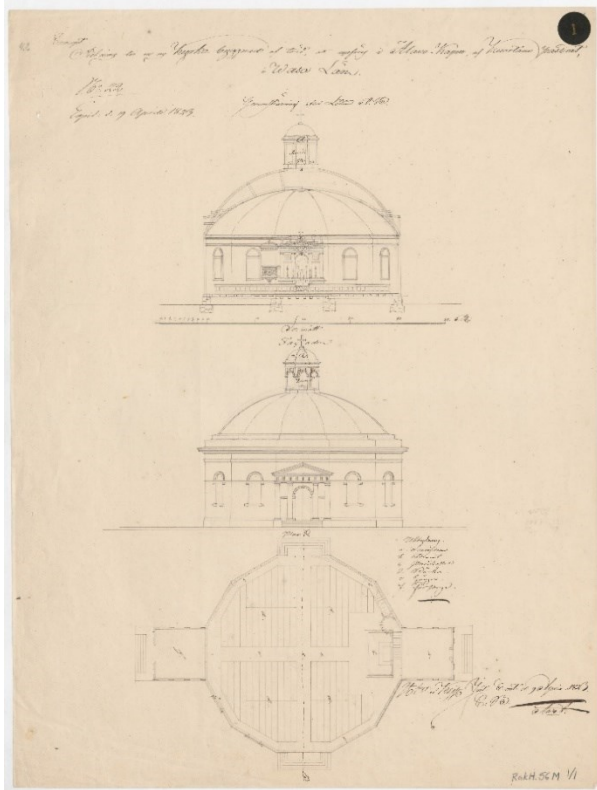
¹⁵⁹ Käsälä 1994, 162; Lukkarinen 1998, 86. Tuomiokirkko paloi Turun palossa 1827 ja Heikki Kuorikoski oli poikiensa kanssa rakentamassa kirkon tornia vuosina 1829 ja 1830 (Käsälä 1998, 27).

¹⁶⁰ Karttunen 1953, 48, 51–52, 55; Kojonen 1993, 289, 293, 295, 297, 301, 306–308, 310, 312. hiski.genealogia.fi/seurakunnat/Alavus; hiski.genealogia.fi/seurakunnat/Ilmajoki. Alavudesta tuli Ilmajoen kappeliseurakunta vuonna 1701. Alavus itsenäistyi kirkkoherrakunnaksi vuonna 1835 (Kojonen 1993, 302).

¹⁶¹ Klemetti 1936, 155–157, 159, 167; Kojonen 1993, 313–314; Lukkarinen 1989, 349.

piirustuksiin. Hirsityöt aloitettiin keväällä 1825, ja Kuorikoski toi mukanaan kotiseudultaan 12 kirvesmiestä rakennustöihin. Kirkko rakennettiin piirustusten mukaan kesän 1825 aikana Ruovedeltä Lapualle johtavan maantien varrelle.¹⁶²

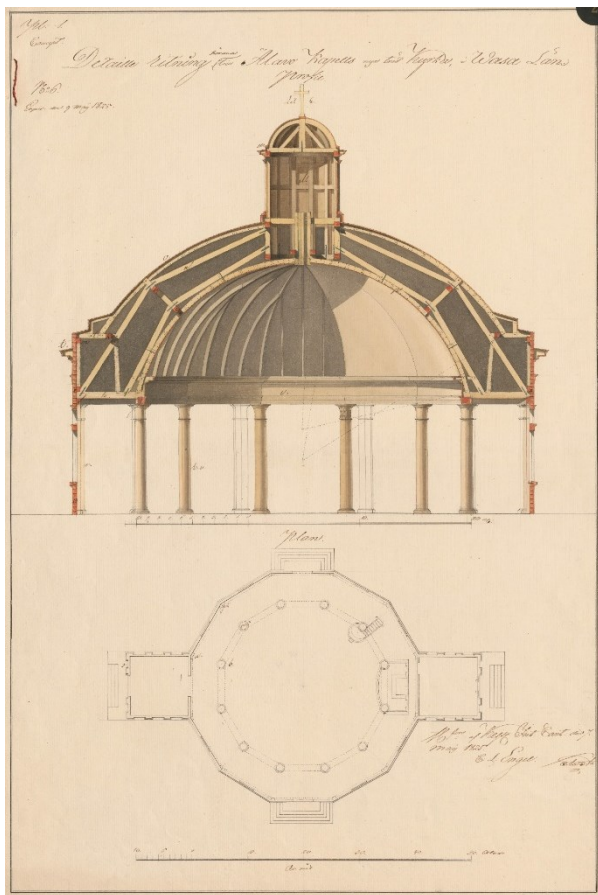

KUVA 34 Alavuden kirkko (Kuortaneen kappeli) piirustus 1823 A. W. Arppe. (Kuva: Kansallisarkisto, Rakennushallituksen piirustukset II:Iaa.)

Rakennustyöt olivat jo vauhdissa, kun Intendentinkonttorista saapui vielä uusi piirustus (KUVA 35 ja KUVA 36), jonka olivat allekirjoittaneet Intendentinkonttorin uusi ylipäällikkö Carl Ludvig Engel ja ensimmäinen konduktööri Anton Wilhelm Arppe. Piirustukseen oli arvatenkin Engelin vaikutuksesta lisätty kirkkosaliin 12 piliaria kannattamaan kattokupolia. Kirkkoon ei tullut suunnitelman mukaisia pylväitä, vaan kirkko toteutui lähinnä Kuorikosken vuonna 1821 laatimien Räyringin kirkon piirustusten mukaan. Kirkko ja kellotapuli valmistuivat pääosin vuoden 1825 loppuun mennessä. Kevättalvella 1826 katot vielä tervattiin ja maalaustyöt tehtiin kesällä 1826 kristiinankaupunkilaisen Anders Nordströmin johdolla. Syksyllä Nordström lupasi valmistaa alttaritaulun kotonaan niin, että se oli joulukuussa 1826 valmis paikoilleen asennettavaksi. Alavuden kirkko tuhoutui tulipalossa vuonna 1912.¹⁶³

¹⁶² Kojonen 1993, 312, 314; Käsälä 1994, 163, 310.

¹⁶³ Klemetti 1993, 155–156; Kojonen 1993, 315–317. Kojonen viittaa Klemettiin, joka puolestaan arvelee, että kirkon suunnittelijana voidaan pitää Jaakko Rijfiä (Klemetti 1936, 155–156; Kojonen 1993, 317). Käsälän mukaan Kuorikoski teki vain pieniä muutoksia Räyringin kirkon piirustuksiin ja toteutti suunnitelmansa pyörökirkosta Alavudella (Käsälä 1994, 163). Kyseessä lienee

KUVA 35 Vas. Alavuden kirkon piirustuksen Intendentinkonttorissa signeerannut C. L. Engel 7.5.1825. (Kuva: Kansallisarkisto, Rakennushallituksen piirustukset II:Jaa.)

KUVA 36 Oik. Alavuden kirkon interiörissä huomio kiinnittyy alttarin molemmin puolin sijaitseviin katoksellisiin lukupulpetteihin. (Kuva: Museovirasto, Historian kuvakokoelma 1905.)

Kirkossa oli kahdeksan suurempaa kaari-ikkunaa sekä kaksi pienempää kaari-ikkunaa etelä-pohjoisovien yläpuolella. Kirkon itäpuolella oli sakaristo ja länsipuolella pääsisäänkäyntieteen. Kupolikatto oli päällystetty paanuilla, ja katon huipulta nousi kahdeksankulmainen lanterniini, jonka kupukatto oli pellitetty, ja jonka huipulla oli pallojalkainen risti. Kirkossa ei aluksi ollut lehteriä, ja penkit oli järjestelty siten, että kulkemaan pääsi sekä ristikäytäviä että kirkkosalin seinustan käytäviä pitkin. Altтари sijaitsi itäisellä sivustalla ja alttarin molemmin puolin oli katoksella varustetut saarnastuolit, *ambot*, joista toinen oli varattu papille ja toinen lukkarille. Alttarin takana oli sakaristo, jonka toisessa kerroksessa oli koulutupa, josta puolestaan pääsi ovien kautta saarnastuoleihin.¹⁶⁴

ollut kirkon sisämaalaustyöt, sillä kirkko ja tapuli maalattiin punaisella vuonna 1843 (Kojonen 1993, 318, 319).

¹⁶⁴ Kojonen 1993, 318.

Alavuden kirkko muistuttaa hyvin pitkälti Rijfin suunnittelemaa Vimpelin kirkkoa, mutta sillä on Kuorikoskille ominaisia piirteitä, kuten lanterniini päätteineen. Alavuden kirkon tapauksessa voidaan pitää huomionarvoisena seikkana rakennusmestarin päättäväisyyttä rakentaa kirkko oman näkemyksensä mukaan viranomais-tahon piirustukset sivuuttaen. Voidaan tosin pohtia, johtuiko tämä arkkitehtonises-teettisistä syistä, rakennusteknisestä osaamisen sovittamisesta suhteessa vallitseviin olosuhteisiin, oman kädenjäljen toteuttamishalusta, työvoiman ja materiaalien saata-vuudesta vai ehkä silkasta jääräpäisyydestä. Oli syy mikä tahansa, Heikki Kuorikos-ken työ osoittaa hänen olleen osaava suunnittelija, joka hallitsi rakentamisen teknis-taiteellisen kokonaisuuden, ja joka pystyi ohjaamaan ja valvomaan työmaalla raken-nussuunnitelmien toteutumista.

3.2.7 Orisbergin ruukin kirkko

Orisbergin ruukki perustettiin 1676 Pohjanmaan Isossa-Kyrössä sijaitsevan Orismalan joen varteen. Ruukin omistajana ja ruukin toiminnan sekä kartanoalueen kehittäjänä vaikutti 1770-luvulta 1870-luvulle saakka ruotsalaislähtöinen Björkmanin suku. Oris-bergin kirkkoseurakunta perustettiin 1828. Kirkon ja kellotapulien piirustukset tilattiin C. L. Engeliltä (KUVA 37, KUVA 38 ja KUVA 40). Kirkon piirustuksissa esiintyvä pyö-rötemppeleli kupolikattoineen tuo mieleen Rooman Pantheonin Kellotapuli avoimine pylväikköineen ja palkistoineen eli *entablementteineen* muistuttaa klassisen Kreikan temppeleitä. Kirkko rakennettiin Orisbergin Kotilammen niemekkeelle vuonna 1830.¹⁶⁵

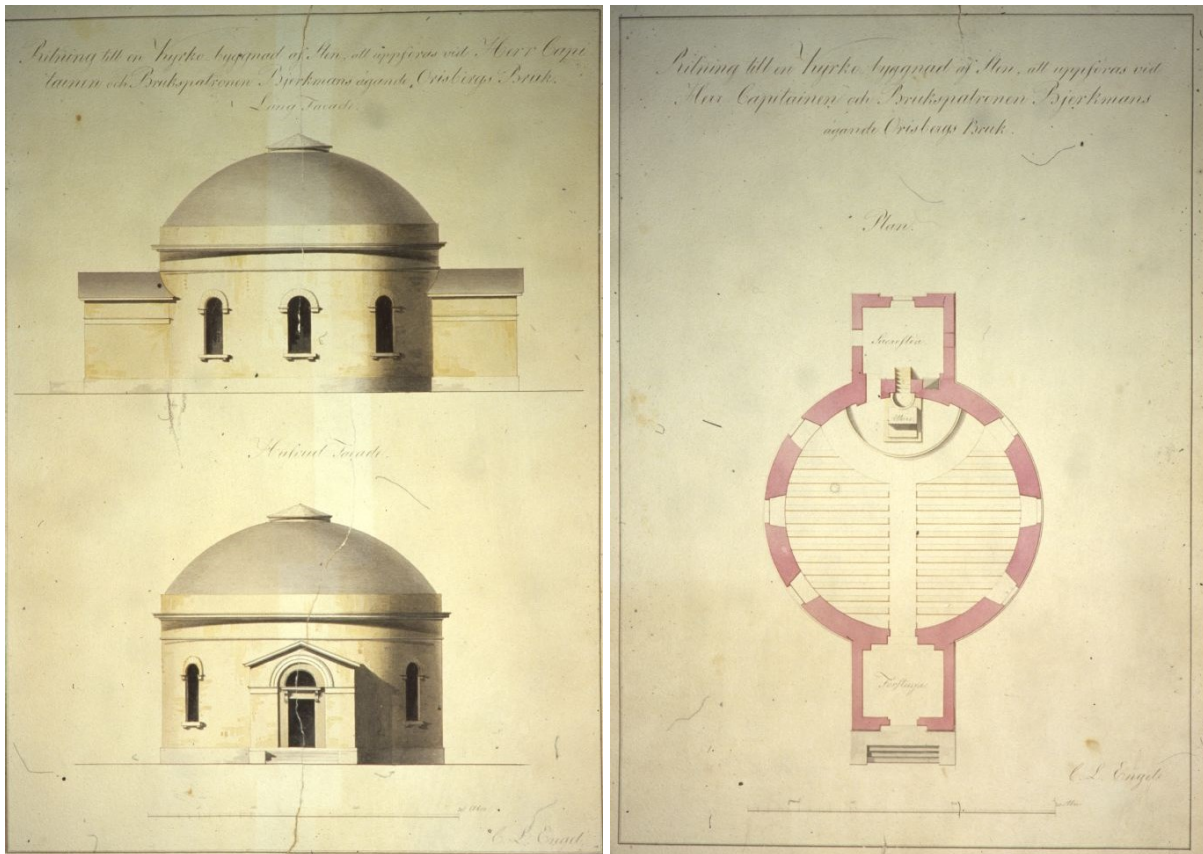
Kirkon toteutus poikkeaa huomattavasti suunnitelmasta, sillä se on toteutunut kahdeksankulmaisena hirsirakennuksena, jonka katto on muodoltaan kahdeksansär-mäinen laakea telttakatto (KUVA 39). Katon laella on kahdeksankulmainen lanterniini, jonka jokaisella sivulla on ikkuna antamassa valoa ylhäältä kirkkosaliin. Saarna-tuoli on sijoitettu kirkkosalin itäosassa sijaitsevan alttarin päälle (KUVA 41) ja kirkon länsiosassa on lehteri. Kirkon itäpuolella kuorin takana on sakaristo ja lännessä pääovi eteiskuistilla. Sisäänkäyntejä on korostettu pylväiköillä. Kirkkosalissa on kuusi kaari-ikkunaa, kolme kummallakin puolella kirkkosalia. Kirkko maalattiin alkujaan punai-sella (oletettavasti keittomaalilla) ja lautavuorauksen laitton yhteydessä vuonna 1839, se sai keltaisen sävyn. Kirkossa on alun perin ollut paanukatto, nykyisin konesau-mattu peltikatto.¹⁶⁶

---

¹⁶⁵ Liakka 1920, 72, 79, 104–105; Lounatvuori 1990, 1. Entablementti muodostuu pylväikön ylä-puolisesta palkistosta: arkkitraavista ja friisistä sekä päätykolmiosta eli korniisista.

¹⁶⁶ Liakka 1920, 105; Kaarto 1974, 1. Klemetin mukaan Orisbergin kirkko on muodoltaan kar-tiokattoinen *pyörökulmio*, kun taas esimerkiksi Alauden ja Vimpelin kirkot ovat *kupukeskiöitä*. (Klemetti 1936, 156, 159)

KUVA 37 Vas. Engelin suunnitelmassa etenkin julkisivupiirustusten osalta käy ilmi aiotun rakennuksen idea kivirakenteisena ja sileäksi rapattuna pyörötempppelinä, jonka pyöreän holvin laelta ohjataan luonnonvalo *oculuksen* kautta sisään. (Kuva: Aalto-yliopiston arkisto, Arkkitehtuurin historian opetuskuvakokoelma.)

KUVA 38 Oik. Engelin piirtämästä pohjapiirustuksesta Orisbergin ruukinkirkoksi käy ilmi pyörötempppelin itä-länsisuuntainen akseli, jonka muodostavat pääsisäänkäyntieteen ja sakaristo. Pohjapiirustus osoittaa myös ikkunoiden, penkkien ja alttarikehän sekä saarnatuolin sijoittelun. (Kuva: Aalto-yliopiston arkisto, Arkkitehtuurin historian opetuskuvakokoelma.)

Toteutuneen rakennuksen ja suunnitelmien väliset huomattavat eroavaisuudet saavat aikaan joukon kysymyksiä, joihin ei ole tämän tutkimuksen puitteissa mahdollisuutta syventyä perinpohjaisesti. Esimerkiksi toimiko C. L. Engel yksityisenä arkkitehtina vai viranomaista edustavana suunnittelijana, kun tiedetään, että Björkmanit olivat jo aiemmin tilanneet Engeliltä piirustuksia Fiskarsiin. Engelillä näyttää piirustuksista päätellen olleen mielessään näyttävämpi rakennus kuin maaseutupitäjien kirkot, joiden rakennuspiirustuksia hän oli toki jo nähnyt virassaan Intendentinkonttorissa (vrt. Vimpeli ja Alavus). Orisbergin kirkon piirustukset osoittavat Engelin tavoitelleen itsenäistä pyörökirkon ilmaisua, joka ei ollut toisinto edellä mainittujen maaseutukirkkojen suunnitelmista. Engel lienee tavoitellut ruukin kartanoalueelle soveltuvaa pyörötemppeleä, jonka mittasuhteet ja kohtuullisuus edustivat omistajansa

mukaista arvoa ja asemaa. Engelillä olisi tahtoessaan ollut kykyä mahtavampaankin rakennukseen, olihan hän suunnitellut pöytälaatikkoon mm. Moskovan kirkon ja Pietarin teatterin.¹⁶⁷

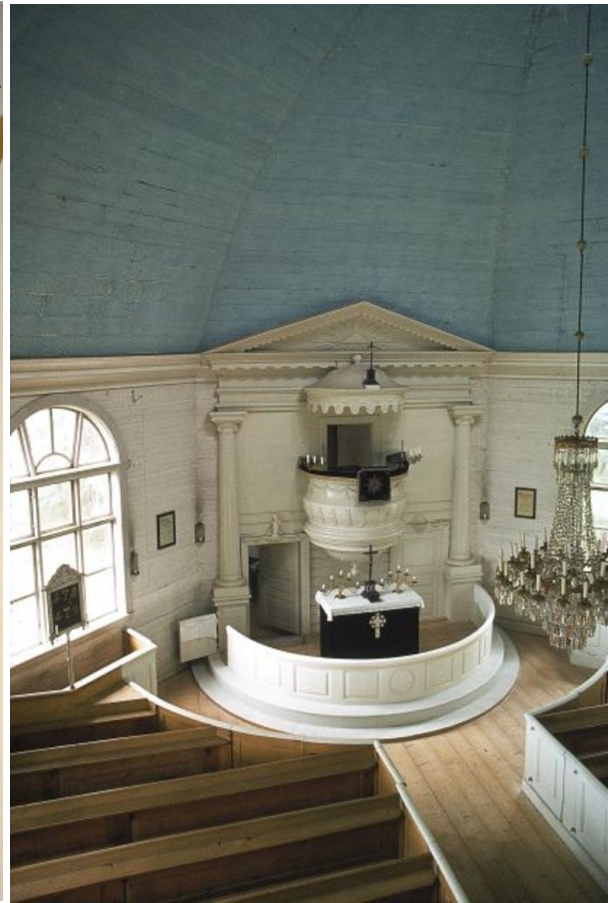
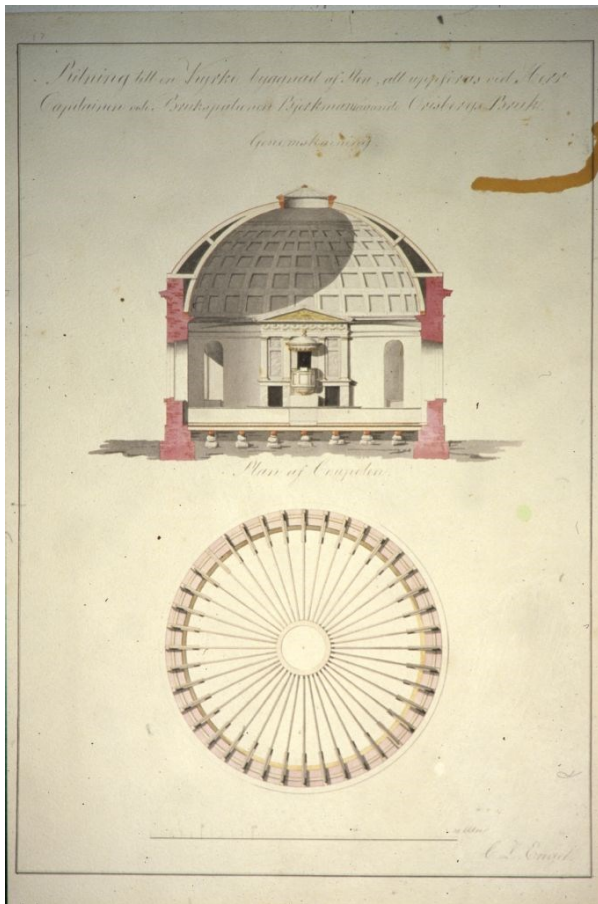
KUVA 39 Orisbergin ruukin kirkko. (Kuva: Martti Jokinen 2001, Museovirasto, Rakennushistorian kuvakokoelma.)

Vaikka toteutunut rakennus poikkeaa piirustuksissa esitetyistä, pyrkivät perusratkaisut mukailemaan kirkon kokonaisideaa. Engelin osallisuudesta työn ohjaukseen ja valvontaan rakennusvaiheessa ei ole tietoa eikä vastaavan rakennusmestarin tai Björkmanien vaikutuksestaan. Vaikuttaa kuitenkin siltä, että rakennusajankohtana olosuhteet olivat muuttuneet verrattuna päärakennuksen rakentamisaikaan. Osavien rakennustyömiesten tai materiaalien tuominen Ruotsista oli ehkä hankaloitunut tai työvoima ja materiaalit haluttiin hankkia paikallisesti. Kun otetaan huomioon, että ruukilla oli ollut oma tiilitehdas ja mahdollisuus rakentaa kivirakenteinen kirkko, ajatus siitä, että kirkon rakensivat ruukin alustalaiset, ehkä Isonkyrön talonpojat, saa vahvistusta. Kirkon paanukatto kuvaa myös perinteisten rakennusmenetelmien, luonnonmateriaalien ja paikallisen työvoiman käyttöä. Björkmaneilla oli yhtä aikaa meneillään myös muita rakennushankkeita Orisbergin ruukin kartanolla ja myös muualla, joten työvoiman tarve ja rakennushankkeiden kustannukset olivat suuret.¹⁶⁸

¹⁶⁷ Liekka 1920, 73; Lounatvuori 1990, 1; Sinisalo 2015, 8. Björkmanit olivat yläluokkaista sivistyneistöä, joten oletettavasti he olivat paitsi tietoisia Engelin arkkitehdintaidoista, myös haluja rakennuttaa edustuskelpoisia rakennuksia.

¹⁶⁸ Lounatvuori 1990, 2-4; Liakka 1920, 40, 43. Ruukissa tuotettiin kauppatavaraksi malmista rautakankea, jota vietiin 1700-luvulla Vaasaan laivoihin lastattavaksi ja 1800-luvun alussa Oravaisten kautta Venäjälle (Liakka 1920, 55; Kyppi.fi). Jatkojalostetut terästuotteet, kuten

KUVA 40 Vas. Orisbergin ruukinkirkon leikkauspiirustuksessa (Engelin suunnitelma) tulee esiin kattoholvin Pantheon-vaikutteet sekä taustalla näkyvä alttarin yläpuolelle sijoitettu saarnatuoli. (Aalto-yliopiston arkisto, Arkkitehtuurin historian opetuskuvakokoelma.)

KUVA 41 Oik. Orisbergin kirkon kuorin alueella on nähtävissä Engelin suunnitelman mukaisia ratkaisuja niin penkkien, pilasteri ja risaliitti-sommitelmien kuin saarnatuolin sijoittelunkin osalta. (Marja Terttu Knapas 1974, Museovirasto, Rakenushistorian kuvakokoelma.)

Orisbergin kirkon toteutuksessa nousee esiin kysymyksiä soveltavien ratkaisujen lähtökohdista ja tekijöistä. Kirkon lanterniin muotokieli yhtenee Alavuden kirkon lanterniin kanssa. Samanmuotoisen kuvun päällä on "kustavilainen" pallojal-kainen risti. Myös kirkkosalin ikkunoiden puitejako on pääpiirteittäin samankaltainen. Vaikka suunnitelmaa on pyritty mahdollisuuksien mukaan toteuttamaan, on ratkaisumallia haettu myös aiemmin rakennetuista Pohjanmaan kirkoista.

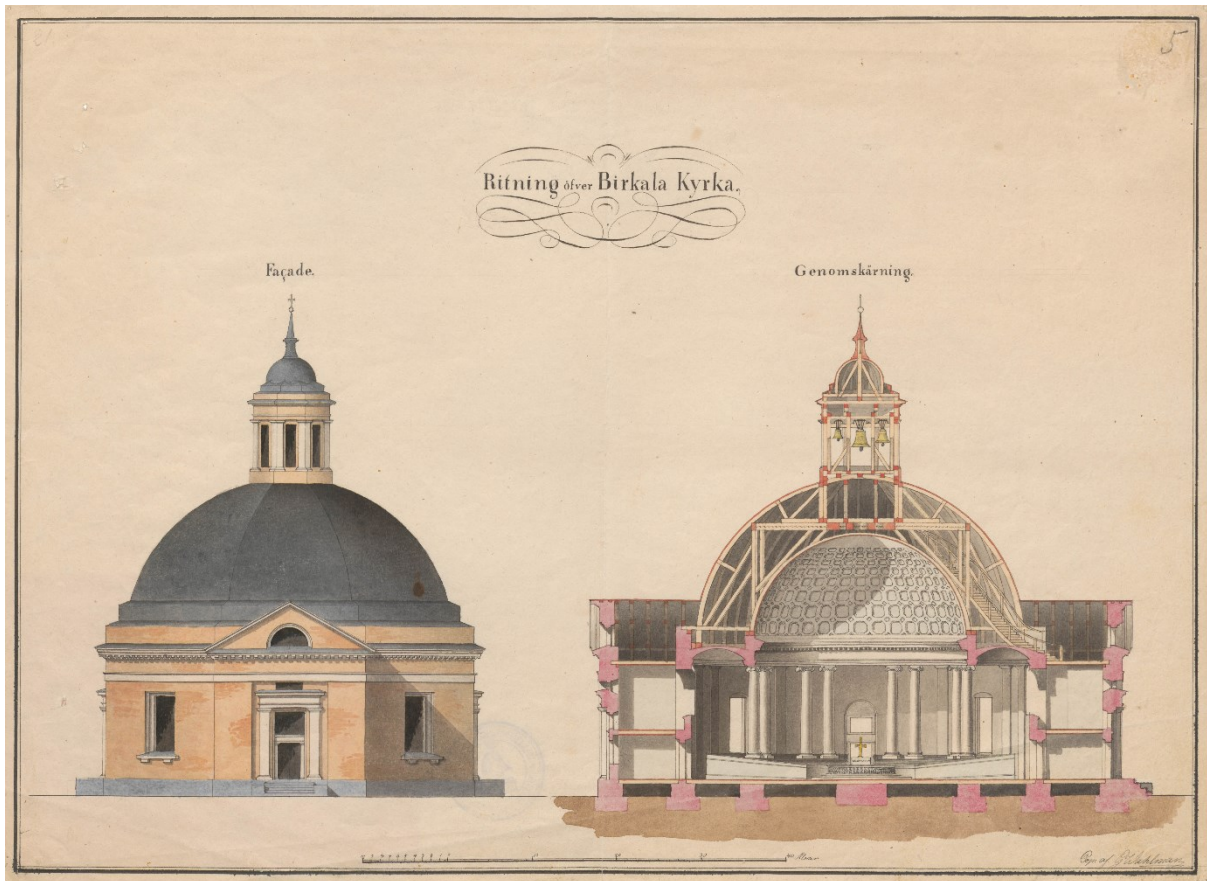
Juupajoen kirkon kannalta merkitykselliseksi tulee tarkastella Orisbergin kirkkoa avaimena eri tekijöiden kädenjäljen tunnistamiseen. Orisbergin suunnitelmapii-rustukset valottavat Engelin puhdasta ideaa pienen yhteisön pyörökirkoksi.

---

valssattu pelti, tehtiin ulkomailla, (Ruotsissa ja Venäjällä) ja lienee ollut arvokasta (Sinisalo 2015, 26).

Toteutunut rakennus puolestaan heijastelee rakentajien, materiaalien ja olosuhteiden suomia mahdollisuuksia. Lisäksi yksittäisistä rakennusosista voidaan tunnistaa suomalaisten kirkonrakentajamestarien perintöä ja levittäytymistä luonnollisten kulkuyhteyksien mukana pitäjästä toiseen.

3.2.8 Nokian kirkko (ent. Pirkkalan kirkko)

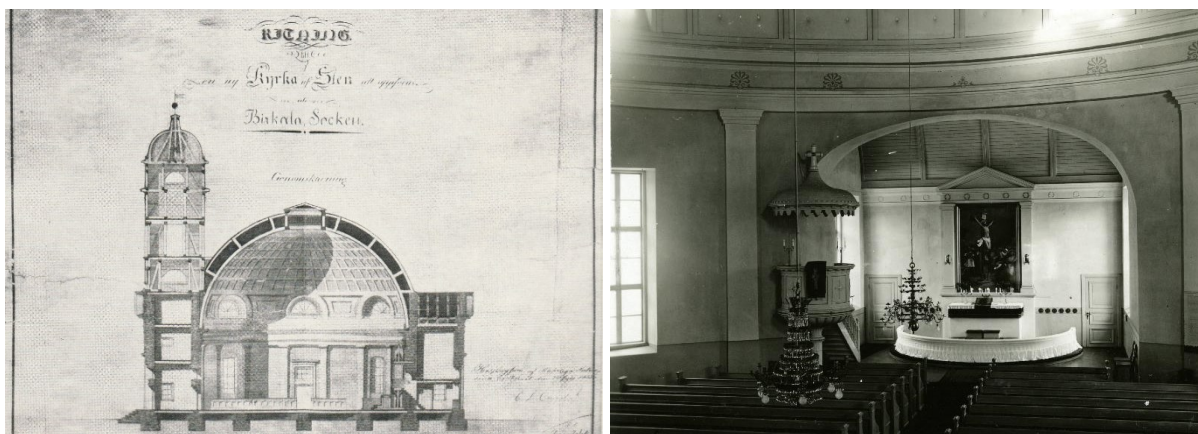

KUVA 42 A. F. Granstedtin suunnitelma (Wahlmanin kopio) Pirkkalan kirkoksi vuodelta 1827 esittää pyörökirkkoa, jonka kupukatton laella on kellotorni. (Kuva: Kansallisarkisto, Rakennushallituksen piirustukset II:Iaa.)

Pirkkalan seurakunta kuului Ylä-Satakunnan vanhimpiin seurakuntiin ja itsenäistyi 1200-luvulla. Nyt tarkasteltavaa kirkkoa edeltänyt kirkko rakennettiin vuosina 1645–1647, sitä korjattiin useaan otteeseen mm. vuosina 1708, 1768 ja 1813. Uuden kirkon rakentaminen oli vireillä jo 1750-luvulta asti, ja sen piirustukset hyväksyttiin Tukholman Yli-intendentinvirastossa vuonna 1762. Kirkonrakennussuunnitelmia varjostivat ja viivästyttivät seurakuntalaisten sisäiset kiistat rakennuspaikasta, kustannuksista ja rakennusmateriaaleista.¹⁶⁹

¹⁶⁹ Klemetti 1927, 50–51; Saarenheimo 1974, 693–694, 697–698, 710; Vainionpää 1989, 2–10; hiski.genealogia.com/seurakunnat/Pirkkala.

Koska rakennusasia oli viivästynyt katsottiin piirustusten vanhentuneen ja uudet tilattiin Helsingin Intendentinkonttorista kesällä 1824. Piirustuksia pidettiin kauniina ja sopivina, mutta kustannusarvion 110 646 ruplaa oli kaukana kirkonkassan saldosta, joka oli 600 riksiä ja 200 ruplaa. Kirkko oli suunniteltu rakennettavaksi kivestä ja se oli mitoitettu 3 000 hengelle, kun 1 000 paikkaa olisi riittänyt. Seurakuntalaiset pelästyivät kustannuksia ja anoivat senaatilta lupaa rakentaa kirkko puusta, mutta anomus hylättiin joulukuussa 1826. Kapteeni Brakel ryhtyi ajamaan seurakuntalaisten asiaa ja ehdotti kustannusten säästämiseksi kirkon rakentamista tiilistä sekä kääntyi ”koskiparoni” Karl Rosenkampffin puoleen, jonka suhteita hyödyntämällä saatiin Intendentinkonttorin konduktööri Anders Fredrik Granstedt (1800–1849) laatimaan pienemmän tiilikirkon piirustukset (KUVA 42). Senaatti hyväksyi marraskuussa 1828 pirkkalalaisten anomuksen rakentaa kirkko Granstedtin suunnitelman mukaan.¹⁷⁰

KUVA 43 Vas. Intendentinkonttorissa C. L. Engelin ja A. W. Arppen allekirjoittama Nokian kirkon leikkauspiirustus sisältää länsitornin. (Kuva: Klemetti 1936, 158.)

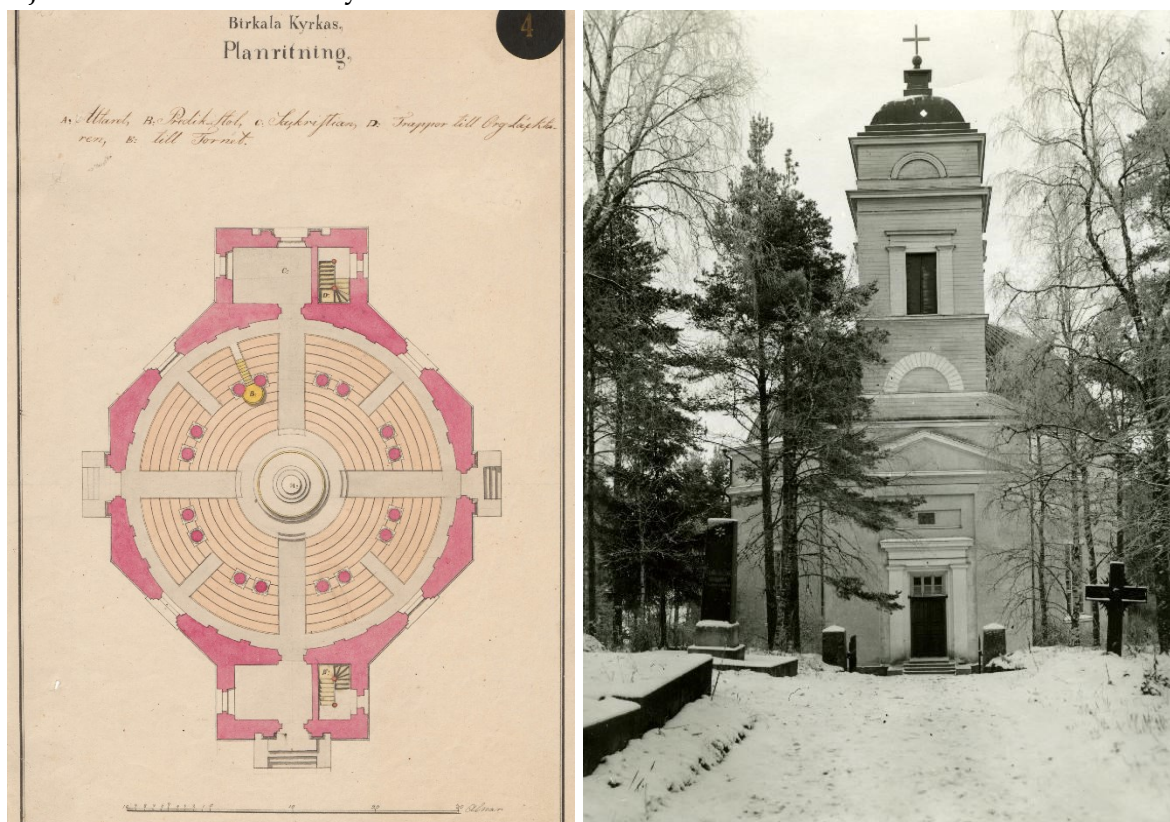
KUVA 44 Oik. Kuva Nokian kirkon interiööristä. Uusi kuori rakennettiin entisen sakariston paikalle. (Kuva: 19.12.1927, Suomen elinkeinoelämän keskusarkisto Elka, Seurakuntain Keskinäinen Palovakuutusyhtiö -kokoelma.)

Kirkon rakennustyöt aloitettiin syksyllä 1829 rakennusmestari Johan Kantlinin (1770–1839) johdolla. Kirkon perustukset saatiin valmiiksi syksyllä 1830, mutta töitä ei voitu jatkaa keväällä 1831, koska rakennustarvikkeita ei voitu kuljettaa paikalle talvella huonon kelin vuoksi. Pirkkalalaiset eivät myöskään olleet tyytyväisiä rakennussuunnitelmaan, vaan halusivat kellotornin rakennettavaksi pääoven sisäänkäynnin

¹⁷⁰ Saarenheimo 1974, 711–713; Kydén 1998, 59, 128. A. F. Granstedt (1800–1849) nimitettiin Intendentinkonttorin toiseksi konduktööriksi 1822. Klemetti arvelee, että Granstedt suunnitteli Pirkkalan kirkon yksityisenä arkkitehtina (Klemetti 1936, 158; Lukkarinen 1989, 349). Johan Kantlinin ja Carl Rosenkampffin yhteyksistä ks. Mäkelä 2015, 111–112.

päälle tai kokonaan kirkosta erilleen. Kirkkosaliin suunnitellut 16 pylvästä ja keskelle sijoittuva alttari eivät myöskään olleet seurakuntalaisten mieleen.¹⁷¹

KUVA 45 Vas. Nokian kirkon pohjapiirustus Granstedtin mukaan, jossa näkyvät 16 pilasteria ja penkkien kaartuminen keskelle kirkkosalia sijoittuvan alttarin ympärille. (Kuva: Kansallisarkisto, Rakennushallituksen piirustukset II: Iaa.)

KUVA 46 Oik. Nokian kirkko kuvattuna ulkoa vuonna 1927. (Kuva: 19.12.1927, Suomen elinkeinoelämän keskusarkisto Elka, Seurakuntain Keskinäinen Palovakuutusyhtiö -kokoelma.)

Helmikuussa 1835 pidetyssä pitäjänkokouksessa päätettiin pyytää uusia piirustuksia Intendentinkonttorista ja uudet toiveiden mukaiset piirustukset vahvistettiin senaatin talousosastolla 26.1.1836. Uusissa C. L. Engelin ja A. W. Arppen allekirjoitettavissa piirustuksissa pylväät oli poistettu ja tilalle oli tullut 12 pilasteria, alttari oli siirretty itäseinälle ja kellotorni lännessä sijaitsevan pääoven yläpuolelle (KUVA 43).¹⁷²

Rakennustöitä jatkettiin kesällä 1836, mutta työt keskeytyivät taloudellisten ja rakennusteknisten riitojen takia kesäksi. Kesällä 1838 kirkko saatiin valmiiksi. Rakennushankkeen loppuun viemisessä oli merkittävä rooli kirkkoherra Sumeliuksella, joka toimi rakennustyömaalla välien selvittelijänä ja työn ohjaajana silloin kun vieraspaikkuntalaiset rakennusmestarit olivat pitkiä aikoja poissa työmaalta. Vuoden 1904

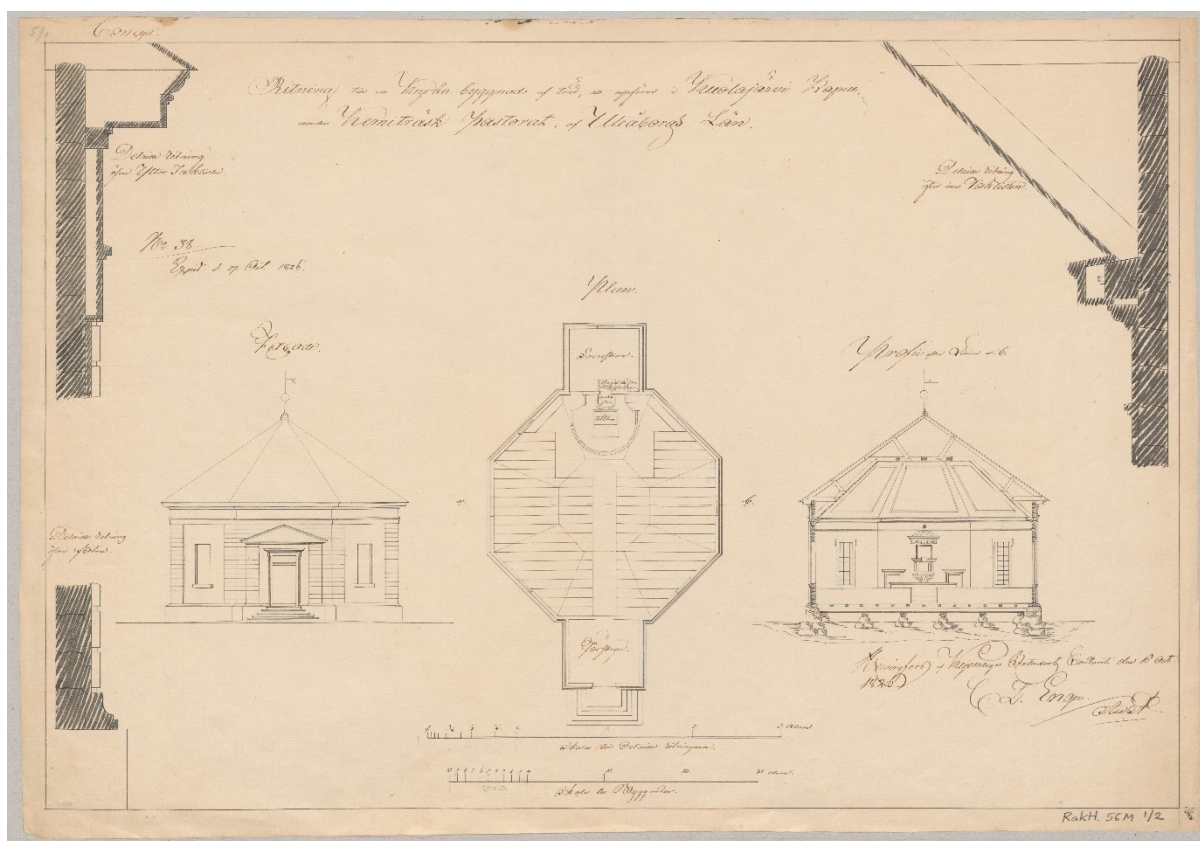
¹⁷¹ Saarenheimo 1974, 713-714; Mäkelä 2015, 110-113.

¹⁷² Saarenheimo 1974, 714.

korjaus- ja muutostöissä sakaristo avattiin kirkkosaliin poistamalla väliseinä ja siitä tehtiin kuori (KUVA 44). Samalla rakennettiin uusi sakaristo kirkon ulkopuolelle.¹⁷³

Vanhan Pirkkalan, nykyisen Nokian kirkon (KUVA 46) kerrotaan usein olevan C. L. Engelin suunnittelema, mutta kirkkoa rakennettiin monta vuotta Granstedtin piirustusten mukaan ennen kuin paroni Rosenkampff pyysi 27.7.1835 suullisesti uusia piirustuksia Engeliltä. C. L. Engel lähetti piirustukset henkilökohtaisessa kirjeessä Rosenkampffille. Uudemmassa piirustuksessa (KUVA 43) on Engelin allekirjoituksen lisäksi A. W. Arppen allekirjoitus. Kirkon pohjaleikkausmuodon seinien ulkopuolen ääriviiva muodostaa kahdeksankulmion ja sisäpuolen ääriviiva ympyrän (KUVA 45). Seinien muoto samoin kuin sisäänkäyntien ja ikkunoiden jäsentely voidaan lukea Granstedtin työksi.¹⁷⁴

3.2.9 Kuolajärven kirkko

KUVA 47 Kuolajärven kirkko Sallassa. Piirustukset A. W. Arppe ja C. L. Engel 1826. (Kuva: Kansallisarkisto, Rakennushallituksen piirustukset II: Iaa.)

Kuolajärveltä emäkirkkoon Kuusamoon oli pitkä matka, joten Kuolajärveläiset anoi-
vat pitkien matkojen vuoksi kappelioikeuksia elokuussa 1824. Senaatin päätöksen

¹⁷³ Saarenheimo 1974, 714–716.

¹⁷⁴ Saarenheimo 1974, 716.

mukaan Kuolajärvestä tuli Kemijärven kappeli. Kirkon piirustukset laadittiin Intendentinkonttorissa ja ne on päivätty 26.10.1826 A. W. Arppen ja C. L. Engelin allekirjoituksilla varustettuina (KUVA 47). Kirkko suunniteltiin kahdeksankulmaiseksi särmäkattoiseksi pyörökirkoksi, jonka itäpäässä oli sakaristo ja länsipäässä eteishuoneella varustettu sisäänkäynti. Kirkkosalin molemmilla puolilla oli kolme ikkunaa ja saarnatuoli oli sijoitettu alttarin yläpuolelle. Katon huipulla oli pallojalkainen viiri.¹⁷⁵

Rakennushanke viivästyi katovuosien takia, ja seurakuntalaiset anoivat vuonna 1831 kirkonrakennustöihin rakennusmestaria ja avustusta sekä ehdottivat kirkon rakennuspaikkaa siirrettäväksi Sallajoen itäpuolelle. Kirkon rakennuspaikaksi määrättiin Siltakangas Sallanjoen itäpuolella. Rakennustöiden johtajaksi valittiin rakennusmestari Adam Lantto, jonka johdolla rakennustyöt aloitettiin 1832. Syyskuuhun 1834 mennessä kirkkoon oli salvottu kuusitoista hirsikertaa, ja kattopäreet sekä sisustuksen lautatavara olivat työn alla. Rakennustöitä vaikeuttivat ja hidastivat katovuodet, sairaudet, köyhyys, työmaan riidat ja epäjärjestys sekä rakennusmestarin taipumus väkijuomiin.¹⁷⁶

Uudeksi rakennusmestariksi valittiin kuvernöörin johdolla H. B. Westerlund Pietarsaaresta. Uusi rakennusmestari kohtasi heti Kuolajärven vaikeat olosuhteet. Matka kesti tulvien vuoksi 35 päivää, eikä töitä voinut heti aloittaa väestön köyhyyden vuoksi. Kirkonrakennustöiden sijaan työvoima tarvittiin heinäntekoon ja sadonkorjuuseen. Lisäksi väestö oli vaikea koota nopeasti rakennustöihin, sillä kuolajärveläiset asuivat hajallaan ja laajalle levittäytyvällä alueella. Vaikeuksista huolimatta kirkko valmistui suurimmaksi osaksi vuonna 1838. Kirkosta puuttui vielä ikkunapuitteet ja lasit, saarnatuolin katos, kaiteet ja oviportit, jotka annettiin kemijärveläisen nikari ja lasimestari Johan Pöyliön vastuulle.¹⁷⁷

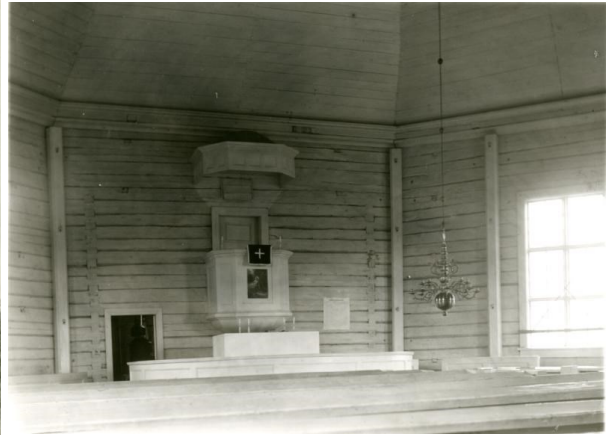
Intendentinkonttorissa työskennelleen ensimmäisen konduktöörin A.W Arppen nimikirjaimet piirustuksessa johdattavat ajattelemaan, että hän vastasi kirkon suunnitelmasta Engelin ollessa kiireinen muualla. Kirkossa näkyy kuitenkin yhteneviä piirteitä esimerkiksi Orisbergin kirkon kanssa, joita voidaan alkaa pitää Engelin pyörökirkolle tyypillisinä. Engelin suunnittelun piirteitä näyttää olevan itä-länsisuuntainen kulkusuunta, jonka muodostavat lännessä sisäänkäynti-eteinen ja idässä sakaristo, ts. pyörökirkkoon muodostuu massakappaleet itä- ja länsipäätyihin. Kirkkoon ei ole kulkua pohjoisesta tai etelästä, kuten kansanrakentajien pyörökirkoissa Sumiaisissa, Vimpelissä, Alavudella ja Räyringissä. Siten myös Kuolajärven ja Orisbergin kirkkosalissa on kuusi ikkunaa, kolme kummallakin puolella, yksi jokaisessa tahkossa. Saarnatuoli sijoittuu alttarin yläpuolelle (KUVA 49) ja julkisivussa on klassisia elementtejä, kuten vaakasuora laudoitus ja eteishuoneen pilasterit ja päätykolmio.

---

¹⁷⁵ Heinänen 1993, 114–116.

¹⁷⁶ Heinänen 1993, 116–118.

¹⁷⁷ Heinänen 1993, 118. Osaavaa rakennusmestaria ei katsottu löytyvän lähempää (Heinänen 1993, 118).

KUVA 48 Vas. Kuolajärven kirkko kuvattuna 1926. Kirkko poltettiin talvisodassa. (Kuva: 1926, Suomen elinkeinoelämän keskusarkisto Elka, Seurakuntain Keskinäinen Palovakuutusyhtiö -kokoelma.)

KUVA 49 Oik. Kuolajärven alttari kuvattuna 1926. (Kuva: 1926, Suomen elinkeinoelämän keskusarkisto Elka, Seurakuntain Keskinäinen Palovakuutusyhtiö -kokoelma.)

Engelin suunnitelmissa kirkon huipulla on usein viiri, mutta ei ristiä kuten kansanrakentajien kirkoissa. Lukkarinen toteaaakin, että C. L. Engelin on arveltu saaneen innoituksensa pyörökirkkoihin venäläisistä, saksalaisista ja englantilaisista 1700-luvun esikuvista.¹⁷⁸ Kansanrakentajien pyörökirkkojen aiheet voidaan liittää kustavilaisen klassismin traditioon ja Pantheon-ihanteeseen. Kahdeksankulmainen muoto ja särmäkartiainen kattomuoto voidaan ajatella olevan Arppen käytännönläheinen ja kokemukseen perustuva kompromissi. Klemetin mukaan Arppella oli pitkä kokemus maaseutupitäjien rakennusten suunnittelijana ja valvojana. Arppe oli myös tietoinen Kuolajärven äärimmäisen niukoista oloista ja näki viisaampana ehdottaa pyörökirkon rakentamista alun pitäenkin hirsisalvostekniikalle sopivammaksi.¹⁷⁹

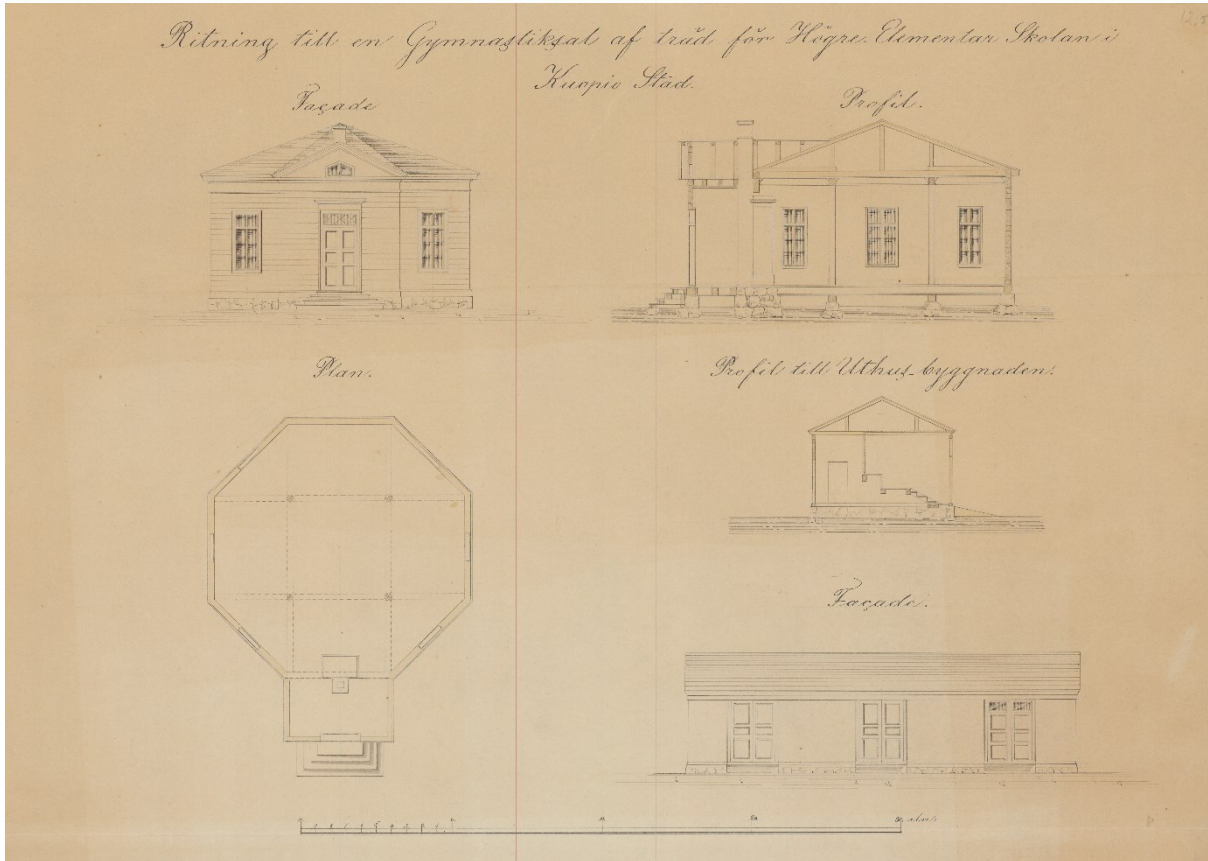
Kirkon ulkomuoto muuttui ratkaisevasti kirkon yhteyteen rakennetun kellotapulin myötä (KUVA 48). Kokonaisuus on muodoltaan pitkähäkö rakennusjono. Kellotapulin kattomuodossa ja ikkunoiden terävissä koristeaiheissa on uusgotiikan piirteitä, jotka yhdessä korostavat katon särmikyyttä, kuten myös ikkunoiden följarit, jotka rytmittävät kirkkosalin seiniä luoden pystysuuntaista vaikutelmaa. Vähäkallion allekirjoittamissa piirustuksissa vuodelta 1938 näyttää olleen pyrkimys palauttaa kirkon klassista ilmettä erityisesti madaltamalla kellotapulin kattoa, muuttamalla sen ikkunat kaari-ikkunoiksi ja lisäämällä sisäänkäynnille pilarit. Näillä kellotapulin muutoksilla kirkkosalin koko ajan samanmuotoisena pysynyt kattokin näyttää asettuvan askeettiseksi versioksi pyörökirkon kupolista suippokaton sijaan. Särmäkartiokattoa

¹⁷⁸ Lukkarinen 1989, 349.

¹⁷⁹ Klemetti 1936, 18–19. Heinänen 1993, 114 ; Lukkarinen 1989, 349.

näytetään tulkitun aika ajoin gotiikan suipoksi muotoaiheeksi, mutta toisaalta kuvailtu myös laakeaksi yksinkertaistetuksi versioksi kupolikatosta.¹⁸⁰

3.2.10 Kuopion yläalkeiskoulun voimistelusalirakennus

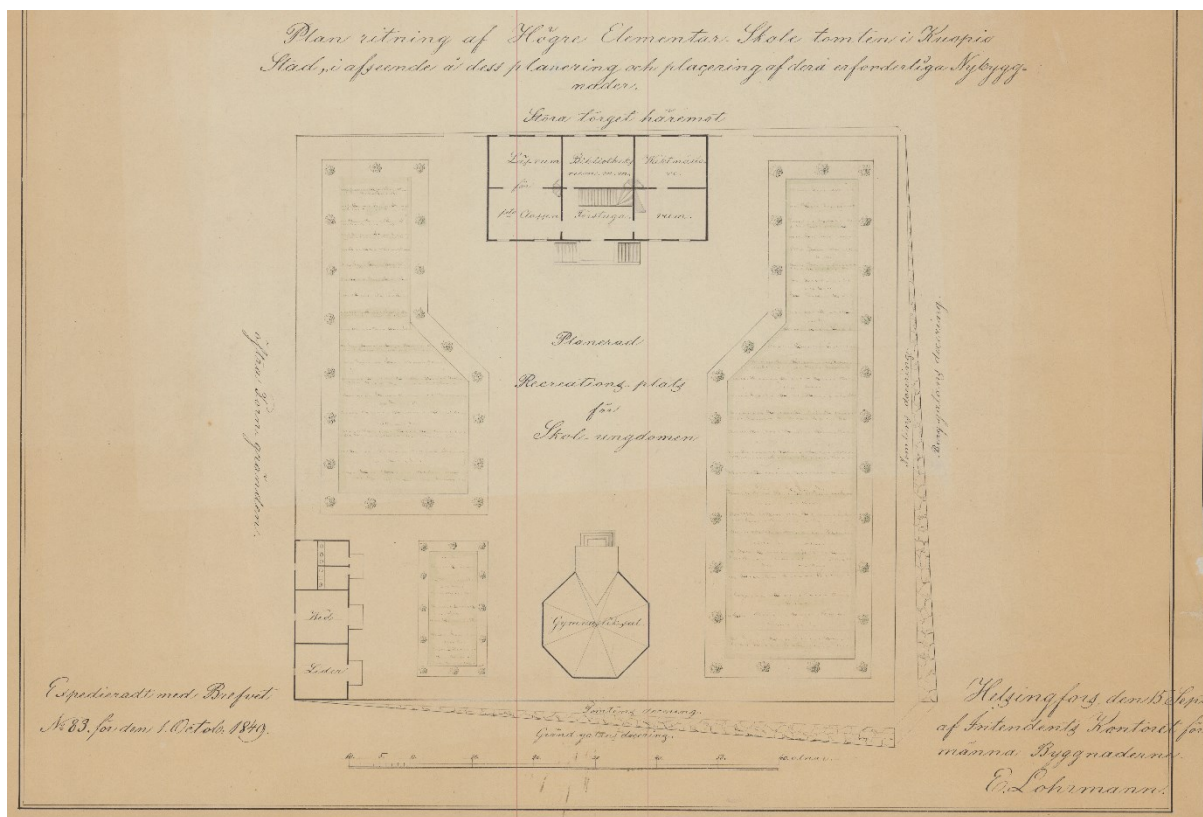

KUVA 50 Ote Kuopion yläalkeiskoulun voimistelusalin piirustuksesta, joka on päivätty Intendentinkonttorissa 15.9.1849 ja on E. Lohrmannin allekirjoittama. (Kansallisarkisto. Rakennushallituksen piirustukset II Idb.)

Kuopion Vahtivuorella sijaitsevan Snellmanin koulun pihassa on vuonna 1850 rakennettu kahdeksankulmainen puurakennus, joka suunniteltiin Kuopion silloisen triviaalikoulun eli yläalkeiskoulun voimistelusaliksi. Suunnitelmat voimistelusalin rakentamiseksi laadittiin Intendentinkonttorissa silloisen päällikön Ernst Bernhardt Lohrmannin (1803–1870) johdolla (KUVA 50 ja KUVA 51). Ritva Tuomen (myöh. Wäre) mukaan piirustukset laati todennäköisesti Intendentinkonttorin toinen konduktööri Jean Wik (1804–1876).¹⁸¹

¹⁸⁰ Nikula 1990, 74; Tuomi 1972, 12. Nikula ei viittaa suoraan Kuolajärven kirkkoon, mutta mainitsee Engelin käyttäneen 1830-luvulla gotiikan aiheita suunnitelmissaan, kuten Laukaan kirkossa (Nikula 1990, 74).

¹⁸¹ Tuomi 1972, 7–8. Kuopion kauppatorin laidalla sijaitseva C. L. Engelin suunnittelema triviaalikoulu (yläalkeiskoulu) annettiin vuonna 1846 perustetulle lukiolle ja yläalkeiskoulu siirtyi Snellmanin puiston laidalle ns. kaupunginkartanoon, joka oli 1800-luvun alussa rakennettu

KUVA 51 Pihasuunnitelmassa näkyy voimistelusalin sijoittelu suhteessa kouluun ja sen paviljonkimainen luonne osana puutarhaa. Pienipiirteisellä rakennuksella voidaan nähdä monumentaalista luonnetta sen ollessa pihasuunnitelmassa näkyvän päättenä. (Kansallisarkisto. Rakennushallituksen piirustukset II Idb.)

Koulun päärakennuksen (ent. kaupunginkartano) korjaustöiden ohessa piha kunnostettiin Porvoon tuomiokapitulin ohjeiden mukaan. Tuomiokapituli ehdotti myös tontilta purettavien ulkorakennusten materiaalien, lähinnä hirsien, hyödyntämisestä voimistelusalin rakentamisessa. Materiaalien uusiokäyttö sisällytettiin työselytykseen ja rakennus suunniteltiin kierrätys huomioiden. Korjaus- ja muutossuunnitelmat sisälsivät myös pihasuunnitelman, jossa kahdeksankulmainen voimistelusalin sijoitettiin keskeissommittelun periaatteita noudattaen suhteessa päärakennukseen. Tontin sivustoille tehtiin suunnitelman mukaisesti puiden reunustamat nurmialueet, joiden muoto toisti voimistelusalin kahdeksankulmaista taitteista muotoa.¹⁸²

Rakennuksessa on hirsisalvoksiset vaakalaudoituksella vuoratut ulkoseinät, laakea kahdeksansärmäinen katto ja salin molemmilla puolilla kolme kahdeksanruutuista ikkunaa. Salissa oli neljä puupilaria kannattelemassa välikattoa ja eteisseinällä

kaksikerroksinen puutalo (Tuomi 1972, 7). Voimistelulla oli oma keskeinen sija opetusohjelmassa vuoden 1843 koulu-uudistuksen myötä (Tuomi 1972, 8).

¹⁸² Tuomi 1972, 8.

kaakeliuuni. Kattomateriaalia ei lähdeaineistossa mainita, mutta sen pintakäsittelyn kerrotaan olleen tervaus. Nykyisin katteena on kattohuopa (KUVA 52).¹⁸³

Kuopion voimistelusalin lisäksi vain Vaasan lukion voimistelusalissa 1860-luvulta tiedetään olleen kahdeksankulmainen pohjamuoto. Tuomi näkee Kuopion Snellmanin koulun voimistelusalin olevan merkittävä harvinaisen ja mielenkiintoisen muotonsa vuoksi, mutta myös ainoana säilyneenä rakennuksena Kuopion yläalkeiskoulun rakennuskokonaisuudesta. Tuomen mukaan muodon lähtökohtina voidaan pitää kustannustehokasta materiaalien käyttöä, klassisen pyörötempelin idean perifeeristä soveltamista, tontin kokonaissuunnittelua sekä uusgoottilaisen arkkitehtuurin profaania ilmaisuja.¹⁸⁴

KUVA 52 Kuopion Snellmanin koulun mutteri suunniteltiin alun perin voimistelusaliksi ja on sittemmin muunnettu luokkahuoneeksi. (Kuva: commons.wikimedia.org.)

Paitsi materiaalin kierrätystä ja taloudellista käyttöä, oli kahdeksankulmainen muoto oivaltava käyttötarkoituksen kannalta, kun lyhyillä vanhoista ulkorakennuksista puretuilla hirsillä saatiin aikaan tilava ja rakenteellisesti kestävä sali. Rakennus osana puistomaiseksi suunniteltua tonttikokonaisuutta saa kieltämättä paviljonkimaisia piirteitä, jotka viittaavat C. L. Engelin suunnittelemiin klassistisiin pyörötempeli- ja huvimaja-aiheisiin. "Perifeerinen soveltaminen" nousee mielekkääksi tulkintavaihtoehdoksi maaseutupitäjien pyörökirkkojen osalta muutama vuosikymmen aiemmin, mutta Kuopion keskustassa ja Intendentinkonttorin aloitteesta teoria ei ole kovin uskottava, koska rakennus nimenomaan oli suunniteltukin

¹⁸³ Tuomi 1972, 10, 12. Sali on halkaisijaltaan n. 11 m ja huonekorkeus n. 4 m (Tuomi 1972, 10).

¹⁸⁴ Tuomi 1972, 7, 12. Yläalkeiskoulun muut rakennukset purettiin 1900-luvun alussa teollisuuskoulun uudisrakennuksen tieltä (Tuomi 1972, 7).

kahdeksankulmaiseksi eikä pyöreäksi. Tuomen nimeämät uusgotiikan piirteet ”särmikkyys ja suippo katto” lienevät vertailukelpoisia profaanirakennusten kanssa, mutta Kuopion voimistelusalin katto on toisaalla artikkelissa mainittu myös laakeaksi ja kahdeksankulmaisuus katsottu pyörörakennuksen muunnelmaksi.¹⁸⁵ Keltaiseksi maalattu vaakavuoraus, valkoiset listat ja kahdeksanruutuiset leveähköt ikkunat, eteisen kolmiopääty ja sisätilan pilarit henkivät klassismia ja sovittautumista päärakennuksen klassiseen arkkitehtuuriin.

Vaikka Kuopion yläalkeiskoulun voimistelusalin rakennettiin Juupajoen kirkon jälkeen eikä sitä voida tarkastella kirkon lähtökohtana tai esikuvana, se osoittaa kuitenkin kahdeksankulmaisen muodon olevan teknistaloudellisesti ja myös ekologisesti järkevä ja tehokas ratkaisu. Materiaalisten lähtökohtien vuoksi ja samalla materiaalin rajoituksista huolimatta arkkitehtuurilla on tavoiteltu aikansa korkeimpia esteettisiä ihanteita. Pienipiirteisyydestään huolimatta rakennuksella on julkinen luonne. Se kiinnittyy vapaaseen tilaan sommittelun avulla, muodostaen ehyen pihakokonaisuuden yhdessä päärakennuksen kanssa.

3.2.11 Kauhajärven kyläkirkko

KUVA 53 Vas. Kauhajärven kyläkirkko oli muodoltaan kahdeksankulmainen, särmäkartiin muotoisen katon päältä kohosi kahdeksankulmainen lanterniini. Kuvan kellotapuli on nuoren Alvar Aallon käsialaa. (Kuva: Pasi Kaarto 1977. Museovirasto, Rakennushistorian kuvakokoelma.)

KUVA 54 Oik. Kauhajärven kyläkirkossa oli 200 istumapaikkaa. (Kuva: Pasi Kaarto 1977. Museovirasto, Rakennushistorian kuvakokoelma.)

Kauhajärveläisten kulku Lappajärven emäkirkolle oli haastava välissä olleiden soiden ja tiettömän maaston vuoksi, ja he valittivat erityisesti vainajien kuljetusten haasteesta Lappajärvelle. Vuonna 1836 kauhajärveläiset tekivät esityksen omasta rukous-

¹⁸⁵ Tuomi 1972, 8, 12.

huoneesta ja hautausmaasta. Aloite rukoushuoneen rakentamiseksi uusittiin vuoden 1852 piispantarkastuksessa ja senaatin lupa sille saatiin kesällä 1866. Rakennustöihin ryhdyttiin heti nälkääjasta huolimatta. Kirkon suunnittelullisista lähtökohdista ja vaikutteista ei ole tietoa. Rakennusmestarina toimi kauhajärveläinen Juho Rantila (1833–1887). Kirkko rakennettiin koko kylän voimin, ja naulatkin olivat kylän omien seppien takomia. Kyläkirkosta tuli kahdeksankulmainen, särmäkartiokattoinen pieni rukoushuone, jossa oli 200 istumapaikka (KUVA 53). Paanukat on laella oli kahdeksankulmainen lanterniini ja huipulla viiri. Kirkon interiööri (KUVA 54) näytti noudattavan samankaltaista järjestystä kuin Juupajoen kirkko esimerkiksi saarnastuolin ja alttarin osalta.¹⁸⁶

Kun ottaa huomioon, että Kauhajärven kyläkirkolta on matkaa Lapuan kirkolle (nykyisiä teitä pitkin) n. 27 km, Lappajärven kirkolle n. 32 km, Vimpelin kirkolle n. 34 km ja Alavuden kirkolle n. 55 km, lienee todennäköistä, että kirkon muodon lähtökohdat ovat Vimpelin ja lähipitäjien kirkoissa. Kirkon vaatimaton ja niukka toteutus ilmentää pyöreän keskeiskirkon arkkitehtonista ideaa äärimmilleen pelkistettynäkin. Kauhajärven kyläkirkko lienee viimeisimpiä 1800-luvun pyörökirkkoja Suomessa ja kuvastaa, kuinka eurooppalaiset arkkitehtuurivaikutteet kulkivat hiljalleen jopa kaikkein syrjäisimpiin maaseutuperiferioihin. Huomionarvoista on, että kirkon rakentaminen omalle kylälle yhden kesän aikana oli nopeampi ja taloudellisempi ratkaisu kuin huonojen teiden kunnostaminen tai uusien teiden rakentaminen emäkirkolle. Usein kirkko haluttiin rakentaa omalle kylälle väestönkasvun ja hankalien matkojen vuoksi, kun kirkossa oli joka tapauksessa velvoite käydä. Kirkon rakentaminen yhteisvoimin lujitti paikallisyhteisön identiteettiä, ja toisaalta kirkon valmistuttua rakennus vahvisti kylän itsenäistä asemaa.

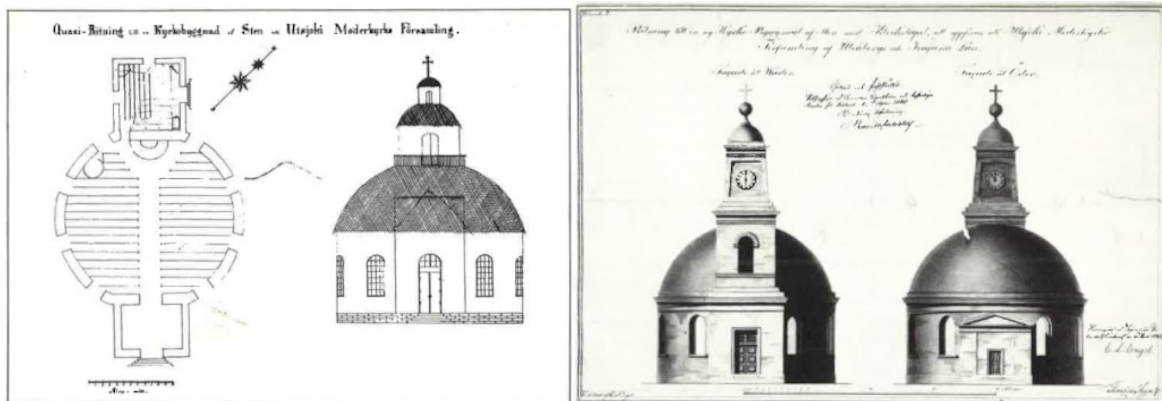
3.2.12 Utsjoen kirkon suunnitelma

Utsjoen ensimmäinen kirkko oli rakennettu puusta, ja se sijaitsi Talvadisissa Tenon varrella. Kirkko oli todettu korjauskelvottomaksi 1820-luvulla ja toistuvista maininnoista huolimatta uuden kirkon rakentamisen edistämiseen ryhdyttiin vasta vuonna 1836. Kirkkoherra Karl Fredrik Stenbäck (1798–1875) sai vuonna 1839 tehtäväkseen laatia materiaali- ja kustannuslaskelman sekä piirustukset. Stenbäckin piirustuksessa (KUVA 55) esitettiin kivistä rakennettava, sileäksi rapattu pyörökirkko, jonka paanupitteisen kupolikaton laelta kohosi pieni kellotorni lanterniineineen. Turun tuomikapituli liitti Stenbäckin ehdotuksen senaatille lähetettävään anomukseen piirustusten saamiseksi ja puolsi puukirkon rakentamista työvoiman ja materiaalien epävarman saatavuuden vuoksi.¹⁸⁷

---

¹⁸⁶ LS 1934:11, 5; Lehtinen 1984, 827–828; geni.com.

¹⁸⁷ Knapas 1987, 107–109. Kirkon halkaisija oli piirustuksen mukaan 24 kyynärää (n. 14,3 m) (Knapas 1987, 107).

KUVA 55 Vas. Kirkkoherra K. F. Stenbäckin piirustus Utsjoen kirkkoa varten vuodelta 1839. (Kuva: Knapas 1987, 108.)

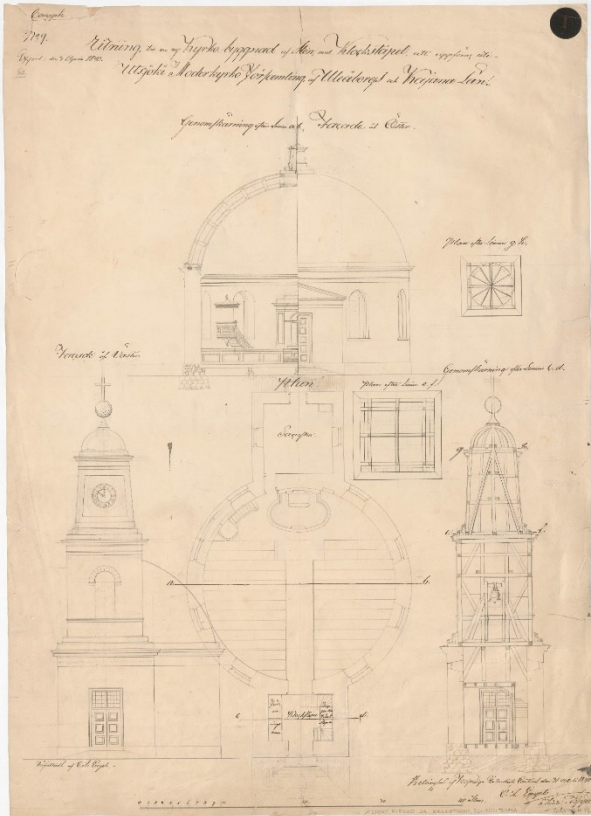
KUVA 56 Oik. Utsjoen kirkon julkisivulaveeraus vuodelta 1840 oli C. A. Engelin piirtämä. (Kuva: Knapas 1987, 111.)

Senaatti antoi kesällä 1939 Intendentinkonttorin tehtäväksi laatia Utsjoen kirkon ja kellotapulin piirustukset. Piirustukset (KUVA 56 ja KUVA 57) on päivätty 31.3.1840 ja niissä oli C. L. Engelin ja A. W. Arppen allekirjoitusten lisäksi merkintä "författad af C. A. Engel". Carl Alexander Engelin (1818–1843) Utsjoen kirkon suunnitelman lähtökohdat nojaavat kirkkoherra Stenbäckin toiveeseen pyörökirkosta. C. A. Engel on kuitenkin sijoittanut kellotornin läntisen sisäänkäynnin yhteyteen, matalan kupolin päältä kohoavan kellotornin sijaan. Myös sisätilojen kiinteään kalustukseen C. A. Engel teki joitakin muutoksia, kuten poisti kuorista penkit, muutti sakariston tulisijan paikkaa ja rippikoululaisten penkkien suuntaa. Kirkon julkisivujen klassinen ilme tulee esiin erityisesti kattolistoituksista ja kirkon yhteyteen suunnitellun kellotornin arkitekhtuurista.¹⁸⁸

Kun C. A. Engelin Utsjoen kirkon suunnitelmaa verrataan esimerkiksi C. L. Engelin Orisbergin kirkon suunnitelmaan havaitaan, että tietyt aiemmin tässä tutkimuksessa mainitut C. L. Engelin suunnitelmille tyypilliset pyörökirkkoaiheet poikkeavat totutusta. Nuorempi Engel noudattaa piirustuksessa Stenbäckin kaavion mukaista saarnatuolin sijoittelua sekä ikkunajakoa. Vanhempi Engel olisi sijoittanut saarnatuolin alttarin yläpuolelle ja ikkunoita olisi kirkkosalissa kolme molemmin puolin nyt piirustuksessa esiintyvän neljän ikkunan sijaan. Utsjoen kirkon suunnitelmassa ei ole pohjoista ja eteläistä kylkiäistä sisäänkäynteineen kuten esimerkiksi Sumiaisten ja Juupajoen kirkossa.

¹⁸⁸ Knapas 1987, 111, 113. C. A. Engel oli tullut Intendentinkonttoriin vuonna 1837 isänsä C. L. Engelin oppilaaksi ja avustajaksi. Utsjoen kirkkoa piirtäessään hän oli vasta 22-vuotias. C. L. Engel toivoi pojastaan C. A. Engelistä intendentinkonttorin päällikköä, mutta virkaan kutsuttiin C. L. Engelin kuoleman jälkeen vuonna 1840 Ernst Bernhard Lohrmann Berliinistä (Knapas 1987, 113).

C. A. Engelin aikana Intendentinkonttorissa oli työn alla Hämeenlinnan ja Nokian (ent. Pirkkala) kirkkojen suunnitelmat. Hämeenlinnan kirkkoon rakennettiin 1830-luvun puolivälin jälkeen korkea kellotorni sisäänkäynnin yhteyteen Intendentinkonttorin suunnitelmien mukaan ja vastaavalla tavalla Nokian kirkkoon vuonna 1839. C. A. Engelin piirtämät pyörörakennukset edustavat kustavilaisen klassismin Pantheonin-ihanteen viimeisiä esimerkkejä. Utsjoen kirkon suunnitelma kuvastaa antiikin ihanteiden kulkeutumista vaikutuspiiriin syrjäseuduille.¹⁸⁹

KUVA 57 C. A. Engelin piirtämä Utsjoen kirkko ja kellotapuli vuodelta 1840. (Kuva: Kansallisarkisto, Rakennushallituksen piirustuskokoelmat II:Iaa.)

Knapas nostaa tutkielmassaan esiin Henrik Gabriel Porthanin (1739–1804) vaikutuksen pyörökirkon puolestapuhujana. Porthanin luennoilla pyörökirkko edusti parasta kirkkotyyppiä, jossa auditoriomainen järjestely (amfiteatterimaisesti järjestetyt penkit ja saarnatuolin sijainti alttarin yläpuolella) takasi erinomaisen kuuluvuuden ja näkyvyyden, ja joka ikkunoiden suomalla valoisuudellaan irrottautui katolisuuden perinteestä, hämärästä ja seinämaalausten sekavuudesta.¹⁹⁰

¹⁸⁹ Knapas 1987, 114–115, 117. Vaikutteiden kulkeutuminen oli mahdollista yhteiskunnallisen ja kirkollisen keskushallinnon yhteistoiminnallisuuden ja jaettujen tavoitteiden vuoksi (Knapas 1987, 117).

¹⁹⁰ Knapas 1987, 114; Knapas 2001, 61.

Varat kirkon rakentamista varten myönnettiin, mutta rakennusurakoitsijan löytyminen oli lehti-ilmoituksista huolimatta haasteellista. Kirkonrakennusmestari Heikki Kuorikoski saapui Oulusta, mutta hän ei katsonut voivansa jättää tarjousta tunteamatta kunnolla rakennuspaikan olosuhteita ja materiaalinhankintaa. Tämän jälkeen maaherra ja tuomiokapitulin edustaja ehdottivat rakennettavaksi vain yksinkertaisen puukirkon. Erinäisten vaiheiden jälkeen Intendentinkonttorin uudeksi päälliköksi tullut E. B. Lohrmann laati uuden suunnitelman, jonka mukaan kirkko rakennettiin Karl Forslundin (1824–1852) johdolla vuosina 1850–54.¹⁹¹

3.2.13 Päätelmät vertailututkimuksesta

Maaseutuseurakunnissa toivottiin 1800-luvun ensimmäisellä puoliskolla usein ristikirkkoa, koska haluttiin pysyä perinteissä ja tuttuudessa. Valtion virallisessa arkkitehtuurissa oli kuitenkin jo uudet näkemykset vallalla, joista pyörökeskiö on yksi esimerkki. Koska Juupajoen kirkon rakentamista alettiin puuhaamaan jo vuonna 1800, ja vaikka rakennuksen suunnittelullisista lähtökohdista ole jäänyt tietoa voidaan todeta, että suhteessa ajankohtaan ja yleiseen rakennustapaan Suomessa, Juupajoen kirkon oktagonimuoto oli itse asiassa hyvinkin edistyksellinen. Kenties pyörökeskiömuoto viehätti juupajokelaisia itsessään tai esikuva oli nähty Pohjanmaan halki matkustettaessa. Uusi poikkeuksellinen muoto representoi moderniuutta, itsenäisyyttä ja oman identiteetin muodostamista suhteessa emäseurakunnan ristikirkkoperinteeseen.¹⁹²

Ristikirkkojen suosiota on selitetty myös maailman tunnetuimpiin lukeutuvan arkkitehtuuriteoreetikon Marcus Vitruvius Pollion (n. 80/70–15 eKr.) nimeämien arkkitehtuurin peruselementtien pohjalta: *utilitas* (käytännöllisyys), *venustas* (kauneus), *firmitas* (kestävyys). Käytännöllisyyteen ja toiminnallisuuteen nojautuvat tutkimuskökökulmat tulkitsevat keskitetyn muodon (ristikirkot ja pyörökirkot) täyttävän protestanttisen liturgian vaatimukset, joita ovat kuuluvuus, näkyvyys ja symboliikka. Kauneus tutkimuksen lähtökohtana nojaa taidehistoriallisten jatkumojen tulkitsemiseen, jolloin arkkitehtuurin esikuvat voidaan usein jäljittää esimerkiksi 1500-luvun italialaiseen renessanssiin tai länsimaisen taiteen ja kulttuurin juurille antiikin kreikkaan. Kestävyys ja rakennustekniset ominaisuudet tutkimuksen keskiössä selittävät hirsirakentamiselle ominaisen lamasalvostekniikan etuja mm. rakennusmateriaalin pienen mitataavan, helpon työstettävyyden ja nurkkaliitosten jäykistävän ominaisuuksien

---

¹⁹¹ Knapas 1987, 114, 119–120; Känsälä 1998, 30, 45. Lohrmannin kaudella empireklassismista siirryttiin uusiin tyylikokeiluihin. Suurin osa kirkoista suunniteltiin länsitornillisiksi pitkäkirkoiksi, joissa oli uudenlaisia tilallisia ratkaisuja. Sekatyyliksikin luonnehdittuja kokeiluja on usein verrattu saksalaiseen pyörökaarityyliin, joka ammensi varhaiskristillisestä, bysanttilaisesta, roomanisesta ja varhaisrenessanssin arkkitehtuurista (historismi), ja jonka tarkoituksena oli muodostaa menneisyydestä irtautunutta uudenaikaista arkkitehtuuria (Lukkarinen 1989, 353–361). Magnus Dahlbäck oli rakennustyön pääurakoitsija, joka palkkasi Karl Forslundin rakennustöiden toteuttavaksi mestariksi. (Känsälä 1998, 30, 45).

¹⁹² Kydén 1998, 74; Lukkarinen 1998, 68; Lukkarinen 1989, 340–341; Sinisalo 1978b, 314.

vuoksi. Käytännöllisiksi, kestäviksi ja kauniiksi suunnitellut rakennukset eivät aina toteutuneet suunnitelmia vastaavina. Taloudellisista ja teknisistä syistä monissa pitäjissä kirkkojen arkkitehtuuria sovellettiin.¹⁹³

Kahdeksankulmaisen muotonsa puolesta Juupajoen kirkon rakentamisessa käytetyt hirret saivat olla lyhyempiä kuin esimerkiksi pitkäkirkossa ja siten myös helpommin saatavilla sekä kuljetettavissa ja työstettävissä. Petterssonin mukaan juuri monikulmainen pohjakaava mahdollisti entistä lyhyempien hirsien käytön, mikä toisaalta sopi yhteen kruunun metsiensuojelu- ja puunsäästötavoitteiden kanssa. Teknistaloudellista näkökulmaa osoittavat erityisesti Kuolajärven kirkon ja Kuopion yläalkeiskoulun voimistelusalirakennuksen tapaukset. Molemmissa tapauksissa suunnitelmien lähtökohtana oli taloudellinen säästö ja rakennusmateriaalien optimoitu käyttö. Orisbergin kirkon tapaus taas osoittaa ihanteellisen suunnitelman soveltamista käytäntöön rakennusaikaiset resurssit huomioiden. Vimpelin, Alavuden ja Räyringin kirkon suunnitelmat edustavat pohjalaisten kirkonrakennusmestarien ja virastoarkkitehtuurin välistä vuoropuhelua, jossa arkkitehtuuri ankkuroituu kiinteästi kustavilaiseen perintöön. Håkansbölen kartanon mutteritalo, Hämeenlinnan ja Nokian kirkot sekä suunnitelma Utsjoen kirkoksi osoittavat läheisintä yhteyttä antiikin Pantheon-ihanteeseen. Håkansbölen huvimaja liittyy ihanteen kunnioittamiseen ilmaisemalla yhteiskunnallisia suhteita, kun taas Hämeenlinnan, Nokian ja Utsjoen kirkot kivirakenteisina, sileiksi rapattuina ja puolipyöreillä kupukatoilla varustettuina ilmentävät antiikin ihanteita suoraviivaisemmin. Sumiaisten, Kauhajärven ja Juupajoen kahdeksankulmaisia kirkkoja yhdistää kytkeytyminen pyörökirkkoperinteeseen, vaikka vaikutusten kulkureitit jäävätkin niiden osalta vielä osittain mysteereiksi.¹⁹⁴

Tutkimuksen vertailukohteet osoittivat, että uusklassismin lähtökohtien ollessa antiikin Kreikan ja Rooman arkkitehtuurissa ilmeni se silti kahtena eri piirteitä korostavana tyylinä. Läntistä vaikutusta edustava kustavilainen klassismi suosi kirkon kokonaisarkkitehtuurissa neljää kylkiäistä, matalaa kupu- ja telttakattoa sekä kahdeksankulmaista lanterniinia huippuristeineen. Itäistä vaikutusta korostava empireklassismi puolestaan suosi kahta kylkiäistä, puolipyöreää Pantheon-kupolikattoa kattoikkuna-aukolla ilman kattolyhtyä. Klassismin symmetriapyrkimykset näyttävät olleen ehdottomampia empireklassismille, jossa kirkkointeriöön kiinteän kalustuksen osalta tavoiteltiin keskitettyä ratkaisua esimerkiksi Hämeenlinnan amfiteatterimaisessa penkkijärjestelyssä. Toisaalta symmetriaratkaisuja esiintyy eri variaatioina, kuten tapauksina, joissa alttari ja saarnatuoli on sijoitettu päällekkäin (Orisberg, Kuolajärvi, Nokia, Sumiainen ja Räyrinki) sekä tapauksina, joissa alttarin molemmin puolin on sijoitettu lukupulpetti (Vimpeli). Lisäksi risti- ja pitkäkirkkoperinnettä noudattavia

---

¹⁹³ Kydén 1998, 77, 82; Lukkarinen 1998, 69–70; Knapas 2001, 61; Lukkarinen 2017, 152; Vitruvius 2022, 45–46.

¹⁹⁴ Pettersson 1978, 127; Kydén 1998, 77.

ratkaisuja, joissa saarnatuoli sijoittuu kirkon koillisviisteeseen (Alavus, Kauhajärvi, Juupajoki).

Kydénin mukaan alttari-saarnatuoli-yhdistelmä olikin suosittu sekä 1700-luvun lopun kustavilaisessa klassismissa että 1800-luvun alun empireklassismissa. Esimerkiksi Olof Tempelman sijoitti ne yhteen, mutta myös Carl Ludvig Engel käytti tätä suunnitelmissaan. Alttari-saarnatuoli-yhdistelmä muotoutui sekä saksalaisen kirkkoarkkitehtuurin että protestanttisen liturgisen käytännön vaikutuksesta. Saarnan merkitystä korostava protestanttinen sanajumalanpalvelus edellytti hyvää kuulo- ja näköyhteyttä puhujaan. Keskeiskirkko oli arkkitehtuuriltaan ideaalinen luterilaisen kirkon muoto.¹⁹⁵

Juupajoen kirkon arkkitehtuurin piirteitä tarkasteltaessa on huomioitava, että kirkon alkuperäinen asu oli hyvinkin yksinkertainen verrattuna sen nykyiseen ilmeeseen ja muistutti enemmän Kauhajoen vaatimatonta kyläkirkkoa kuin Nokian kivi-kirkkoa. Lähes kaikki maaseudun kirkot olivat aluksi pystylaudoitettuja ja maalaa-mattomia, ulkovuorauksen laitton jälkeen punamullattuja ja vasta 1900-luvun kulu-essa keltaisiksi maalattuja ja vaakalaudoitettuja. Siten näennäisesti itsestään selvät empirepiirteet ovatkin myös Juupajoen tapauksessa myöhempää lisäystä. Sen sijaan kahdeksankulmainen hirsikehikko ja telttakatto on pysynyt muodoltaan samana. Myös saarnatuolin, alttarin ja ikkunoiden sijainti on pysynyt samana korjausten tuo-mista kerroksista huolimatta. Nämä pysyvyydet liittävät Juupajoen kirkon arkkiteh-tuurin enemmän kustavilaiseen klassismiin kuin empireen tai särmikkäinä muotoina ilmenneeseen uusgotiikkaan.

---

¹⁹⁵ Pirinen 1996, 83; Kydén 1998, 82, 144, 181; Lukkarinen 1998, 69; Lukkarinen 2017, 152; Dhima 2008, 261; Malmisalo & Lukkarinen 2023, 12.

4 KYSYMYS TEKIJYYDESTÄ

Suomalaisen puukirkkoarkkitehtuurin tutkimukset käsittelevät keskeisesti kirkonrakentajien sekä toisaalta viranomaisohjauksen ja johtavien arkkitehtien vaikutusta rakennusten suunnitteluun ja varsinaiseen toteutukseen. Esimerkiksi Klemetti liittää tekijän ja teoksen yhteen vahvistaen kertomusta teoksen ja tekijän vastavuoroisesta suhteesta ja kansallisen identiteetin vastavuoroisesta rakentamisesta. Tarkoitin vastavuoroisella tässä sitä, että teokset, tässä tapauksessa puukirkot, ovat muotoutuneet tekijänsä vuoksi juuri sellaisiksi ainutlaatuisiksi teoksiksi kuin ne ovat. Toisaalta kohteita (kirkkoja) tutkimalla voidaan löytää yhteys tekijän rakennustaiteellisten intentioiden ja arkkitehtuuritraditioiden välillä riippumatta siitä, onko tekijä kouluttamaton kansanmies, mestarikoulutuksen saanut kirkonrakentaja tai akateemisesti koulutautunut arkkitehti.¹⁹⁶

Jatkoteoksessaan *Suomalaisia kansanrakentajia 1800-luvulla* Klemetti hahmottelee ääriäviä rakennustoiminnan viralliselle valvonnalle autonomian alussa. Intendentinkonttorin järjestäytymistä hän kuvaa myös tekijöiden, tällä kertaa akateemisesti koulutettujen arkkitehtien (Bassi, Arppe, Granstedt, Engel, Lohrmann) kautta. Kansallismieliselle Klemetille akateemisesti koulutetut vierassyntyiset arkkitehdit sivuuttavat kansanrakentajien kyvyt ja katkaisevat valta-asemallaan kansallisen rakennustaiteen jatkumon. Vaikka Klemetti katsoo Intendentinkonttorin ohjailun vallitsevana ja kansallista perinnettä tukahduttavanakin, on hän kuitenkin tunnistanut Intendentinkonttorin ja kirkonrakentajien välisen dynamiikan ja molempien osallisuuden pitäjänkirkkojen suunnitteluprosessissa. Klemetti tuo esiin erityisesti pyörökeskiöihin liittyen tekijänoikeuskysymyksiä kertoessaan esimerkiksi Sumiaisten ja Vimpelin kirkon alkuperästä, joiden arvelee olevan kirkonrakentajien suunnittelun tulosta, mutta joista Intendentinkonttorin C. Bassi ja C. L. Engel myöhemmin saavat kunnian.

---

¹⁹⁶ Klemetti 1927, 5. Klemetti näkee, että tekijät (kansanmiehet) ansaitsevat arvostusta saavutuksillaan sekä rakennukset itsessään on nähtävä taiteellisesti merkittävänä.

Klemetti pyrkii päivättyjen piirustusten avulla osoittamaan, että pyörökeskiön keksivät kirkonrakentajat itsenäisen työnsä tuloksena ennen Intendentinkonttorin ja erityisesti Engelin päämäärätietoisia klassisia ihanteita ja mittasuhteita noudattavia julkisia rakennuksia koskevia rakennussuunnitelmia. Kansanrakentajien ja Intendentinkonttorin välistä suhdetta ovat ratkoneet myöhemmin Lukkarinen ja Mäkelä omista Kuorikoskia ja Rijfejä koskevissa tutkimuksissaan.¹⁹⁷

Kydenin tutkimus rajautuu Intendentinkonttorin johtajana toimineen arkkitehti Charles Bassin aikakauteen ja valottaa siten rakennustoiminnan ohjailua aivan autonomian alussa, jolloin kirkonrakentajilla oli enemmän liikkumavapautta. Lukkarinen ja Mäkelä käsittelevät tutkimuksissaan kirkonrakentajasukujen Rijfien ja Kuorikoskien kädenjälkeä ja vaikutusta rakentamiensa kirkkojen suunnittelu- ja rakennustyössä. Lukkarinen näkee Kuorikosket viimeisenä kirkonrakentajasukuna ennen arkkitehtien akateemisen koulutuksen järjestäytymistä Suomessa. Mäkelä viittaa väitöskirjassaan Onni Okkosen kirjoitukseen Suomen taiteen historiassa 1945, jossa Okkonen arvioi kirkonrakentaja Jacob Rijfin tekijäys-identiteettiä ristiriitaisesti ns. ”puoliarkkitehtina”. Edellä mainittu nimike avaa kiinnostavia näkökulmia tekijäys- ja taiteilijakysymyksen pohtimiseen suhteessa tuntemattomien mestarien tai pitäjän yhteisöjen tuottamiin teoksiin.¹⁹⁸

Taiteilijaelämäkertojen ollessa sukua kirkonrakentajien biografioille tulisi niitä tarkastella kriittisesti myös taiteilijabiografiatutkimuksen näkökulmasta. Vaikka tekijä ei voi säädellä tuotoksensa merkitysten virtaa, usein ajatellaan kuitenkin, että taiteilijan persoona indikoi teosta ja että teoksen merkitys syntyy konstruoidusta tekiestä. Neromyytin ylläpitämisen sijaan keskeisemmäksi on noussut tutkia tekijän ominaisuuksia valmiuksia, ympäristön identiteettiaineiksia, rooleja ja roolimalleja, ympäröiviä taidekäsitteitä ja sosiohistoriallisia taustatekijöitä, kuten Kydénin, Lukkarisen ja Mäkelän tutkimukset osoittavat.¹⁹⁹

4.1 Horisontaalinen toimijuus

4.1.1 Kirkonrakentajat

Pitäjän kirkkoja rakennettaessa oli tapana, että rakennustöiden johtoon valittiin joku hyväksi tunnettu ja mahdollisuuksien mukaan paikkakuntalainen rakennusmestari, joka vastasi kirkon piirustuksista, materiaali- ja kustannusarviosta sekä itse käytännön rakennustyön ohjaamisesta. Juupajoen kirkkoa rakennettaessa vuonna 1838

---

¹⁹⁷ Klemetti 1936, 7–27, 153–154; Lukkarinen 1988; Lukkarinen 1998; Mäkelä 2015.

¹⁹⁸ Kydén 1998, 68–74; Lukkarinen 1998, 62–63; Sarjala 2012, 412–420; Mäkelä 2015, 18.

¹⁹⁹ Kurikka 2013, 111–112; Mäkelä 2015, 20–21; Sarjala 2012, 412–420.

tunnetut paikkakuntalaiset rakennusmestarit Antti Piimänen (1709–1775) ja Matti Åkerblom (1740–1819) eivät enää olleet käytettävissä. Matts Åkergren (1752–1839) puolestaan oli tuolloin jo 86-vuotias. Näyttää siltä, että Juupajoen kirkon rakennustöissä ei ollut mahdollista käyttää paikallista rakennusmestaria. Kun otetaan huomioon, että kyseessä oli varsinaisesti saarnahuoneen rakennustyö, jonka piirustuksia ei tiettävästi tarvinnut hyväksyttää virallisissa elimissä, ja jonka rakentamiseen ei saatu yleistä avustusta, ei juupalaisilla ollut taloudellista mahdollisuutta palkata tunnettua rakennusmestaria. Piimäsen, Åkerblomin ja Åkergrenin ei myöskään tiedetä suunnitelleen yhtään pyörörakennusta, joten ei tiedetä, olisivatko Åkerblom tai Åkergren voineet välittää tällaista ideaa Juupajoelle aivan 1800-luvun alussa, vaikka he eivät itse rakennusvaiheeseen osallistuneetkaan.²⁰⁰

4.1.2 Palkollisena toimineet kirvesmiehet

Kirkonrakentajamestarien mukana kulkeneet kirkonrakennustyömaille palkatut kirvesmiehet olivat taitaviksi tunnustettuja ammattilaisia, jotka saivat rakennushankkeessa vastatakseen vaativammista puunveistotöistä, kuten nurkkasalvoksista. Rijfien mukana kulkeneista rakennusmiehistä jo Sumiaisten kirkon yhteydessäkin mainitut Anders Malander (1771–1809) ja Johan Kantlin (1770–1839) herättävät mielenkiintoa arkkitehtuuritradition välittäjinä. Anders Malander Sumiaisten kahdeksankulmaisen pyörökirkon pohjakaavion laatijana ja Johan Kantlin Rijfien rakennustuotannon tuntijana ja laajasti Keski-Suomessa ja Tampereen seudulla työskennelleenä rakennusmestarina voisivat jollakin tavalla linkittyä Juupajoen kirkon muotoon. Tällaisesta ei kuitenkaan ole mitään todisteita.²⁰¹

Malanderin ja Kantlinin tavalla rakennusmestareiden piirustusaineistojen ja rakennuskokemuksen välittäjänä mielenkiintoa herättää myös kirkonrakentaja Matts Åkergrenin (1752–1839) apulaisena toiminut ruoveteläinen kirvesmies Heikki Juhonpoika Salo (1778–1853). Heikki Salo toimi myös itsenäisesti vuonna 1813 rakennetun Joutsan kirkon rakennusmestarina, toteuttaessaan Ruoveden kirkon korjauksissa vuosina 1821–22 ja 1849. Joutsan kirkko on malliltaan sisäviisteinen ristikirkko, jonka ristikeskuksen päältä kohoaa kahdeksankulmainen attika telttakattoineen ja kahdeksankulmaisine lanterniineineen (ns. Engel-kirkko). Se osoittaa Salon liittyneen ajankohitaiseen kirkkotyyppiin. Salon mahdollinen osallisuus arkkitehtuuri-ideoiden välittäjänä Juupajoelle on kuitenkin toistaiseksi vailla todisteita.²⁰²

---

²⁰⁰ Vallinheimo 1954, 60; Santakari 1977, 11; Pettersson 1978, 25, 51, 57; Lukkarinen 1989, 341; Gardberg 1998; Kydén 1998, 68–69, 74; Lehtonen 2006, 254–255; Gardberg 2007; Hanka 2022, 53; Knuuttila 2022, 38; Lundén 2022, 30, 36.

²⁰¹ Klemetti 1936, 153; Kuusanmäki 1966, 476; Pöykkö 1978, 465; Pettersson 1989c, 340; Mäkelä 2015, 110, 113.

²⁰² Blomstedt 1966, 486; Mäkelä 2015, 297; Pettersson 1978, 28, 30, 57; Sinisalo 1978a, 82; Lukkari-
nen 1989, 341; Kydén 1998, 87.

4.1.3 Pitäjän nikkari

Juupajoen kirkon rakennustyön valvojaksi valittiin Juhana Salin eli Nikkari-Jussi Heinisuolta Kokkilan kylästä.²⁰³ Edellisessä lauseessa on kaikki, mitä tähän asti on paikallishistorioissa Juupajoen kirkon ”rakentajasta” kerrottu. Digitaalisia sukututkimussivustoja hyödyntäen alkoi Salinista vähitellen löytyä tietoja. Suomen sukututkimusseuran sivuston hakukoneesta löytyneet osumat ”snickare Johan Salin Heinäsuo ja Kockila” kertovat Johan Salinin olleen naimisissa Jokiniemen talosta kotoisin olleen Esther Andersdotterin kanssa.²⁰⁴ Kun tiedot yhdistetään sukututkimussivusto geni.com tietoihin, muodostuu ruotsinkielisestä henkilötiedosta suomenkielistä täydentävää tietoa. Snickare Johan Salin, eli suomalaisittain pitäjän puuseppä Juho Juhonpoika Salin, oli syntynyt 29.10.1805 Mattilan talossa Oriveden Päilahden kylässä ja kuollut 4.3.1881 Yli-Jokiniemen tilalla Juupajoen Sukkilassa.²⁰⁵

Juho Salinin rooli kirkon rakennustöiden valvojana lienee liittynyt rakennusmestarien saatavuushaasteisiin sekä taloudellisiin kysymyksiin. Pienellä saarnahuonekunnalla ei ollut mahdollisuutta palkata tunnettua kirkonrakennusmestaria eikä sellaista paikkakunnalla ollut nähtävästi helposti saatavilla. Juho Salin saatettiin kiinnittää tehtävään hänen puusepäntaitojensa ja pienemmän palkkansa perusteella. Juho Salinin osuutta Juupajoen kirkon muotoon ei tunneta, eikä myöskään tiedetä, osasiko hän kirjoittaa tai piirtää rakennuspiirustuksia. Kuten kirkonkokouksen pöytäkirjastakin tulee ilmi, useimmat isännät osasivat vaivoin raapustaa oman puumerkkinsä, ja paikallishistorioiden mukaan ei luku- ja kirjoitustaito ollut suurta ennen kiertokoulun perustamista 1800-loppupuolella.²⁰⁶

Juho Salinin ammatin perusteella voidaan kuitenkin päätellä, että pitäjännikkarina Salin nautti yhteisönsä luottamusta. Käsityöläisten määrä oli 1800-luvun alkuvuosikymmeninä nopeasti kasvamassa myös Oriveden seudulla. Jutikkalan mukaan käsityöläisten määrän kasvu ei johtunut niinkään yleisestä elintason noususta, vaan pikemminkin siitä, että ennen kodeissa tehdyt työt siirtyivät vähitellen ammattityöläisille. Käsityöläisten taloudellinen ja yhteiskunnallinen asema kuitenkin heikkeni 1800-luvun loppua kohti, kuten rakennusmestarien työskentelymahdollisuuksien kaivautuminen osoittaa.²⁰⁷

4.1.4 Tuntemattomat kansanmiehet

Juupajoen kirkon (silloisen Juupan saarnahuoneen) rakennustöiden valvojaksi nimitettiin puuseppä Johan Salinin lisäksi populaareissa lähteissä kerrotaan kirkon olevan

---

²⁰³ Järvenpää 1931; Sinisalo 1990, 66; Talvisto-Jokiniemi 2003, 387; Vallinheimo 1954, 75.

²⁰⁴ hiski.genealogia.fi.

²⁰⁵ geni.com.

²⁰⁶ Järvenpää 1931, 128; OriKA Pöytäkirja 12.11.1837; OS 1938:33, 2.

²⁰⁷ Jutikkala 1954, 21.

tuntemattomien kansanmiesten rakentama. Kirkonkokouspöytäkirjassa (12.11.1837), jossa kirkon rakennusehdoista sovittiin, mainitaan tilat (38 kpl), jotka osallistuivat kirkonrakennustöihin (ks. LIITE 1). Tiloilta rakennustöihin osallistuivat todennäköisesti kaikki n. 15–60(65)-vuotiaat miehet. Tilojen isäntien identifioiminen patronyymien, paikannimien ja digitaalisten tietovarantojen avulla tuotti uutta tietoa rakentajista. Genealogisen tutkimuksen avulla ”tuntemattomista kansanmiehistä” muodostui historiallisia henkilöitä, jotka yhä kiinteästi liittyvät paikallisväestön sukujuuriin ja tilojen nimien kautta myös kulttuuriympäristöön.²⁰⁸

Saarenheimo huomauttaa, että entisaikojen ihmisten toiminta niukoissa ja vaatimattomissa oloissa kohdistui välttämättömän elannon hankkimiseen. Kun ottaa huomioon, että Oriveden emäseurakuntalaiset tai Eräjärven kappelilaiset eivät olleet velvollisia osallistumaan Juupan saarnahuoneen rakentamiseen päivätöinä tai rahallisesti, eikä yleistä kolehtiakaan myönnetty saarnahuoneille, on Juupan saarnahuoneen rakentamista pidettävä Juupan asukkaiden täysin itsenäisenä hankkeena. Juupalaisen itsenäinen rakennushanke edellytti paikallista taloudellista pystyvyyttä, jota osallistujaluettelokin osoittaa. Kirkon lopullinen rakentaminen, alun rakennuspaikkaerimielisyyksistä huolimatta, osoittaa juupalaisten muodostaneen paikallisyhteisön, joka pystyi organisoimaan rakennushankkeen, toimimaan yhdessä, ja jolla oli taloudellisia resursseja.²⁰⁹

4.2 Vertikaalinen toimijuus

4.2.1 Kirkkoherrat

Kirkkoherra oli 1800-luvulla yhteisönsä keskeinen auktoriteetti, joka vaikutti seurakunnallisten virkatehtäviensä ohella pitäjän sivistykseen ja viranomaisasioihin aina kunnallishallinnolliseen itsenäistymiseen saakka. Kirkkoherran asema välittäjänä kansan ja esivallan välissä oli sidottu politiikkaan ja keskusjohtoiseen päätöksentekoon. Kirkkoherrat toimivat seurakuntiansa usein ainoina tai harvoina säätyläisinä: opettajina, kurinpitäjinä, hallintomiehinä, kirjureina ja maanviljelyksen edistäjinä. Kirkkorakennukset olivat hengellisen toiminnan lisäksi myös neuvottelu- ja tiedonvälityspaikkoja, joiden rakentamista ja korjaamista kirkkoherrat yleensä innokkaasti edistivät, sillä heidän tuli valvoa kirkkorakennusten kuntoa. Kirkkoherrat kuitenkin vastustivat seurakunnallisia jakoja eli kappeliseurakuntien perustamisia.²¹⁰

---

²⁰⁸ Haapio ym. 1980, 94; Sinisalo 1990, 66.

²⁰⁹ Saarenheimo 1974, 772; Kydén 1998, 47–48.

²¹⁰ Blomstedt 1966, 473; Saarenheimo 1974, 656; Sinisalo 1990, 72; Kydén 1998, 43–44, 50, 53, 177;

Kydénin mukaan kappeliseurakuntien kirkkohankkeiden hoito kuului emäseurakunnan kirkkoherralle, jolla oli tieto rakennushallinnollisista määräyksistä, lupajärjestelmistä ja rakennusavustuksista. Hallinnollisen puolen lisäksi kirkkoherrat saattoivat kirkonrakennushankkeissa ryhtyä hankkimaan rakennusmestaria, teettää kustannusarvion, huolehtia rakennusasioista, valvoa rakennustöitä ja jopa laatia piirustukset. Käytännön rakennushankkeen organisoinnin ja ohjaamisen lisäksi kirkkohertrat myös osallistuivat kirkon arkkitehtuurin valitsemiseen, mikä ilmeisesti yleisemmin koski tyyppiä (muotoa) kuin tyylipiirteitä.²¹¹

Oriveden kirkkoherrat, jotka olivat virassa Juupan saarnahuoneen rakennushankkeen aikana 1800–1838, olivat Erik Lencqvist (1719–1808), Abraham Perander (1749–1822), Johan Utter nuorempi (1760–1824) ja Johan Henrik Levan (1766–1845). Kaikki heistä olivat työskennelleet muilla paikkakunnilla ennen asettumista virkaansa Orivedellä. Toiminta-alue näyttää keskittyvän Länsi-Suomeen, sillä oli opiskeltu Turussa ja Vaasassa, mutta myös työkomennuksille oli määrätty Länsi-Suomalaisiin pitäjiin. Juupajoen kirkon rakentamisen yhteydessä ei mainita erityisesti emäseurakunnan kirkkoherran osallisuutta hankkeeseen. Mielenkiintoisimmaksi yllä esitellyistä kirkkoherroista nousee kuitenkin Eric Lencqvist.²¹²

Lenqvist oli kiinnostunut Suomen historiasta, suomen kielestä sekä kansatieteestä, ja hän kirjoitti useita tutkielmia pitäjistä, joissa hän toimi papin virassa. Lenqvist piti läheisesti yhteyttä piispa Mennanderin sekä Turun akatemian professoriin Porthaniin. Juupalaisethan anoivat juuri piispa Mennanderilta lupaa rakentaa uusi saarnahuone vuonna 1767. Porthan puolestaan vaikutti mm. estetiikan alalla juuri pyörökirkkojen puolestapuhujana. Lencqvist kuului Porthanin vuonna 1770 perustamaan Aurora-seuraan, jonka toiminta oli keskittynyt suomen kielen ja Suomen muinaishistorian tutkimukseen. Porthan toimitti Aurora-seuran lehteä, sittemmin Åbo Tidningaria, jossa myös Lencqvistin kirjoituksia julkaistiin. Lencqvist piti tietävästi yhteyttä varsinkin Mennanderiin, jolta hän sai palautetta tutkimuksistaan sekä kirjallisuutta lainaksi.²¹³

Ei ole mahdotonta, että virike pyörökirkkoon olisi tullut kirkkoherra Lencqvistin kontaktien myötä jo saarnahuoneen ensimmäisten alustavien pohdintojen yhteydessä. Kirkkoherran vaikutuksesta Juupajoen kirkon muotoon ei kuitenkaan ole toistaiseksi löytynyt kirjallisia jälkiä. Ei ole myöskään tietoa siitä, milloin lopullinen päätös Juupajoen kirkon muodosta on tehty tai olisiko Lencqvistin aikana tehty päätös pysynyt kirkon rakennusajankohtaan asti.

---

²¹¹ Saarenheimo 1974, 715; Pettersson 1978, 132; Kydén 1998, 51–52, 84; Känsälä 1998, 17;

²¹² Laasonen 2000; Lehtonen 2006, 272–273.

²¹³ Laasonen 2000; Tarkiainen 2012; Rajaniemi 2020.

4.2.2 Lääninkanslian maaherrat ja tuomiokapitulin piispat

Suomen läänijako uudistettiin vuonna 1775, jolloin Turun ja Porin lääniin kuulunut Orivesi liitettiin vastaperustettuun Uudenmaan ja Hämeen lääniin, jonka lääninhallitus siirtyi Hämeenlinnasta Helsinkiin vuonna 1827. Kun Uudenmaan ja Hämeen lääni erotettiin vuonna 1831, tuli Orivedestä osa Hämeen lääniä. Kydénin mukaan lääninkanslioiden maaherrat eivät kovinkaan yksityiskohtaisesti osallistuneet seurakuntien lähettämiin kirkonrakennusanomuksiin, vaan etupäässä ohjasivat seurakuntia noudattamaan valtakunnallisia säädöksiä ja määräyksiä. Lisäksi maaherrat valvoivat, että rakennustyöt tehtiin senaatin talousosastolla hyväksytyjen piirustusten mukaisesti.²¹⁴

Juupajoen kirkon rakennushankkeen vireillä oloaikana Uudenmaan ja Hämeen läänin sekä vuodesta 1831 eteenpäin Hämeen läänin maaherroja olivat: Johan Henrik Munck (1748–1817), Gustaf Fredrik Sternwall (1767–1815), Gustaf Hjärne (1768–1845), Carl Klick (1792–1837), Jakob Snellman (1784–1832) ja Johan Fredrik Stichaesus (1778–1853). Maaherroista ketään ei mainittu paikallishistorioissa erikseen Juupajoen saarnahuoneen rakennusprosessin yhteydessä. Voidaan olettaa, että maaherrojen osallisuus arkkitehtonisen muodon valintaan tai arkkitehtuuritradition välittämiseen ei ollut olennainen, vaan lähinnä hallinnollinen.²¹⁵

Tuomiokapituleilla oli lähes tasaveroinen rooli kirkonrakennushankkeiden lausunnonantajina, valvojina, ohjaajina ja katselmuksien järjestäjinä kuin lääninkansliolla. Kydénin mukaan kirkkoherrojen ja ylipäänsä seurakunnan papiston kirkonrakennushankkeiden aloitteellisina osapuolina oli luontevaa ottaa yhteyttä kirkollisiin johtajiin, kuten lääninrovasteihin ja piispoihin. Lisäksi seurakuntalaisten mahdollisuus kokoontua kirkkorakennukseen oli tärkeää sekä kirkolle että kruunulle. Juupan rakennushankkeen aikana Turun piispoja olivat Karl Fredrik Mennander (1712–1786), Jakob Haartman (1717–1788), Jakob Gadolin (1719–1802), Jacob Tengström (1755–1832) ja Erik Gabriel Melartin (1780–1847) vuosina. Mennanderia lukuun ottamatta tuomiokapitulin piispoja ei mainita Juupan rakennushankkeen yhteydessä.²¹⁶

Valistusoppinut piispa Carl Fredrik Mennander (1712–1786) oli ennen nimitystään piispaksi opettanut luonnontieteitä Turun akatemiassa, sillä Carl von Linné (1707–1778) oli tehnyt häneen lähtemättömän vaikutuksen. Mennander ei ollut alun perin kiinnostunut kirkollisesta urasta, mutta vihitytti itsensä papiksi vuonna 1746 ja vuonna 1757 hänestä tuli Turun piispa. Mennanderin aikana perustettiin runsaasti uusia seurakuntia (kappeleita) ja rakennettiin kirkkoja. Mennander valittiin Uppsalan arkipiispaksi vuonna 1775, sillä hän oli Ruotsissa tullut tunnetuksi ja suosituksi

---

²¹⁴ Kydén 1998, 105, 108-109.

²¹⁵ Kydén 1998, 108.

²¹⁶ Kydén 1998, 110, 116.

valtiopäiväedustajana. Mennander jatkoi Uppsalasta käsin Suomen asioiden hoitoa ja vaikutti mm. hiippakuntien nimityksiin.²¹⁷

4.2.3 Arkkitehdit

Kun Suomen Intendentinkonttori perustettiin Turkuun vuonna 1810, kuuluivat henkilökuntaan aluksi vain yli-intendenttinä toiminut Charles Bassi, joka viime kädessä vastasi suunnitelmista, ja ensimmäisenä konduktöörinä toiminut Anton Wilhelm Arppe, joka nähtävästi hoiti suuren osan käytännön työstä ja virkamatkoista. Bassi ja Arppe olivat molemmat koulutautuneet Tukholman taideakatemiassa.²¹⁸

Italian Torinossa syntynyt Charles (Carlo Francesco) Bassi (1772–1840) oli aloittanut opintonsa Tukholman taideakatemiassa vuonna 1784 opettajanaan Olof Tempelman. Bassi oli myös Louis Jean Desprez'n (1743–1804) yksityisoppilaana 1789–91 välillä. Bassi teki opintomatkan Italiaan, jolta palattuaan vuonna 1798 hän työskenteli Tukholman Yli-intendentinviraston konduktöörinä. Bassi tuli Turkuun vuonna 1802 ja aloitti Intendentinkonttorin ensimmäisenä päällikkönä vuonna 1810 ja toimi virassa 1824 saakka. Kuten aiemmin on jo tullut ilmi Bassin arkkitehtuuri edusti myöhäiskustavilaista arkkitehtuuria, jonka hän oli omaksunut tukholmalaisilta opettajiltaan.²¹⁹

Kiteellä syntynyt Anton Wilhelm Arppe (1789–1862) oli muuttanut vanhempiensa mukana Ruotsiin vuonna 1793 ja opiskellut Tukholman taideakatemiassa Olof Tempelmanin johdolla vuosina 1806–10. Arppe toimi ensin Tukholman Yli-intendentinviraston konduktöörinä vuosina 1809–10 ja sittemmin Helsingin Intendentinkonttorin konduktöörinä vuosina 1810–44. Arppe työskenteli Intendentinkonttorin viran ohella 1816 alkaen palovakuutuskonttorin johtajana ja vuodesta 1828 Keisarillisen Aleksanterin yliopiston uudisrakennuskomitean jäsenenä.²²⁰

Intendentinkonttori muutti syksyllä 1821 Helsinkiin, josta oli tullut pääkaupunki vuonna 1812. Helsingin rakentamisesta vastasi erityinen uudisrakennuskomitea, jonka pääarkkitehtina toimi C. L. Engel. Carl Ludvig Engel (1778–1840) syntyi ja sai arkkitehdin koulutuksensa Berliinissä. Engel hakeutui parempien työmahdollisuuksien perässä Venäjän keisarikuntaan. Engel työskenteli Tallinnan kaupunginarkkitehtina vuoteen 1815 ja vieraili sieltä töiden merkeissä Turussa ja Pietarissa, jossa hän omaksui empirearkkitehtuurin. Kun Helsingistä tuli Suomen suuriruhtinaskunnan pääkaupunki vuonna 1812, valittiin Engel Helsingin uudelleenrakennuskomitean

---

²¹⁷ Tarkiainen 2000.

²¹⁸ Klemetti 1936, 18; Sinisalo 2006, 13.

²¹⁹ Klemetti 1936, 10; Lukkarinen 1987, 72; Kydén 1998, 15–16, 25, 152–153, 208; Nikula 1990, 64.

²²⁰ Klemetti 1936, 16; Lukkarinen 1987, 72; Kydén 1998, 212; Arppe oli IK:n ainoa konduktööri vuodet 1810–1821 ja ensimmäinen konduktööri 1821–44 (Lukkarinen 1987,72; Kydén 1998, 34). Arppe toimi sivutoimisesti palovakuutuskonttorin johtajana (Kydén 1998, 33, 212).

arkkitehdiksi vuonna 1816. Engel nimitettiin Intendentinkonttorin johtajaksi vuonna 1824. Engelin ehdotuksesta Intendentinkonttorissa alettiin antaa arkkitehtiopetusta.²²¹

Engelin kaudella perustettiin myös toisen konduktöörin virka, jota alkoi hoitaa A. F. Granstedt. Anders Fredrik Granstedt (1800–1849), joka oli syntynyt Karlskronassa, toimi virassaan vuosina (1822–1849). Hän oli saanut oppinsa isältään Pehr Granstedtilta (1764–1828) ja Helsingin uudisrakennustoimikunnan oppilaana. Granstedt aloitti 1816 Helsingin uudisrakennuskomiteassa arkkitehdin apulaisena ja oppilaana, kunnes hänet nimitettiin Intendentinkonttorin toiseksi konduktööriksi 1822. Ensimmäiseksi konduktööriksi hänet nimitettiin vuonna 1845.²²²

Tutkimuksen kannalta olisi ollut merkityksellistä tarkastella Intendentinkonttorissa vuosina 1810–1838 työskennelleiden arkkitehtien osuutta Juupajoen kirkon piirustuksiin ja arkkitehtoniseen ideointiin. Tarkastelujakso käsittää erityisesti Bassin ja Engelin intendenttikaudet. Bassin ja Engelin kädenjäljen attribuoinnin lisäksi konttorissa työskennelleiden konduktöörin osuuden erittely olisi vaatinut laajempaa perehtymistä. Analyysin kuluessa alkoi näyttää todennäköiseltä, että kenelläkään Intendentinkonttorin arkkitehteistä ei ole ollut Juupajoen kirkkoa suunniteltavanaan.

Kydénin tutkimusaineisto osoittaa, että Juupajoen kirkon piirustusta tai mainintoja siitä ei ole olemassa Bassin intendenttikaudelta 1810–1824. Kun lisäksi otetaan huomioon, että saarnahuoneille ei myönnetty yleistä avustusta eikä virallisia piirustuksia edellytetty kuin julkisia varoja käyttäviltä kirkonrakennushankkeilta, näyttää epätodennäköiseltä, että Juupajoen kirkon suunnittelu olisi päätynyt Intendentinkonttorin tehtäväksi. Lisäksi Mellilän rukoushuoneen rakentamisen yhteydessä tehty linjaus, ettei rukoushuoneiden piirustuksia tarvinnut lähettää tarkistettaviksi ja vertailututkimuksen yhteydessä esiin tulleet tyylipiirteet osoittavat, ettei Juupajoen kirkko ollut Engelin kädessä käsiteltävänä.²²³

Toisaalta alkuperäispiirustuksia tarkastelemalla ei voida tehdä täydellisiä tulkintoja arkkitehdin suunnittelutyöstä, sillä vasta toteutusvaiheessa tehdyt ratkaisut ilmentävät rakennuksen arkkitehtuuria, kuten Orisbergin kirkko osoittaa. On muistettava, että Juupan saarnahuone oli askeettinen ilme, jonka arkkitehtoniset dekooraatiot olivat olemattomat verrattuna Juupajoen kirkon nykyiseen asuun.

Suomen Intendentinkonttorin kirkkoarkkitehtuurivaikutteiden ja arkkitehtien omaksumien tyylien lisäksi Juupajoen kannalta merkitykselliseksi nousee tarkastella ensisijaisesti Ruotsin vallan ajalta perittyjä kustavilaisen klassismin ihanteita. Vaikka ei tiedetä, onko Juupajoen kirkon muodosta tehty jokin päätös jo 1700-luvun lopulla,

---

²²¹ Klemetti 1936, 19; Pöykkö 1989, 21; Nikula 1990, 65; Kydén 1998, 38; Helamaa 2000, 9; Lilius 2000; Sinisalo 2006, 13.

²²² Lukkarinen 1987, 72; Kydén 1998, 35, 212. Pehr Granstedt (1764–1828) oli linnoitusupseeri ja Helsingin ensimmäinen kaupunginarkkitehti vuodesta 1814 (Lukkarinen 1987, 72; Sinisalo 1980, 415).

²²³ Kydén 1998, 19, 46, 102–104; Lukkarinen 1998, 64; Lukkarinen 1989, 339.

voidaan kuitenkin nähdä, että vuonna 1838 rakennetun kirkon piirteet muistuttavat pohjalaisten kirkonrakennusmestarien töitä ja sitä kautta esikuvia, joita Tukholman Yli-intendentinvirastosta omaksuttiin, vaikka ketään arkkitehtia tai rakennusmestaria ei pystytäkään nimeämään.

Mitä tulee arkkitehtuurin tyylipiirteiden haarukointiin ja sitä kautta arkkitehdin attribuointiin, on kyse joka tapauksessa uusklassismista, joka ilmeni 1700-luvun lopun ja 1800-luvun alun antiikin arkkitehtuurin ihailuna. Siinä missä itäistä koulukuntaa edustanut empire vaikutti Saksassa ja Pietarissa ja ammensi Kreikan tempPELLIARKKITEHTUURIN tektoniikasta, edusti kustavilainen klassismi pitkää läntistä traditiota, jonka esikuvat ulottuivat Rooman antiikkiin.

4.2.4 Yläluokan verkostot

Kuten kirkkoherroja käsitellessä tuli ilmi, oli paikallisseurakuntien kirkkoherroilla yhteyksiä muuhun yläluokkaiseen sivistyneistöön. Oriveden kirkkoherroista erityisesti Erik Lencqvistillä on tiedetty olleen yhteys paitsi piispa Mennanderiin myös Turun akatemian professori Porthaniin. Henrik Gabriel Porthan (1739–1804) tunnetaan paitsi Suomen historian isänä myös kaunopuheisuuden professorina ja tunnettuna fennofiilina. Porthan oli monioppinut, joka luennoi Turun akatemiassa ajan uushumanistisessa ja klassistisessa hengessä filosofiasta, kasvatuksesta, teologiasta, klassisesta arkeologiasta, kielitieteestä ja estetiikasta. Lisäksi hän oli Aurora-seuran perustajajäseniä.²²⁴

Marja-Liisa Rajaniemi on tutkinut Porthanin välittämän protestanttisen kirkkohanteen vaikutusta ja ilmenemistä 1700-luvun lopun ja 1800-luvun alun arkkitehtuurissa. Porthan nimittäin luennoi Turun akatemiassa vuosina 1780–1801 arkeologian luentokokonaisuuden osana myös kirkkoarkkitehtuurista ja -interiööreistä. Porthanin mukaan rakentamisen ihanteena tuli pitää antiikin kreikkalaista ja italialaista 1500-luvun renessanssiarkkitehtuuria. Hänen arkkitehtuuriajattelussaan roomalaiskatolisen kirkkorakennuksen esikuvaksi sopi temppele, jonka esimerkkinä hän näki Rooman Pietarinkirkon. Protestanttisten kirkkorakennusten esimerkiksi puolestaan sopi Rooman Pantheon ja Jean de la Valléen (1620–1696) suunnittelema oktagonin muotoinen Hedvig Eleonooran kirkko, joka rakennettiin vuosina 1725–1737. Pyörökirkon paremmuus nousi siitä ajatuksesta, että protestanttinen sanajumalanpalvelus edellytti riittävää näkyvyyttä ja kuuluvutta, jotka keskitetty muoto tarjosi. Ympyräkin parempana pohjamuotona Porthan piti ovaalia, ja kaikkein huonoimpana kirkon pohjaratkaisuna hän piti ristin muotoa.²²⁵

---

²²⁴ Rajaniemi 2020, 107; Tarkiainen 2012.

²²⁵ Rajaniemi 2020, 107–110.

Kirkon oikean muodon valinnan lisäksi Porthan näki tärkeäksi, että kirkko sijoitettiin avoimelle ja näkyvälle paikalle. Kirkkointeriöörin osalta Porthan piti parhaimpana ratkaisuna rakentaa kirkon penkit amfiteatterimaisena alttarille päin laskevana ”katsomona” sekä sijoittaa saarnatuoli alttarin yläpuolelle saksalaisen protestanttisen kirkkoarkkitehtuurin mukaan. Porthanin mielestä suomalaiset luterilaiset kirkot olivat vanhentuneita ja epäkäytännöllisiä. Ovaali- ja pyörökirkkoihanteella hän tietoisesti torjui kansallisen evankelisluterilaisen rakennusperinteen ja nosti arkkitehtuuria ohjaavaksi tekijäksi kirkon opetusfunktion ja aateilmastossa ajankohtaisen klassismin.

Kreikan antiikin noste johtui myös saksalaisen Johan Joachim Winckelmannin (1717–1768) taidehistoriallisista teorioista, jotka korostivat Kreikan antiikin yliverstaista täydellisyyttä taiteen ja arkkitehtuurin esikuvana. Porthanin luentojen sisältö oli suunnattu tuleville papeille, jotka vaikuttivat paikallistasolla kirkkojen rakentamiseen. Kirkkoinstituutio ja kirkkoarkkitehtuuri nähtiin välineenä keskushallinnon vaikutuksen vahvistamiseen ja järjestyksen ylläpitämiseen. Porthan pyrki myös liittämään Suomen taiteen osaksi läntistä kulttuuria. Porthanin uudismieliset kirkkoarkkitehtuurihanteet eivät Rajanimen mukaan kuitenkaan toteutuneet laajasti, vaan nousivat esiin yksittäisinä ajanmukaisuutta edustavina mielipiteinä ja välillisesti vasta 1800-luvun lopulla saksalaisten arkkitehtuurivirikkeiden kautta.²²⁶

4.3 Päätelmät tekijyydestä

Tämän luvun johdannossa tuotiin esiin perinteinen näkemys tekijän merkityksestä suhteessa teokseen, jonka mukaan tekijä on mielletty teoksen merkityksen lähteenä ja päätekipisteenä. Näkemys ankkuroituu länsimaisen taiteen kaanonin ja taiteilijaelämäkertojen kiinteään suhteeseen, jotka yhdessä ylläpitävät myyttiä laatutaiteesta (*fine arts*) ja taiteilijaneroista. Kansallisidentiteettiä rakentavia suurmieselämäkertoja on kirjoitettu Suomessakin kaikilla aloilla ansioituneista ja tunnetuista henkilöistä, myös arkkitehteistä. Biografiakokoelmat ovat 2000-luvulla täydentyneet myös tunnetuimpien rakennusmestarien osalta. Rakennusmestarien, ns. puoliarkkitehtien, liittäminen akateemisesti koulutettujen arkkitehtien joukkoon liittyy *uusien biografioiden* myötä tulleeseen uuteen ajatteluun, jossa olennaiseksi on muodostunut tekijän suhde sosiokulttuurihistoriallisiin konteksteihin sekä pystyvyyksiin ja mahdollisuuksiin toimia tiettyinä aikana tietyssä yhteiskunnassa.²²⁷

---

²²⁶ Rajaniemi 2020, 108, 111–114, 116, 118–121. Winckelmannia pidetään eurooppalaisen taidehistorian isänä. Esim. Winckelmann 1992.

²²⁷ Vasari 1994; Pirinen 2012, 287–288; Sarjala 2012, 412–420; Kurikka 2013, 111–112; Mäkelä 2015, 18; Toivo 2021. Esim. SKS:n ylläpitämällä Kansallisbiografia.fi -sivustolla on 2000-luvulla

Attribuointi tarkoittaa teosten ja teoskokonaisuuksien nimeämistä tietylle tekijälle visuaalisten samankaltaisuuksien ja toistuvuuksien perusteella. Arkkitehtuurissa tämä tarkoittaa suunnittelijan nimeämistä piirustuksessa tai rakennuksessa esiintyvien mittojen, tyylipiirteiden, sommittelun ja valmistumisajankohdan avulla. Arkkitehtuurin erityinen piirre on suunnittelun ja rakentamisen välinen vuorovaikutus, jossa ideointi ja toteutus voivat vastata toisiaan, mutta myös poiketa toisistaan resursseihin liittyvän rakennusprosessin myötä. Tekijyys yhdistyy hämmästyttävällä tavalla rakennusmestareissa, jotka puoliarkkitehdin roolin sijaan voidaan nähdä tekijyyden täyttymyksenä edustaessaan sekä suunnittelijaa että toteuttajaa. Vaikka rakennusmestarien historialliset henkilötiedot ovat usein vähäisiä, muodostavat ne uusimpien mikrohistoriallisten metodien avulla kiinnostavia näköaloja tekijyyteen. Knuuttilan mukaan talonpoikasrakentajien henkilötietojen puute avaa mahdollisuuden keskittyä teoksiin, jotka välittävät tietoa oman aikansa kulttuurista, vuorovaikutuksesta ympäröivään maailmaan sekä tekemisen tavoista, innovaatioista ja traditioista.²²⁸

Tekijyyttä pohdittaessa arkkitehtien ja rakennusmestarien lisäksi rakennuksen ideointiin ja toteutukseen liittyy koko joukko henkilöitä, joiden osallisuus ja vaikutus jää arvoitukseksi. Kirkkorakennuksen lähtökohtiin ovat voineet vaikuttaa mm. pitäjien korkeimmat säätyläiset, kuten upseerit ja papit sekä viranomaisia edustavat maaherrat ja maanmittarit. Säätyläisten väliset sosiaaliset verkostot ja heidän ihannoimansa ideologiat ovat hankalasti tavoitettavissa silloin, kun merkintöjä ei ole jäänyt tutkittaviksi. Toisaalta aiemmin tuntemattomiksi jääneet kansanmiehet ja pitäjänyhdytysöt ovat saaneet nousta unohduksista esiin muodostamaan nykyisille sukupolville paikallisidentiteettien rakennusaineita. Tutkimuksen kannalta onnekaasti Ruotsi oli edelläkävijä väestökirjanpidossa ja esi-isien kartoittaminen genealogisen tutkimuksen ja digitaalisten tietovarantojen myötä on mahdollistanut tavallisten ihmisten tavoittamisen.²²⁹

Juupajoen kirkon arkkitehtuurin lähtökohtien, kuten piirustusten ja ideoiden nimeäminen jonkun tietyn henkilön kunniaksi on houkutteleva ajatus. Miksi mahdollisuus tekijän nimeämisestä tuottaa tyydytystä, vaikka neromyytti on murrettu? Kenties siksi, että nimeämällä henkilö jonkin teoksen taustalla voidaan kokea mysteeri ratkaistuksi. Tekijän tunteminen ikään kuin lisää ymmärrystä teoksen motiiveista. Michel Foucaultin (1926–1984) mukaan tekijänimen merkitys on luokitella, yhdistää ja rajata tiettyä tekijäjoukkoa, poissulkea ja vertailla teoksia sekä luoda suhteita teosten välille. Kaisa Kurikka käsittelee tekijyyttä *kasvoistumisen* kautta. Nimi ja kasvot

---

julkaistu biografiat mm. Jacob Riffistä, Heikki Kuorikoskesta, Matti Åkerblomista ja Antti Hakolasta.

²²⁸ Pirinen 2012, 297; Knuuttila 2022, 38–39.

²²⁹ Jutikkala 1954, 7; Pettersson 1978, 132; Kydén 1998, 58.

konstruoivat tekijän ja alkavat edustaa ruumiillista materiaalisuutta. Tämä tekijänimi muodostaa *tekijyyden eelen*, joka kuvaa tekijää prosessina.²³⁰

Tekijyyden ymmärtäminen prosessina muodostui tämän tutkimuksen kannalta oleelliseksi. Esiin nousivat erilaiset toimijuudet, jotka olen otsikoiden mukaisesti jakanut horisontaaliseen ja vertikaaliseen toimijuuteen. Horisontaalinen toimijuus kuvaa niitä toimijoita, jotka ruohonjuuritasolla vastasivat viime kädessä toteutuksesta. Vertikaalinen toimijuus kuvaa yleensä valtaa käyttäneitä ja koulutettuja henkilöitä, jotka olivat selvillä ideologioista ja muoti-ilmioistä. Heidän panoksensa liittyy tämän aineksen levittämiseen. Siten tekijyys ei ole vain yhden henkilön tuote, vaan muodostuu monipuolisesta vuorovaikutuksesta ympäröivään yhteiskuntaan ja kansainvälisiin virtauksiin. Myös Juupan pieni saarnahuone, nykyinen Juupajoen kirkko, kytkeytyy erilaisten toimijoiden ja jatkuvien prosessien kautta länsimaisen arkkitehtuurin traditioon.

---

²³⁰ Kurikka 2013, 116, 126–127.

5 PÄÄTÄNTÖ

Oriveden emäseurakunnan koillisosan asukkaat Juupan kulmalla saivat piispa Carl Fredrik Mennanderilta (1712–1786) saarnahuoneoikeudet vuonna 1767 ja luvan rakentaa ensimmäisen saarnatupansa. Syksyllä 1800 juupalaiset anoivat kappelioikeuksia ja lupaa rakentaa kirkko huonoon kuntoon päässeeseen saarnatuvan tilalle. Kappelin perustamisanomus hylättiin tuomiokapitulissa, ja kirkon rakennushanke kaatui juupalaisten erimielisyyksiin. Rakennuspaikkaa koskevat erimielisyydet, joissa oli kyse kyläkuntien eduista, jatkuivat aina saarnahuoneen rakentamiseen asti. Kun paikasta päästiin sopuun, saarnahuoneen rakennusehdoista sovittiin kirkonkokouksessa marraskuussa 1937. Kokouksessa rakentamiseen sitoutui 38 tilaa ja rakennustöiden valvojaksi valittiin Juho Juhonpoika Salin (1805–1881) Heinäsuolta. Saarnahuone rakennettiin Kopsamon kylään ajalle tyypillisesti korkean mäen päälle ja hyvien kulkuyhteyksien varrelle. Rakennustöiden valmistelu ja materiaalihankinnat tehtiin talven aikana, ja rakentaminen saatiin pääosin valmiiksi kesän 1838 aikana. Saarnahuone vihittiin käyttöön vuonna 1846. Juupa sai rukoushuoneoikeudet vuonna 1860 ja itsenäistyi Juupajoen seurakunnaksi vuonna 1904, jonka jälkeen saarnahuonetta on alettu kutsua kirkoksi.

Juupajoen kirkko rakennettiin pohjakaavaltaan kahdeksankulmaiseksi perinteistä hirsilamasalvostekniikkaa käyttäen, ja se on ollut alun perin ulkoasultaan vaatimaton. Kirkkoon kuuluu neljä kylkiäistä, joista ns. itäseinän eli alttarin takana on sakaristo, keskellä molemmin puolin eteissisäänkäynnit ja länsiovella pääsisäänkäynti. Kirkon katto on muodoltaan kahdeksanlappeinen telttakatto, jonka huipulla on kupukattoinen lanterniini.

Kirkon korjaus- ja muutosvaiheet ovat jääneet osittain selvittämättä. Ensimmäiset suurimmat korjaukset ja muutokset ajoittuvat seurakunnan itsenäistymisen vaiheille 1900-luvun alkuun. Seuraava merkittävän korjauksen, joka toteutettiin 1913–1921, suunnitteli arkkitehti Ilmari Launis (1881–1951). Launiksen korjauksien ilmettä on pyritty säilyttämään osana kirkon arkkitehtuuria myös myöhemmissä korjauksissa,

kuten vuonna 1982 toteutetussa arkkitehti Seppo Rihlaman (1923–2009) suunnittele-
massa, jossa kirkon uuden länsisisäänkäynnin yhteyteen rakennettiin saniteettitilat.
Tämän jälkeen kirkkoa on lähinnä huoltokorjattu- ja -maalattu 1990-luvun lopussa ja
viimeksi 2022.

Juupajoen kirkosta ei ole tiettävästi säilynyt alkuperäisiä piirustuksia. Piirustuk-
sia tai mainintoja niistä voisi koettaa etsiä systemaattisella ja laajalla arkistotutkimuk-
sella. Virallisesti hyväksytyjä piirustuksia ei todennäköisesti ole kuitenkaan ollut,
sillä piirustuksia ei ole tullut vastaan aiemmassa taidehistoriallisessa arkistotutki-
muksessa. Tämän puolesta puhuu myös se, että virallisia piirustuksia edellytettiin jul-
kisin varoin ja kolehdein rakennetuista kirkoista, mutta avustuksia ei myönnetty
saarna- ja rukoushuoneille. Lisäksi Turun tuomiokapituli oli vuonna 1819 Mellilän ru-
koushuoneen rakentamisen yhteydessä linjannut, että saarna- ja rukoushuoneiden
piirustuksia ei tarvitse hyväksyttää senaatin talousosastolla. Myös Ilmari Launiksen
piirustukset vuodelta 1913 ovat toistaiseksi kadoksissa. Kirkon vähäisen piirustusai-
neiston vuoksi olisi tärkeä dokumentoida kirkko nykytilassaan mittauspaiirustuksin.

Tutkielman historiallisessa katsauksessa tarkasteltiin paikallishistoriallisia olo-
suhteita ja resursseja 1800-luvun alkuvuosikymmeninä. Luonnollisia kulkuyhteyksiä
Juupajoelta oli kaupankäynnin merkeissä Pohjanmaan rannikkokaupunkeihin Vaa-
saan ja Uuteenkaarlepyyhyn jo 1600-luvulta ja 1800-luvun kuluessa myös Keski-Suo-
meen Laukaaseen ja Jyväskylään. Kauppamatkojen yhteydessä omaksuttiin aineelli-
sia ja aineettomia uutuuksia omaan yhteisöön. Matkoilla nähtyjen esikuvien ja sosiaa-
lisen vuorovaikutuksen todentaminen jää kuitenkin todentamatta.

Rakennusprosessin kuvaaminen historiallisessa kontekstissa osoitti, että kirkon
rakentaminen onnistui vain paikallisyhteisön jäsenten yhteistyöllä. Kappeliseurakun-
nilla ja saarnahuonekunnilla oli velvollisuus osallistua emäseurakunnan kirkon ja
pappilan rakennus- ja korjausurakoihin, ja lisäksi niillä piti olla riittävät taloudelliset
resurssit selviytyä oman seurakuntansa velvollisuuksista. Siten itsenäiseksi haluavan
seurakunnan hankkeet todella edellyttivät yhteistyökykyä, riittävää väestöä ja talou-
dellisia resursseja.

Arkkitehtuurin traditiota käsittelevässä luvussa taustoitettiin rakennusvalvon-
nan ja akateemisen arkkitehtuurin suhdetta toisiinsa sekä niiden vaikutusta maalais-
pitäjiin ja Ruotsin vallan aikaisen rakennushallinnon ja arkkitehtuurivaikutteiden
omaksumista Suomeen autonomian alussa. Kustavilaisen klassismin ihanteet muo-
toutuivat ”tessiniläis-härlemanilais-tempelmanilaisen” -tradition hengessä ja erityi-
sesti ruotsalaiset kirkot vaikuttivat myös suomalaisten kirkkojen suunnitteluun. Esi-
merkiksi Adolf Fredrikin kirkon torniaihe antoi virikkeitä ristikirkkujen ristikeskuk-
sien kupoleihin ja kattolyhtyihin. Kahdeksankulmainen ja pyöreä muoto keskeiskirk-
kotyyppinä nähtiin suunnitteluaiikanaan variaatioksi samasta teemasta.

Historialliset jatkuvuudet ylittävät yksittäisten arkkitehtonisten muotojen ja tyylipiirteiden tarkastelun.

Vertailututkimuksen pyörörakennusten tarkastelu avaa rakennusprosessien kulkua, historiallisia asiayhteyksiä sekä arkkitehtonisten ihanteiden toteutumista maaseudulla. Suomalaisten pyörökirkkojen arkkitehtuuri nousee uusklassismin antiikin Kreikan ja Rooman ihailusta ja toteutui periferisissä olosuhteissa sovellettuina kulkimikkaina hirsirakennuksina. Kotimaisia pyörökirkkoja analysoimalla oli mahdollista erotella kustavilaisen klassismin ja empireklassismin piirteitä toisistaan, mikä puolestaan mahdollisti attribuuttien löytymisen Charles Bassin (1772–1840) ja Carl Ludvig Engelin (1778–1840) arkkitehtuurien erottamiseksi. Näillä perusteilla myös Juupajoen kirkon arkkitehtuuri osoittautui nojaavan pikemmin kustavilaisen klassismin traditioon.

Juupajoen kirkon varsinaisesta suunnittelijasta ei ole tietoa. Erilaisia mahdollisia tekijöitä tarkastellessa nousi esiin arkkitehtuurille ominainen piirre, jossa suunnittelu ja toteutus voivat olla yhtenevät tai toisistaan poikkeavat. Tekijyyden ymmärtäminen prosessina nosti esiin erilaisia toimijuuksia, jotka ovat vuorovaikutuksessa toisiinsa yhteiskunnassa ja kytkeytyvät jatkuvien prosessien kautta länsimaisen arkkitehtuurin traditioon.

LÄHTEET

Arkistolähteet

- Aalto-yliopisto, Espoo
Arkkitehtuurin historian opetuskuvakokoelma
- Haminan museot, Hamina
Haminan kaupungin museo
- Hämeenlinnan kaupungin museo, Hämeenlinna
Valokuva-arkisto
- Juupajoen kunta, juupajoki
Rakennusvalvonnan arkisto
- Kansallisarkisto, Helsinki
Rakennushallituksen arkisto
Piiustuskokoelmat
- Keski-Suomen museo, Jyväskylä
Kuva-arkisto
- Museovirasto, Helsinki
Historian kuvakokoelma
Kustannusosakeyhtiö Kiven kokoelma
Kulttuuriympäristön kuvakokoelma
Rakennushistorian kuvakokoelma
Åkerfeldtin kokoelma
- Oriveden kirkon arkisto (OriKa), Orivesi
Pitäjänskokouspöytäkirja 12.11.1837
- Suomen elinkeinoelämän keskusarkisto (Elka), Mikkeli
Seurakuntain Keskinäinen Palovakuutusyhtiö

Kirjalliset lähteet

- Alanen, Eelis Albert. 1948. *Hämeenlinnan kirkko 1798-1948*. Hämeenlinna: Hämeenlinnan seurakunta.
- Blomstedt, Yrjö. 1966. "Kirkko, koulu ja sisivistyselämä." Teoksessa *Hämeen historia 3, Ensimmäinen nide. Vuodesta 1721 noin vuoteen 1870*, toimittanut Eino Jutikkala ym. [Hämeenlinna]: Hämeen heimoliitto.
- Dhima, Sari. 2008. *Tila tilassa. Liturgian ja tilan dialogi alttarin äärellä*. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Eskola, Amanda. 2022. *Paritupia ja puustelleja. Vantaan talonpoikainen rakennusperintö*. Helsinki: SKS Kirjat.
- Haapio, Markku, toim. 1978. *Suomen kirkot ja kirkkotaide 1*. Lieto: Etelä-Suomen kustannus.
- Haapio, Markku, toim. 1980. *Suomen kirkot ja kirkkotaide 2*. Lieto: Etelä-Suomen kustannus 1980.
- Hako, Jukka; Hako, Senja; Lillbroända, Pia. 2005. *Kartanomatka Vantaalla*. [Vantaa]: Kellastupa.

- Hall, Stuart, edit. 1997. *Representation. Cultural representations and signifying practices*. London: Sage.
- Hall, Stuart. 1997. "The Work of Representation." Teoksessa *Representation. Cultural representations and signifying practices*, toimittaja Stuart Hall, 15-71. London: Sage.
- Hamilton, Peter. 1997. "Representing the Social: France and Frenchness in Post-war Humanist Photography." Teoksessa *Representation. Cultural representations and signifying practices*, toimittanut Stuart Hall, 75-149. London: Sage.
- Hanka, Heikki. 1995. *Kuin kuvastimessa. Suomalaisen kirkkomaalauksen yleispiirteitä uskonpuhdistuksen jälkeen*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Hanka, Heikki. 2022. "Taidehistoriallisia havaintoja Längelmäen kirkosta." Teoksessa *Längelmäen kirkko 250 vuotta*, toimittanut Markku Mattila, 50-59. Länkipohja: International VERNADOC network.
- Hannikainen, Matti O.; Danielsbacka, Mirikka; Tepora, Tuomas. 2018. *Menneisyyden rakentajat. Teoriat historiantutkimuksessa*. Helsinki: Gaudeamus.
- Heinänen, Hannu; Huurre, Matti. 1993. *Sallan historia*. [Salla]: Sallan kunta Sallan seurakunta.
- Helamaa, Erkki. 2000. *Arkkitehtikoulutus Suomessa 175 vuotta*. Helsinki: Rakennustieto.
- Hongisto, Ilona; Kurikka, Kaisa, toim. 2013. *Toisin sanoin. Taiteentutkimusta representaation jälkeen*. Turku: Eetos.
- Hägg, Samuli; Lehtimäki, Markku; Steinby, Liisa, toim. 2009. *Näkökulmia kertomuksen tutkimukseen*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Jokelainen, Timo. 2004. "Heijastuksia arkkitehtuurista. Arkkitehtuurivalokuva rakennetun ympäristön representaationa." Teoksessa *Paikan heijastuksia*, toimittanut Raine Mäntysalo, 165-218. Jyväskylä, [Oulu]: Atena, Oulun yliopisto.
- Jokiniemi-Talvisto, Maritta; Talvisto, Jari ; Ylönen, Raija. 2003. *Juupajoen historia*. Juupajoki: Juupajoen seurakunta 2003.
- Junnila, Heikki. 1983. "Eräkaudesta Isonvihan loppuun. Lappajärven kappelin hengellinen elämä." Teoksessa *Järvisseudun historia I. Esihistoriasta 1850-luvulle*, toimittaneet Heikki Junnila ja Heikki Rantatupa, 177-535. [Evijärvi]: [Järviseutu-seura].
- Jutikkala, Eino; Kuusanmäki, Lauri; Luho, Ville; Helminen, Helmi; Mikkola, Martti; Paavola, Paavo; Suvanto, Seppo; Virkkala, K.; Voionmaa, Väinö, toim. 1949. *Längelmäveden seudun historia I – Oriveden seudun historia I*. Forssa: Eräjärven, kangasalan, Kuhmalahden, Längelmäen, Oriveden ja Sahalahden kunnat.
- Jutikkala, Eino; Mikkola, Martti; Wallinheimo, J. V.; Poppius, Liisa, toim. 1954. *Längelmäveden seudun historia II – Oriveden seudun historia II*. Hämeenlinna: Oriveden kunta.
- Jutikkala, Eino ym., toim. 1966. *Hämeen historia 3, Ensimmäinen nide. Vuodesta 1721 noin vuoteen 1870*. [Hämeenlinna]: Hämeen heimoliitto.
- Jutikkala, Eino ym., toim. 1976. *Hämeen historia 3, Toinen nide. Vuodesta 1721 noin vuoteen 1870*. [Hämeenlinna]: Hämeen heimoliitto.

- Järvenpää, Laina. 1931. "Juupajoen seurakunnan historiaa." Kansankorkeakoululaisen Laina Järvenpään esitelmä teoksessa *Oriveden opiston vuosikirja 1931*, 125-131. [Orivesi].
- Kalela, Jorma. 2009. "Miksi ei pidä ajatella, että historiantutkija tuottaa kertomuksia." Teoksessa *Näkökulmia kertomuksen tutkimukseen*, toimittaneet Samuli Hägg, Markku Lehtimäki ja Liisa Steinby, 294– 313. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kalela, Jorma. 2018. "Teoriattomuus historiantutkimuksen yhteiskuntasuhteessa." Teoksessa *Menneisyyden rakentajat. Teoriat historiantutkimuksessa*, toimittaneet Matti O. Hannikainen, Mirkka Danielsbacka ja Tuomas Tepora, 20-48. Helsinki: Gaudeamus.
- Kalela, Jorma. 2020. *Historiantutkimus ja historia*. [Helsinki]: Gaudeamus.
- Kallio, Jaana. 2000. *Kirkkomaalari Johan Tilén*. Pro gradu. Jyväskylä: Jyväskylän Yliopisto.
- Karttunen, M.O. 1953. *Alavuden kirja. Kuvaus kotiseudusta ja sen historiasta*. Vaasa Alavuden opettajayhdistys
- Klemetti, Heikki. 1927. *Suomalaisia kirkonrakentajia 1600- ja 1700-luvuilla*. Porvoo: WSOY.
- Klemetti, Heikki. 1936. *Suomalaisia kirkonrakentajia 1800-luvulla*. Porvoo: WSOY.
- Knapas, Marja Terttu. 1987. "Maailman pohjoisin Pantheon. Carl Alexander Engelin suunnitelma Utsjoen kirkoksi." Teoksessa *Muistomerkki. Kirjoituksia Antero Sinisalolle*, toimittaneet Pekka Kärki, Marja Ivars, Marja Terttu Knapas, Jarkko Sinisalo ja Tuula Pukkila, 107-122. [Helsinki]: [M.T.Knapas]
- Knapas, Marja Terttu. 2001. "Hämeenlinnan kirkko. Pohjoisen Pantheonin syntyhistoria." Teoksessa *Arx Tavastica 11*, toimittanut Pekka Lampinen, 51-66. [Hämeenlinna]: Hämeenlinna-seura.
- Knapas, Terttu; Tirilä, Soile. 2006. *Suomalaista kirkkoarkkitehtuuria 1917–1970*. Helsinki: Museovirasto.
- Knuuttila, Seppo. 2022. "Kirkonrakentaja Antti Piimänen. Henkilökuvan fragmentteja." Teoksessa *Längelmäen kirkko 250 vuotta*, toimittanut Markku Mattila, 38-42. Länkipohja: International VERNADOC network.
- Kojonen, Eero. 1993. *Alavuden historia 1. Alavuden vaiheita esihistoriallisesta ajasta vuoteen 1918*. [Alavus]: Alavuden kaupunki.
- Korhonen, Teppo. 1988. "Kansanomainen rakennustaide keskiajalta 1800-luvun lopulle." Teoksessa *Ars Suomen taide 2*, toimittanut Salme Sarajas-Korte ym., 16-47. Espoo: Weilin + Göös.
- Kuisma, Markku. 1991. *Helsingin pitäjän historia III. Isostavihasta maalaiskunnan syntyyn. 1713-1865*. [Vantaa]: Vantaan kaupunki.
- Kurikka, Kaisa. 2013. "Tekijyyden eleet. Kirjailijan kasvokuvat ja tekijänimet." Teoksessa *Toisin sanoin. Taiteentutkimusta representaation jälkeen*, toimittaneet Ilona Hongisto ja Kaisa Kurikka, 111-136. Turku: Eetos.
- Kuusanmäki, Lauri. 1966. "Pitäjän itsehallinto." Teoksessa *Hämeen historia 3, Ensimmäinen nide. Vuodesta 1721 noin vuoteen 1870*, toimittanut Eino Jutikkala ym. 460-491. [Hämeenlinna]: Hämeen heimoliitto.

- Kydén, Tarja. 1998. *Suomen intendentinkonttorin kirkkoarkkitehtuuri vuosina 1810-1824. Kustavilainen perinne ja suuriruhtinaskunnan uusi rakennushallinto*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Känsälä, Risto. 1994. "Räyrinkiläisten kirkkohankkeet." Teoksessa *Vanhaa Räyrinkiä*, toimittanut Marjatta Pulkkinen ym. 1994, 159-167. [Veteli]: Räyrinki-seura.
- Känsälä, Risto. 1998. "Maankuulut Kuorikosket. Kirkonrakentajien suku ja toiminta." Teoksessa *Kuorikosket Puukirkkojen mestarit*, Risto Känsälä, Ville Lukkarinen ja Rauno Träskelin 1998, 7-61. Kokkola; Kaustinen: Keskipohjanmaa-säätiö; Kansantaiteenkeskus.
- Lehtimäki, Markku. 2009. "Fiktiivisen kertomuksen analyysi ja tulkinta." Teoksessa *Näkökulmia kertomuksen tutkimukseen*, toimittaneet Samuli Hägg, Markku Lehtimäki ja Liisa Steinby, 28-49. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Lehtinen, Erkki. 1984. *Lapuan historia II. Suomen sodasta pitäjäkauden loppuun*. [Lapua]: [Lapuan kaupunki].
- Lehtonen, Antti. 2006. *Lisiä vanhan Oriveden historiaan. Eli wanhan Orihoveden wäähistoria*. Helsinki: Antti Lehtonen.
- Liakka, Niilo. 1920. *Orisbergin ruukki ja maatila*. Porvoo: WSOY.
- Lindeqvist, K. O. 1926. *Hämeenlinnan kaupungin historia osa II. Hämeenlinnan kaupungin historia Ruotsin vallan aikana*. Hämeenlinna: Hämeenlinnan kaupunki.
- Lindeqvist, K. O. 1930. *Hämeenlinnan kaupungin historia osa III. Hämeenlinnan kaupungin historia vuosina 1809-75*. Hämeenlinna: Hämeenlinnan kaupunki.
- Lonkila, Helena. 2020. "Hattuvaaran tsasouna ja kulttuuriympäristön kerroksellisuus." Teoksessa *Kulttuuriperinnön muuttuvat merkitykset. Heikki Hangan juhla kirja*, toimittaneet Hanna Pirinen, Tuuli Lähdesmäki, Annika Waenerberg ja Johan Bastubacka, 81-94. Helsinki: Taidehistorian seura.
- Lounatvuori, Irma. 1990. *Orisbergin ruukinkirkko. Carl Ludvig Engel 1784-1841*. Näyttelykatalogi.
- Lukkarinen, Ville. 1987. "Niin sanottujen Engel-kirkkojen probleema." Teoksessa *Suomen museo 1987*, toimittaja Osmo Vuoristo, 59-94. Helsinki: Suomen muinaismuistoyhdistys.
- Lukkarinen, Ville 1989. "Kirkkoarkkitehtuuri 1809-1865." Teoksessa *Ars Suomen Taide 3*, toimittanut Salme Sarajas-Korte ym., 338-361. Espoo: Weilin + Göös.
- Lukkarinen, Ville. 1998. "Kuorikoskien kirkot ja eurooppalainen rakennustaide." Teoksessa *Kuorikosket Puukirkkojen mestarit*, Risto Känsälä, Ville Lukkarinen ja rauno Träskelin 1998, 62-87. Kokkola; Kaustinen: Keskipohjanmaa-säätiö; Kansantaiteenkeskus.
- Lukkarinen, Ville. 2017. "Sääksmäki ja Lammi. Kaksi keskiaikaista betonikirkkoa." Teoksessa *Fragmentti, muisto, maisema. Ville Lukkarisen kirjoituksia taiteesta ja arkkitehtuurista*, Taidehistoriallisia tutkimuksia 48, toimittaneet Anna Ripatti, Jukka Cadogan ja Linda Leskinen, 139-152. Helsinki: Taidehistorian seura.
- Lundén, Sara. 2022. "Antti Pimänen. Anders Henricinpoika Längelmäeltä." Teoksessa *Längelmäen kirkko 250 vuotta*, toimittanut Markku Mattila, 30-37. Länkipohja: International VERNADOC network.
- Meretoja, Hanna. 2009. "Inhimillisen todellisuuden narratiivisuus ontologisena ja epistemologisena kysymyksenä." Teoksessa *Näkökulmia kertomuksen*

- tutkimukseen. Toimittaneet Samuli Hägg, Markku Lehtimäki ja Liisa Steinby, 207-237. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Mäkelä, Paula (2015). *Kirkonrakentajasuku Rijf : pohjalaisen kirkonrakentajasuvun rakennus- ja suunnittelutuotanto sekä toiminta kustavilaisen aikakauden Suomessa*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Mäntysalo, Raine, toim. 2004. *Paikan heijastuksia*. Jyväskylä, [Oulu]: Atena, Oulun yliopisto.
- Nikula, Riitta. 1990. *Suomen arkkitehtuurin ääriviivat*. Helsinki: Otava.
- Nyman, Kaj. 2004. "Arkkitehtuuri ruumiillisuutena ja representaationa." Teoksessa *Paikan heijastuksia*, toimittanut Raine Mäntysalo, 127-140. Jyväskylä, [Oulu]: Atena, Oulun yliopisto.
- Nyman, Kaj. 2008. *Arkkitehtuurin kadotettu kieli*. [Helsinki]: Multikustannus.
- Paloposki, Toivo J. 1966. "Kauppa, käsityö ja teollisuus." Teoksessa *Hämeen historia 3, Ensimmäinen nide. Vuodesta 1721 noin vuoteen 1870*, toimittanut Eino Jutikkala ym. [Hämeenlinna]: Hämeen heimoliitto.
- Pettersson, Lars. 1978. *Kaksikymmentäneljäkulmaisen ristikirjon syntyongelmia*. Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja 79. Helsinki: Suomen muinaismuistoyhdistys.
- Pettersson, Lars. 1987. *Templum Saloense : pohjalaisen tukipilarikirjon arvoitus = an early Ostrobothnian block-pillar church and its background*. Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja 90. Helsinki: Suomen muinaismuistoyhdistys.
- Pettersson, Lars. 1988. "Puukirkkojen varhaisvaiheita." Teoksessa *Ars Suomen taide 2*, 324-359. Espoo: Weilin + Göös.
- Pettersson, Lars. 1989a. *Suomalainen puukirkko. Finnish wooden church*. Englannin kielinen käännös Jüri Kokkonen, toimittaneet Marja Terttu Knapas, Riitta Nikula ja Kristiina Paatero. Helsinki: Suomen rakennustaiteen museo 1989.
- Pettersson, Lars. 1989b. "Ristikirkot". Teoksessa *Ars Suomen Taide 3*, toimittanut Salme Sarajas-Korte ym., 242-337. Espoo: Weilin + Göös
- Pettersson, Lars. 1989c. "Kirkkojen rakentuminen 1800-luvun alkukymmenille." Teoksessa *Ars Suomen Taide 4*, toimittanut Salme Sarajas-Korte ym., 294-342. Keuruu: Otava.
- Pirinen, Hanna. 1996. *Luterilaisen kirkkointeriöörin muotoutuminen Suomessa. Pitäjänkirkon sisustuksen muutokset reformaatiosta karoliinisen ajan loppuun (1527-1718)*. Helsinki: Suomen muinaismuistoyhdistys.
- Pirinen, Hanna. 2012. "Biografinen ja historiallinen näkökulma taiteentutkimukseen." Teoksessa *Taidetta tutkimaan. Menetelmiä ja näkökulmia*, toimittaneet Annika Waenerberg ja Satu Kähkönen, 281-305. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Pirinen, Hanna; Lähdesmäki, Tuuli; Waenerberg, Annika; Bastubacka, Johan, toim. 2020. *Kulttuuriperinnön muuttuvat merkitykset. Heikki Hangan juhla kirja*. Helsinki: Taidehistorian seura.
- Preziosi, Donald, toim. 1998. *The Art of Art History: A Critical Anthology*. Oxford : Oxford University Press.

- Pöykkö, Kalevi. 1978. "Sumiaisten kirkot." Teoksessa *Sumiaisten kirja*, toimittanut Heli Jokipii, 465-486. [Sumiainen]: Sumiaisten kunta.
- Pöykkö, Kalevi. 1989. "Carl Ludvig Engel." Teoksessa *Ars Suomen Taide 3*, toimittanut Salme Sarajas-Korte ym., 21. Espoo: Weilin + Göös
- Rajaniemi, Marja-Liisa. 2020. "Henrik Gabriel Porthan protestanttisen kirkkoideaalin välittäjänä." Teoksessa *Kulttuuriperinnön muuttuvat merkitykset. Heikki Hangan juhlakirja*, toimittaneet Hanna Pirinen, Tuuli Lähdesmäki, Annika Waenerberg ja Johan Bastubacka, 107-123. Helsinki: Taidehistorian seura.
- Rantatupa, Heikki. 1983. "Järviseu tu isostavihasta 1800-luvun puoliväliin." Teoksessa *Järviseu du n historia I. Esihistoriasta 1850-luvulle*, toimittaneet Heikki Junnila ja Heikki Rantatupa, 537-891. [Evijärvi]: [Järviseu tu -seura].
- Riksm an, Elina. 2019. *Håkansbölen kartanossa. På Håkansböle gård*. [Vantaa]: Vantaan kaupunginmuseo.
- Saarenheimo, Juhani. 1974. *Vanhan Pirkkalan historia*. [Pirkkala]: Vanhan Pirkkalan historiatoimikunta.
- Saarikangas, Kirsi. 1998a. "Johdanto. Merkityksellinen tila." Teoksessa *Kuvasta tilaan. Taidehistoria tänään*, toimittanut Kirsi Saarikangas, 7-16. Tampere: Vastapaino.
- Saarikangas, Kirsi. 1998b. "Tila, konteksti ja käyttäjä. Arkkitehtonisen tilan, vallan ja sukupuolen suhteista." Teoksessa *Kuvasta tilaan. Taidehistoria tänään*, toimittanut Kirsi Saarikangas, 247-298. Tampere: Vastapaino.
- Santakari, Esa. 1977. *Kansanrakentajien puukirkot. Allmogemästarnas träkyrkor. The wooden churches of Finland*, ruotsin kielinen käännös Tore Tallqvist ja J.O. Tallqvist, englannin kielinen käännös Diana Tullberg. Helsinki: Otava.
- Seppänen, Janne. 2005. Visuaalinen kulttuuri. Teoriaa ja metodeja mediakuvan tulkitsijalle. Tampere: Vastapaino
- Siltala, Juha. 2018. "Teoriat historian tutkimuksen työkaluina ja tutkimustuloksina." Teoksessa *Menneisyyden rakentajat. Teoriat historian tutkimuksessa*, toimittaneet Matti O. Hannikainen, Mirikka Danielsbacka ja Tuomas Tepora, 49-76. Helsinki: Gaudeamus.
- Sinisalo, Antero. 1978a. "Suomalaisen kirkkoarkkitehtuurin vaihteita." Teoksessa *Suomen kirkot ja kirkkotaide 1*, toimittanut Markku Haapio, 31-128. Lieto: Etelä-Suomen kustannus.
- Sinisalo, Antero. 1978b. "Kirkko rakennusmuistomerkkinä ja rakennetun ympäristön osana." Teoksessa *Suomen kirkot ja kirkkotaide 1*, toimittanut Markku Haapio, 313-333. Lieto: Etelä-Suomen kustannus.
- Sinisalo, Antero. 1980. "Arkkitehtuuri." Teoksessa *Suomen kulttuurihistoria 2. Autonomian aika*, toimittaneet Päiviö Tommila, Aimo Reitala ja Veikko Kallio, 415-444. [Porvoo, Helsinki, Juva]: WSOY.
- Sinisalo, Hannu. 1990. *Orivesi. Maalaispitäjästä kehittyväksi kaupungiksi*. Orivesi: Oriveden kaupunki.
- Sinisalo, Jarkko. 2006. *Arkkitehtuurikirjoja Euroopan laidalla. Arkkitehtien ammattikirjallisuus Suomen rakennushallinnon piirissä erityisesti Intendentinkonttorin aikakaudella (1810-1865). Kokoelmahistoriaa ja aineistolueteloita*. Helsinki: Museovirasto.

- Sinisalo, Jarkko. 2008. "Mikä on Åkerfeldtin kokoelma?" *Museoviraston rakennushistorian osaston aikakauskirja 2*, 109-113. Helsinki: Museovirasto.
- Sinisalo, Jarkko. 2015. *Engelin merkintöjä. Havaintoja tavasta rakentaa Pietarissa ja rakennusmateriaalien ominaisuuksista*. Helsinki: Museovirasto.
- Suominen-Kokkonen, Renja, toim. 2007. *The Shaping of Art History in Finland*. Helsinki: Taidehistorian seura.
- Suominen-Kokkonen, Renja. 2007. "Changing Ideals in Art History: Onni Okkonen and Lars Pettersson." Teoksessa *The Shaping of Art History in Finland*, toimittanut Renja Suominen-Kokkonen, 110-125. Helsinki: Taidehistorian seura.
- Steinby, Liisa. 2009. "Aika, paikka ja subjekti Genetten narratologiassa." Teoksessa *Näkökulmia kertomuksen tutkimukseen*. Toimittaneet Samuli Hägg, Markku Lehtimäki ja Liisa Steinby, 78-110. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Tammi, Pekka. 2009. "Kertomusta vastaan ("Ikävä tarina")." Teoksessa *Näkökulmia kertomuksen tutkimukseen*. Toimittaneet Samuli Hägg, Markku Lehtimäki ja Liisa Steinby, 140-167. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Toivo, Raisa Maria & Miettinen, Riikka. 2021. "Johdanto: Varhaismoderni lomittunut yhteiskunta." Teoksessa *Varhaismodernin yhteiskunnan historia. Lähestymistapoja yksilöihin ja rakenteisiin*, toimittaneet Raisa Maria Toivo ja Riikka Miettinen, 7-23. [Helsinki]: Gaudeamus.
- Tossavainen, Mari. 2020. "Hämeenlinnan pyörökirkon ja kirkkointeriöön muutos 1800-luvun lopulla." Teoksessa *Arx Tavastica 14*, toimittaneet Jussi Hanska ja Jyrki Nissi, 80-94. Hämeenlinna: Hämeenlinna-seura.
- Tuomi, Ritva. 1972. "Kuopion yläalkeiskoulun voimistelurakennus." Teoksessa *Kuopion Isänmaallisen Seuran toimituksia 14*, toimittanut Matti Räsänen, 7-13. [Kuopio: Kuopion Isänmaallinen Seura]
- Valkeapää, Leena. 2007. "Emil Nervander as a Pioneer of Finnish Art History and Antiquarian Interests in Finland during the Last Decades of the 19th Century." Teoksessa *The Shaping of Art History in Finland*, toimittanut Renja Suominen-Kokkonen, 40-52. Helsinki: Taidehistorian seura.
- Valkeapää, Leena. 2015. *Vapaa kuin lintu : Emil Nervanderin elämä. Fri som fågeln : Emil Nervanders liv*. Helsinki: Taidehistorian seura.
- Valkeapää, Leena. 2020. *Saman taiteen lapset. Suomen muinaismuistoyhdistyksen taidehistorialliset tutkimusretket 1871-1902*. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.
- Vallinheimo, J. V. 1954. "Seurakunta". Teoksessa *Längelmäveden seudun historia II – Oriveden historia II*, toimittaneet Jutikkala, Mikkola, Poppius ym. 1954, 58-76. [Hämeenlinna]: Hämeen heimoliitto.
- Vasari, Giorgio. 1994. Taiteilijaelämäkertoja Giottosta Michelangeloon, alkuteos *Le vite de piu eccellenti pittori, scultori e architettori nelle redazioni del 1550 e 1568*, suomentajat ja toimittajat Pia Mänttari, Altti Kuusamo ja Raija Petäjäinen.
- Vilkuna, Janne. 2005. Helsinki: "Kaksi Niemelää. Torpan paikka Konginkankaalla ja torpan rakennukset Helsingissä." Teoksessa *Museon muisti. Ritva Wäreen juhla-kirja*, toimittaneet Anne Aurasmaa, Helena Edgren, Hanna Pirinen ja Tuukka Talvio, 175-181. Helsinki: Taidehistorian seura.

- Vitruvius, Pollio. 2022. *Arkkitehtuurista, alkuteos De architectura libri decem, suomentaneet ja toimittaneet Panu Hyppönen, Lauri Ockenström ja Aulikki Vuola*. Helsinki: Gaudeamus.
- Vähäkangas, Pekka. 1996. *Taide alttarilla. Alttaritaulutraditio Suomessa 1918-1945*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Winckelmann, Johann Joachim. 1992. *Jalosta yksinkertaisuudesta. Kirjoituksia antiikin taiteesta ja arkkitehtuurista, suomentanut ja toimittanut Vesa Oittinen*. Helsinki: Valtion painatuskeskus.

Sanomalehdet ja aikakauslehdet

Aamulehti (AL). Kansalliskirjaston digitaaliset aineistot.

Aamulehti, 07.06.1917, nro 126, s. 4

<https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/766306?page=4>

Aamulehti, 16.06.1917, nro 134, s. 4

<https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/766314?page=4>

Aamulehti, 21.06.1917, nro 138, s. 3

<https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/766319?page=3>

Aamulehti, 26.06.1917, nro 141, s. 5

<https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/766320?page=5>

Aamulehti, 27.10.1917, nro 216, s. 7

<https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/766396?page=7>

Aamulehti, 21.11.1917, nro 233, s. 4

<https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/766413?page=4>

Aamulehti, 24.01.1918, nro 20, s. 7

<https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/1158561?page=7>

Aamulehti, 20.08.1921, nro 190, s. 4

<https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/1376114?page=4>

Aamulehti, 08.09.1921, nro 206, s. 5

<https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/1376031?page=5>

Aamulehti, 15.09.1921, nro 212, s. 4

<https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/1376124?page=4>

Hakosalo, Heini; Jalagin, Seija; Junila, Marianne; Kurvinen, Heidi.

2012. "Elämäkertatutkimus. Yksilöiden vetovoima." Teoksessa *Historiallinen aikakauskirja*, 4/2012, 375-374.

Hyvärinen, Matti. 2004. "Narratologia ja kerronnallinen käänne." Teoksessa *Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti AVAIN* 1/2004, 53-59.

Härö, Merja; Viljo, Eeva Maija. 2022. "The Peasant Master-Builders' Double Cross-Church." Teoksessa *Iconographisk Post Nordisk tidskrift för bildtolkning Nordic Review of Iconography*, 3/4, 2022, 87-142.

Häkkinen, Antti. 2012. "Johan Adolf Kock, elämänkulkuanalyysi ja historia." *Historiallinen aikakauskirja*, 4/2012, 378-389.

Kylli, Ritva. 2012. "Maria Garvolia. Elämä tarinoiden takana." Teoksessa *Historiallinen aikakauskirja*, 4/2012, 401-411.

Lapuan Sanomat (LS)

- Lapuan Sanomat, 15.03.1934, nro 11, s. 5
<https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/1876560?page=5>
- Maaseudun Sanomat (MS)
Maaseudun Sanomat, 09.09.1921, nro 207, s. 3
<https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/1436791?page=3>
Maaseudun Sanomat, 17.09.1921, nro 214, s. 3
<https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/1436744?page=3>
- Malmisalo-Lensu, Anne-Maija; Lukkarinen, Päivi. 2023. "Idea kotilon kuoressa. Alvar Aallon kampuskappelisuunnitelman muotoutuminen." Teoksessa *Tahiti*, 1/2023, 6-35.
- Oriveden Sanomat (OS). Kansalliskirjaston digitaaliset aineistot.
Oriveden Sanomat, 18.08.1938, nro 33, s. 2-3
<https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/2068374?page=3>
- Sarjala, Jukka. 2012. "Yksilö ja historia taiteilijaelämäkerroissa." *Historiallinen aikakauskirja*, 4/2012, 412-422.
- Tampereen Sanomat (TS). Kansalliskirjaston digitaaliset aineistot.
Tampereen Sanomat, 21.06.1917, nro 139, s. 2
<https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/1318251?page=2>
Tampereen Sanomat, 13.11.1917, nro 232, s. 2
<https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/1318694?page=2>
Tampereen Sanomat, 20.11.1917, nro 234, s. 2
<https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/1318686?page=2>
Tampereen Sanomat, 20.02.1919, nro 42, s. 4
<https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/1318631?page=4>
- Vainionpää, Viljo. 1989. "Juha Ilkka." Teoksessa *Orpana*. Tampereen seudun sukututkimusseura, 2/1989, 2-10. Viitattu 27.8.2023
<http://www.tamsuku.fi/Orpana-1989-2.pdf>
- Viljo, Eeva Maija. 2016. "Tempelbygge for lutheraner i sydöstra Finland." Teoksessa *Tahiti*, 4/2016.

Internet -lähteet

- fi.wikipedia.org. *Juupajoen kirkko*. Viitattu 5.6.2023.
https://fi.wikipedia.org/wiki/Juupajoen_kirkko
- Gardberg, C. J. 1998. *Piimänen, Antti*. Kansallisbiografia-verkkójulkaisu. Studia Biographica 4. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Viitattu 7.11.2023. Julkaisun pysyvä tunniste URN:NBN:fi-fe20051410, artikkelin pysyvä tunniste <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sks-kbg-002522>
- Gardberg, C. J. 2006. *Rijf, Jacob*. Kansallisbiografia-verkkójulkaisu. Studia Biographica 4. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Viitattu 7.11.2023. Julkaisun pysyvä tunniste URN:NBN:fi-fe20051410; artikkelin pysyvä tunniste <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sks-kbg-002524>
- Gardberg, C. J. 2007. *Åkerblom, Matti*. Kansallisbiografia-verkkójulkaisu. Studia Biographica 4. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Viitattu 7.11.2023.

Julkaisun pysyvä tunniste URN:NBN:fi-fe20051410, artikkelin pysyvä tunniste
<http://urn.fi/urn:nbn:fi:sks-kbg-002534>

Geni.com

Kantlin (Knuts), Johan Eriksson (1770–1839). Viitattu 25.8.2023.

<https://www.geni.com/people/Johan-Kantlin/6000000057454009113>

Ran(t)tila, Juho Daavidinpoika (1833–1887). Viitattu 25.8.2023.

<https://www.geni.com/people/Juho-Ranttila/6000000052677322942>

Salin, Juho Juhonpoika (1805–1881). Viitattu 7.11.2023.

<https://www.geni.com/people/Juho-Salin/6000000180576502825>

Hiski.genealogia.fi. Henkilöt. Suomen sukututkimusseura.

Salin, Juho Juhonpoika (1805–1881). Viitattu 9.10.2023.

<https://hiski.genealogia.fi/hiski/32bhrc>

Hiski.genealogia.fi. Seurakunnat. Suomen sukututkimusseura.

Alavus. Viitattu 23.8.2023.

<https://hiski.genealogia.fi/seurakunnat/srk?CMD=SRK&ID=10&TYPE=HTML&LANG=FI>

Hämeenlinna. Viitattu 23.8.2023.

<https://hiski.genealogia.fi/seurakunnat/srk?CMD=SRK&ID=106&TYPE=HTML&LANG=FI>

Juupajoki. Viitattu 25.8.2023.

<https://hiski.genealogia.fi/seurakunnat/srk?CMD=SRK&ID=143&TYPE=HTML&LANG=FI>

Kauhajärvi. Viitattu 21.8.2023.

<https://hiski.genealogia.fi/seurakunnat/srk?CMD=SRK&ID=864&TYPE=HTML&LANG=FI>

Kokkola. Viitattu 21.8.2023.

<https://hiski.genealogia.fi/seurakunnat/srk?CMD=SRK&ID=218&TYPE=HTML&LANG=FI>

Lappajärvi. Viitattu 21.8.2023.

<https://hiski.genealogia.fi/seurakunnat/srk?CMD=SRK&ID=276&TYPE=HTML&LANG=FI>

Nokia. Viitattu 13.8.2023.

<https://hiski.genealogia.fi/seurakunnat/srk?CMD=SRK&ID=356&TYPE=HTML&LANG=FI>

Orivesi. Viitattu 25.8.2023.

<https://hiski.genealogia.fi/seurakunnat/srk?CMD=SRK&ID=369&TYPE=HTML>

Pappisluettelo Orivesi. Viitattu 18.11.2023.

<https://hiski.genealogia.fi/seurakunnat/srk?CMD=PRIESTS&ID=369&TYPE=HTML&LANG=FI>

Pietarsaari. Viitattu 21.8.2023.

<https://hiski.genealogia.fi/seurakunnat/srk?CMD=SRK&ID=398&TYPE=HTML&LANG=FI>

Pirkkala. Viitattu 25.8.2023.

- <https://hiski.genealogia.fi/seurakunnat/srk?CMD=SRK&ID=404&TYPE=HTML&LANG=FI>
Sumiainen. Viitattu 25.8.2023.
- <https://hiski.genealogia.fi/seurakunnat/srk?CMD=SRK&ID=513&TYPE=HTML&LANG=FI>
Utsjoki. Suomen sukututkimusseura. Viitattu 23.8.2023.
- <https://hiski.genealogia.fi/seurakunnat/srk?CMD=SRK&ID=586&TYPE=HTML&LANG=FI>
Vanaja. Viitattu 25.8.2023.
- <https://hiski.genealogia.fi/seurakunnat/srk?CMD=SRK&ID=603&TYPE=HTML&LANG=FI>
Vimpeli. Viitattu 21.8.2023.
- <https://hiski.genealogia.fi/seurakunnat/srk?CMD=SRK&ID=631&TYPE=HTML&LANG=FI>
- Kaarto, Pasi. 1974. *Kertomus V.Laineen ja P.Kaarron suorittamasta virkamatkasta Orisbergin kirkkoon Isoonkyröön 11.7.1974*. Kulttuuriympäristön tutkimusraportit. Museovirasto. Viitattu 10.8.2023.
https://www.kyppi.fi/palveluikkuna/raportti/read/asp/r_ryraportti_det.aspx?RYRAPORTTI_ID=6404
- Kinnunen, Krista. 2022. *Korkeakoulutasoista arkkitehtuuria Suomessa 150 vuotta*. Aalto-yliopisto. Viitattu 10.5.2023.
<https://www.aalto.fi/fi/uutiset/korkeakoulutasoista-arkkitehtuurikoulutusta-suomessa-150-vuotta>
- Kyppi.fi.
- Juupajoen kirkko*. Kulttuuriympäristön palveluikkuna. Museovirasto. Viitattu 5.6.2023.
https://www.kyppi.fi/palveluikkuna/rapea/read/asp/r_kohde_det.aspx?KOHDE_ID=200560
- Sumiaisten kirkko. Äänekoski*. Kulttuuriympäristön palveluikkuna. Museovirasto. Viitattu 18.8.2023.
https://www.kyppi.fi/palveluikkuna/rapea/read/asp/r_kohde_det.aspx?KOHDE_ID=200830
- Känsälä, Risto. 2005. *Kuorikoski, Heikki Matinpoika*. Kansallisbiografia-verkkojulkaisu. Studia Biographica 4. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Viitattu 7.11.2023. Julkaisun pysyvä tunniste URN:NBN:fi-fe20051410; artikkelin pysyvä tunniste <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sks-kbg-003419>
- Laasonen, Pentti. 2000. *Lencqvist, Erik*. Kansallisbiografia-verkkojulkaisu. Studia Biographica 4. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Viitattu 7.11.2023. Julkaisun pysyvä tunniste URN:NBN:fi-fe20051410, artikkelin pysyvä tunniste <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sks-kbg-002473>
- Lilius, Henrik. 2000. *Engel, Carl Ludvig*. Kansallisbiografia-verkkojulkaisu. Studia Biographica 4. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Viitattu 7.11.2023. Julkaisun pysyvä tunniste URN:NBN:fi-fe20051410; artikkelin pysyvä tunniste <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sks-kbg-003213>

- Lounatvuori, Irma. [Julkaisuvuosi ei tiedossa]. *Isokyrö. Orisbergin ruukinkirkko. Inventoinnin tekstiliite. Kulttuuriympäristön tutkimusraportit. Museovirasto. Viitattu 10.8.2023.*
https://www.kyppi.fi/palveluikkuna/raportti/read/asp/r_ryraportti_det.aspx?RYRAPORTTI_ID=4257
- Mäntysalo, Raine. 2006. *Yhdyskuntasuunnittelun tutkimuksen dikotomioiden tuolle puolen? Froneettinen tapaustutkimus, suunnitteluprosessin päätapahtuma, toimijoiden näkökulmat, intressit ja valtasuhteet.* Suomen Kaupunkitutkimuksen Seura 09/2006. Viitattu 17.11.2023.
<https://kaupunkitutkimusenseura.fi/2006/09/01/09-2006-yhdyskuntasuunnittelun-tutkimuksen-dikotomioiden-tuolle-puolen/>
- Orivedenseurakunta.fi. *Juupajoen kirkko.* Viitattu 17.8.2023.
<https://www.orivedenseurakunta.fi/kirkot-ja-tilat/kirkot/juupajoen-kirkko>
- Tarkiainen, Kari. 2000. *Carl Fredrik Mennander.* Kansallisbiografia-verkkojulkaisu. Studia Biographica 4. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Viitattu 5.11.2023. Julkaisun pysyvä tunniste URN:NBN:fi-fe20051410, artikkelin pysyvä tunniste <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sks-kbg-002258>
- Tarkiainen, Kari. 2012. *Porthan, Henrik Gabriel.* Kansallisbiografia-verkkojulkaisu. Studia Biographica 4. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Viitattu 5.11.2023. Julkaisun pysyvä tunniste URN:NBN:fi-fe20051410, artikkelin pysyvä tunniste <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sks-kbg-002599>
- Taskinen, Helena ; Kymäläinen, Anna-Maria. 2022. *Juupajoki. Juupajoen kirkon ja kellotapulimaa maalaus.* Lausunto 2.2.2022. Museovirasto. Viitattu 18.9.2023.
- Yle.fi. 2016. *Yliöieskan palaneen kirkon raunioista löytyi yllättäen vanha messukasukka.* Yleisradion uutiset. Viitattu 24.4.2023. <https://yle.fi/a/3-8828427>
- Yle.fi. 2023. *Rautjärven kirkon tuhoisa tulipalo osoitti, että seurakuntien on saatava vakuutukset ja esineluettelot ajan tasalle.* Yleisradion uutiset. Viitattu 24.4.2023. <https://yle.fi/a/74-20011031>

Suulliset lähteet, tiedonannot ja luentomuistiinpanot

- Hanka, Heikki. 2019a. *Muistivarannot ja tietoarkkitehtuuri.* Seminaari 4.4.2019. Verkkotallenne. Jyväskylän yliopisto
- Hanka, Heikki. 2019b. *Taiteentutkimuksen aineistot.* Verkkokurssi 2019. Jyväskylän yliopisto.
- Mäkelä, Paula. 2023. Tiedonanto 26.4.2023.
- Pirinen, Hanna. 2023. Tiedonanto 27.3.2023.

LIITTEET

LIITE 1

Taulukossa on esitetty kursiivilla nimi, joka on mainittu kirkonkokouspöytäkirjassa 12.11.1837. Taulukon tiedot perustuvat Suomen sukututkimusseuran aineistoihin (kirkonkirjoihin perustuva digitoitu henkilötieto) verkkosivustolla hiski.genealogia.fi, sukututkimusharrastajien keräämiin tietoihin verkkosivustolla geni.com sekä Antti Lehtosen tutkimuksiin (Lehtonen 2006).

Nimi	Syntymäaika ja -paikka	Kuolinaika ja -paikka	Vanhemmat	Puoliso tai * muu omainen
<i>Johan Salin (pitäjän puuseppä)</i> Juho Juhonpoika Salin	29.10.1805 Mattila Päilahti, Orivesi	4.3.1881 Yli-Jokiniemi Sukkila, Orivesi	Juho Heikinpoika (1767–1838) Brita Yrjöntyttä Kåcksberg (1770–1838)	Esteri Antintytär Alanen (1805-?)
<i>Emanuel Mattsson (Jaarla-Pirttisarka ratsutilallisen poika, Pärrin ja Rassin isäntä)</i> Manu Matinpoika Rassi	6.5.1819 Pirttisarka, Orivesi	20.4.1900, Orivesi	Matti Heikinpoika Pirttisarka (1774–1821) (rusthollari) Ulrika Juhontytär Padustai- pale (1778–1858)	1. Heta Kristiina Juhontytär Korpoo (Mänttä) (1802–1868) 2. Johanna Matintytär Eskola (1835–1876) 3. Amanda Kustaava Matin- tytär Sillström (Alanen) (1835–1897)
<i>Ulric Fabian Sumell (rokot- taja Sukkilan Koivistosta)</i>				* sisar mamselli Agatha Seraphia Sumell

<i>Henrik Henriksson Salo</i> (kuudennusmies) Heikki Heikinpoika Salo	11.1.1781, Orivesi	28.6.1857, Orivesi	Heikki Yrjönpoika Salo (1755-1825) Johanna Matintytär Mattila (1757-1809)	Juliaana Juhontytär Anttila (1780-1865)
<i>Thomas Haukilahti</i> Tuomas Tuomaanpoika Haukilahti	1796, Haukilahti, Orivesi	27.6.1864, Orivesi	Tuomas Juhonpoika Hauki- lahti (1758-1831) Riitta Jaakontytär Porvola Ylinen (1760-1830)	Helena Erkintytär Parpola (1790-1849)
<i>Elias Kanttila</i> Elias Simonpoika Ala- Koivisto (Kihlala)(Kant- tila)	11.6.1812, Kihlala, Orivesi	12.3.1847, Ala-Koi- visto, Sukkila, Orivesi	Simo Simonpoika Kihlala (1762-1831) Sohvi Eliaantytär Raidisto (1772-1844)	Maria Helena Petterintytär Tihlman (1817-1892)
<i>Påhl Johansson Lahja</i> Paavo, Paavali Laaja uudistilallinen				Sofia Matintytär Seppälä (1788-?) * poika Emanuel synt. 11.11.1827
<i>Johan Hoivala (lautamies)</i> Juho Matinpöika Hoivala				Maria Yrjöntytär Hoivala (Anttila) (-1834)
<i>Johan Mäkipää</i> Juho Juhonpoika Mäki- pää	19.5.1810, Kopsamo, Orivesi	24.3.1874, Kopsamo, Orivesi	Juho Matinpöika Mäkipää (1774-1838) Liisa Juhontytär Mäkipää (1781-1868)	Anna Sofia Tapanintytär Koppelojärvi (1812-1866)

<i>Simon Pärrinautio</i> Simo Heikinpoika Pärri (Hulipas)	1.10.1781, Hulipas, Orivesi	6.3.1839, Pärrinautio, Orivesi	Heikki Juhonpoika Hulipas (1756-1781) Maria Antintytär Perttula (1755-1832)	Heta Kristiina Juhontytär Korppoo (Mänttä) (1802- 1868)
<i>Hulippaan Rassi (tila, jota isännöi Simon Pärrinautio)</i>				
<i>Ulrika Pirttisarka</i> Ulrika Juhontytär Padus- taipale	18.5.1778 Padustaipale, Ori- vesi	10.3.1858	Juho Antinpoika Padustai- pale (1751-1795) Marketta Antintytär Vähä- Kukko (1751-1807)	Matti Heikinpoika Pirtti- sarka (1774-1821)
<i>Aron Michaelsson Turhala</i> Aaro Mikonpoika Tur- hala (Aspila, Peisu)	17.11.1798, Töyrä- niemi, Pälkäne	17.3.1854, Höytee, Orivesi	Mikko Benjaminpoika Aspila (Töyräniemi) (1765-1830) Maria Juhontytär Aspila (1774-1844)	Anna Stina Vilhelmiina Ju- hontytär Jaarila (1808-1872)
<i>Karl Orilahti (Orihlax)</i> Kalle Juhonpoika Orilahti (Vähä-Jaarla/ Ala-Jaarla)	1792, Vinkiä, Län- gelmäki	1860, Orivesi		Leena (Helena) Yrjöntytär (1797-1863)
<i>Henrik Sakinoja</i> Heikki Antinpoika Sal- kinoja (Järvensivu)				Maija Stina Matintytär
<i>Erik Sahrajärvi Yrjölä</i> Erkki Heikinpoika Yrjölä (Järvensivu)	7.4.1801, Sahrajärvi, Orivesi	24.4.1868, Sahrajärvi, Orivesi	Heikki Erkinpoika Yrjölä (1771-1833) Maria Jaakontytär Laurila (1770-1832)	1. Maria Liisa Matintytär Kolhi (1806-1836) 2. Venla Johanna Akselinty- tär Vähätalo (1816-1890)

<i>Erik Sahrajärvi Erkkilä</i> Erkki Eliaanpoika Erkkilä (Uusitalo)	1810, Sahrajärvi, Orivesi	1.2.1859, Sahrajärvi, Orivesi	Elias Erkinpoika Erkkilä (1776-1848) Helena Eliaantytär Erkkilä (1780-?)	Maija Stina Heikintytär Ala- Nikkilä (1811-1868)
<i>Johan Hirvijärvi Mattila</i> Juho yrjönpoika Mattila	6.2.1804, Hirvijärvi, Orivesi	2.4.1842, Hirvijärvi, Orivesi	Yrjö Yrjönpoika Mattila (1778-1827) Liisa Matintytär Hänninen (1778-1852)	Leena Eliaantytär Erkkilä (1804-1868)
<i>Abraham Hirvijärvi Seppälä</i> Aapo Simonpoika Sep- pälä	19.12.1802, Orivesi	12.1.1874, Hirvijärvi, Orivesi	Simo Jaakonpoika Seppälä (1778-1832) Maria Abrahamintytär Kok- kila (1777-1836)	Ulrika Juhontytär Seppälä (1812-1867)
<i>Anders Andersson Järven- perä</i> Antti Antinpoika Järven- perä				Helena Matintytär
<i>Abraham Muhujärvi Mat- tila</i> Abraham Abraha- minpoika	23.11.1782, Orivesi	23.11.1867, Orivesi	Abraham Tuomaanpoika (1746-1812) Walborg Erikintytär (1746-1804)	Leena Markuntytär (1788-1843)
<i>Thomas Johansson Salkinoja</i> Tuomas Juhonpoika Salkinoja				Saara Tuomaantytär
<i>Henrik Rauhia</i> Heikki Juhonpoika				Helena Iisakintytär Rauhia

<i>Henrik Kopsamo Perttula</i> Heikki Simonpoika Perttula	23.7.1791, Kopsamo, Orivesi	7.3.1863, Kopsamo, Orivesi	Simo Antinpoika Perttula (1756-1809) Leena (Helena) Simontytär Kölli (1762-1809)	1. Liisa Matintytär Seppälä (1792-1811) 2. Maija Stiina Siurola (1796-1834)
<i>Johan Kopsamo Maunula</i> Juho Juhonpoika Maunula (Anttila)	12.1.1810, Vehkalahti, Orivesi	5.3.1896, Kopsamo, Orivesi	Juho Juhonpoika Eerola (1772-1845) Leena Heikintytär Anttila (1780-1857)	Elsa Amalia Erkintytär Yrjölä (1847-1901)
<i>Anders Pylkinautio</i> Antti Antinpoika Pylkki (Pylkinautio)	24.2.1807, Orivesi	16.10.1855, Orivesi	Antti Heikinpoika Pylkki (1777-1830) Anna Maria Yrjöntyttä Lep- päckoski (1780-1834)	1. Sofia Matintytär Pylkki (1801-1842) 2. Kristiina Matintytär Paa- vola (1813-1893)
<i>Johan Ronko</i> Juho Akselinpoika Ronko (Rongo, Rongonpelto)	13.4.1782, Hulipas, Orivesi		Akseli Kustaanpoika (n. 1717-1777) Helena Juhontytär Hulipas (n.1735-1761)	Anna Tuomaantytär Pylkki (1794-1865)
<i>Matts Michaelsson Vähä-Kölli</i> Matti Mikonpoika Jokiniemi (Ylinen)	1813			Anna Juhontytär Vähä-Kölli (1786-?)
<i>Herman Iso-Kölli</i> Hermann Juhonpoika Iso-Kölli	8.7.1811, Orivesi		Juho Simonpoika Iso-Kölli (1774-?) Anna Antintytär Iso-Kölli (1773-1834)	1. Kreetta (Margareta) Antintytär Penttilä (1810-1843) 2. Helena Esteri Juhontytär (1822-?)

<i>Johan Lylyjärvi Yrjölä</i> Juho Yrjönpoika				(Greta Stina) Margaretha Christina Simontytär Unkila
<i>Emanuel Koppelojärvi</i> Manu Tuomaanpoika Koppelojärvi	24.3.1787, Orivesi	25.4.1851, Orivesi	Tuomas Matinpoika (1750–1810) Anna Kustaantytär (1751-?)	Maria Tapanintytär Koppe- lojärvi (1810-?)
<i>Thomas Lylyjärvi Ylönen</i> Tuomas Heikinpoika Yr- jölä (Lylyjärvi)	15.12.1788, Lyly- järvi, Orivesi	17.8.1847, Lylyjärvi, Orivesi	Heikki Juhonpoika Lylyjärvi Yrjölä (1765–1832) Beata Pietarintytär Jussila (1761–1830)	1. Helena Tuomaantytär Ala- Mikkola (1794–1835) 2. Anna Heikintytär Mikkola (1804–1868)
<i>Erik Teiskonlahti</i> Erkki Antinpoika Teis- konlahti (Pärnäniemi)	27.5.1784, Koppala, Eräjärvi	8.4.1868, Lyly, Orivesi	Antti Heikinpoika Teiskon- lahti (Pärnäniemi) (1745– 1833) Stiina Erkintytär (1738–1808)	1. Juliana Ristontytär Flod- berg (1783–1830) 2. Anna Martintytär (1796-?)
<i>Anders Jaarla-Niemelä</i> Antti Matinpoika Jaarla Niemi(nen)	2.5.1799, Orivesi	18.3.1850, Orivesi	Matti Juhonpoika Jaarla (1769–1801) Anna Simontytär Pohjala (1763–1831)	Helena Matintytär Niemi (1800-?)
<i>Matts Mattsson Jokihaara</i> Matti Matinpoika (Tark- kala)	29.7.1800, Kokkila, Orivesi	10.4.1860, Kokkila, Orivesi	Matti Matinpoika Tarkkala (1772–1822) Johanna Eliaantytär Kalkku (1772–1821)	Maria Heikintytär Anttila (1797–1836)
<i>Henrik Kortesus</i> Heikki Heikinpoika Kor- tesuo	27.9.1792, Höytee, Orivesi	4.5.1862, Orivesi	Henrik Yrjönpoika Musta- lahti (1762–1833)	Liisa Yrjöntytär Kortesus (1794–1868)

			Heta Mikontytär Ala-Mikkola (1765-1833)	
<i>Isak Muhujärvi</i> Iisakki Iisakinpoika Mu- hujärvi	5.3.1808, Kokkila, Orivesi	2.4.1868, Kokkila, Muhujärvi	Iisakki Mikonpoika Mu- hujärvi (1772-1829) Liisa Antintytär Kauppila (1778-1861)	Johanna Heikintytär Yrjölä (1810-1868)
<i>Josef Jaarla (lautamies)</i> Jooseppi Erkinpoika Arra (Turhala)	13.7.1795, Sahalahti	15.2.1860, Höytee, Orivesi	Erkki Erkinpoika Arra (1756-1802) Leena Juhontytär Viukari (1770-1820)	Leena (Helena) Juhontytär Jaarla (1810-1885)
<i>Johan Jaarla</i> Juho Fredrik Matinpoika Jaarla (ratsutilallinen)	1809	1889		Anna Kreetta (Margareta) Ju- hontytär Vanhatalo 1814
<i>Anders Lammi</i> Antti Mikonpoika Lam- minniemi	18.11.1808, Kokkila, Orivesi	6.2.1862, Kokkila, Orivesi	Mikko Yrjönpoika Lammi (1777-1827) Maria Matintytär (1785-1861)	Loviisa Heikintytär Salo (1809-1885)